

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

CALL No. Sa4A / Sri

D.G.A. 79.

॥ श्रीकृष्णब्रह्मतन्त्रपरकालमहादेशिकाः ॥

विद्वत्कविसार्वभौमाः कविगण्डभेरुण्डाः

University of Mysore.

Oriental Library Publications.

SANSKRIT SERIES No. 72

अलङ्कारमणिहारः

श्रीमद्भिः श्रीकृष्णब्रह्मतन्त्रपरकालसंयमीन्द्रैः प्रणीतः

चतुर्थो भागः

THE ALANKĀRA-MANIHĀRA

BY

SRI KRISHNA-BRAHMATANTRA PARAKALASWAMIN

Part IV.

EDITED BY

D. SRINIVASACHAR, M.A.,

Professor of Sanskrit, Maharaja's College

and

Curator, Government Oriental Library, Mysore.

50.44
576
PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS

1929

15.3.11.11.55

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 8091

Date..... 4-1-57

Call No. 5041

Sri

विषयांशुक्रमणिका.

विषयः	पुटसंख्या.
रसवदायलङ्कारनिरूपणम्	1
१०५ रसवदलंकारसरः	3
रसस्य रसाङ्गत्वे उदाहरणम्	”
” भावाङ्गत्वे ”	4
१०६ प्रयोऽलंकारसरः	6
१०७ ऊर्जस्व्यलंकारसरः	”
१०८ समाहितलंकारसरः	9
१०९ भावोदयसरः	”
११० भावसन्धिसरः	10
१११ भावशब्दलतासरः	11
प्रमाणालंकारनिरूपणम्	12
११२ प्रत्यक्षसरः	”
११३ अनुमानसरः	14
११४ उपमानसरः	26
११५ शब्दप्रमाणसरः	27
श्रुतिरूपशब्दप्रमाणम्	28
श्रुतेरर्थान्तरकल्पनेन प्रमाणतयोपन्यासे चास्तुतिशयः	29
स्मृतिरूपशब्दप्रमाणम्	32
पुराणरूपशब्दप्रमाणम्	35
व्याकरणरूपशब्दप्रमाणम्	36
न्यायरूपशब्दप्रमाणम्	54
पूर्वभ्रीमांसान्यायरूपशब्दप्रमाणम्	55
छन्दोरूपशब्दप्रमाणम्	56
ज्यौतिषरूपशब्दप्रमाणम्	57
आचाररूपं प्रमाणम्	59

विषयः.	पुटसंख्या.
आत्मसुष्टिरूपे प्रमाणम्	60
श्रुतिलिङ्गादिरूपं मीमांसकोक्तं प्रमाणम्	”
११६ अर्थापत्तिसरः	70
११७ अनुपलब्धिसरः	81
११८ संभवसरः	82
११९ ऐतिह्यसरः	83
१२० संसृष्टिसरः	84
१२१ संकरसरः	87
चतुर्धा संकरः	”
१. अज्ञाजिभाषसंकरः	”
२. समप्राधान्यसंकरः	93
३. संदेहसंकरः	98
४. एकवाचिकानुप्रवेशसंकरः	113
संकराणामपि संकराद्विच्छित्तविशेषः	168
१२२ शब्दालंकारसरः	171
छेकानुप्रासः	172
वृत्त्यनुप्रासः	173
लाटानुप्रासः	174
यमकम्	178
यमकप्रभेदाः	179
श्लोकावृत्तिः	”
अर्थावृत्तिः	181
पादावृत्तिः	186
पादभागावृत्तिः	187
संकीर्णभेदप्रकाराः	188
मध्यभागयमकम्	205
संकीर्णयमकभेदाः	219
पादभागप्रातिलोम्यावृत्तिः	223
अर्धस्य प्रातिलोम्येनावृत्तिः	224

विषयः	पृष्ठसंख्या.
श्लोकस्य प्रातिस्मैय्येनावृत्तिः	225
पुनरुक्तवदाभासः	227
अपराब्दवदाभासः	230
अध्ययाभासः	232
तिङन्तवदाभासः	233
गूढपादचित्रम्	234
क्रियावञ्चनचित्रम्	236
आमन्त्रणवञ्चनचित्रम्	238
सप्तविभक्तिवञ्चनचित्रम्	239
स्वरस्थानव्यञ्जनदिनियमाचित्रम्	244
वर्णनियमः	254
तत्र अपञ्चवर्गीणाचित्रम्	”
अतन्तस्थोष्मवर्णाचित्रम्	”
एकवर्गीयवर्णनियमः	255
द्विव्यञ्जनचित्रम्	257
एकव्यञ्जनचित्रम्	261
सप्तस्वरनियमाचित्रम्	263
अपुनरुक्तव्यञ्जनाचित्रम्	265
सप्तसंस्कृतप्राकृताचित्रम्	266
षोडशदत्तमन्त्रबन्धः	269
द्विचतुष्कबन्धः	270
गोमूत्रिकाबन्धः	271
हारबन्धः	275
गवाक्षबन्धः	276
ग्रन्थोपसंहारः	278
लक्षणश्लोकसंग्रहः	291

अ शुद्ध शोधनम्.

पुंटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
17	1	सवा	स्सदा
„	10	विमुखः	विमुखः
23	1	वर्णिनि	वर्णिनि
„	3	वर्णिनी	वर्णिनी
25	16	म्भोध	म्भोधे
48	6	शब्द	शब्द
102	24	स्सदेह	स्सदेह
148	20	अधर्शार्थ	अधर्शार्थ
153	11	व्रज	व्रज
156	23	उदत्त	उदात्त
„	„	संबन्धे	संबन्धे
162	4	गते स्स	गतेस्स
171	2	इत्यर्थ	इत्थमर्थ
200	17	दयाते	दयते
215	11	न्यास	न्यास
221	17	वैश्योः	वैश्ययोः
224	24	जाननां	जानानां
242	12	मया	माया
256	20	अभिसा	अभिमा

श्रीः

अलंकारमणिहारे चतुर्थभागः.

रसवदलङ्कारादिनिरूपणम्

इत्थं यथामति प्राचामर्वाचां च मतान्यलम् ।
प्रविचार्य ज्ञातं साग्रमलंकारा निरूपिताः ॥
रसभावतदाभासभावशान्तिनिबन्धनाः ।
रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितमिति श्रुताः ॥
अपराङ्मन्यङ्ग्यभेदा ये प्रोक्ताः प्राक्तनैर्बुधैः ।
अलंकारत्वमापन्नाश्चत्वारस्तेऽतिसुन्दराः ॥
भावस्य चोदयस्संविद्भेदबलत्वमिति त्रयः ।
एवं सप्ताप्यलंकारा निरूप्यन्तेऽपरेऽधुना ॥

अत्रेयं रससिद्धान्तपद्धतिर्बालबोधकृते दिग्भाषं प्रदर्श्यते ।
रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयनिर्वेदाख्याः नव चे-
तोवृत्तिविशेषा वासनात्मतया सदाऽवस्थायिनः आनन्दाङ्कुरपू-
र्वावस्थारूपाः—

विरुद्धा अविरुद्धा वा यां तिरोधानुमक्षमाः ।

आनन्दाङ्कुरकन्दोऽसौ भावस्यापि पदारूपदम् ॥

ALANKARA IV.

इति भरतमुनिना विरुद्धाविरुद्धसजातीयविजातीयभावान्तरातिरस्कृतानन्दसूक्ष्मावस्थात्वेन लक्षिताः स्थायिनो नाम भावाः । तेषां चेतोश्चित्तिविशेषाणां कारणकार्यसहकारिणः विभावानुभावव्यभिचारिभावशब्दैः काव्ये नाट्ये च प्रतिपाद्यन्ते । तद्यथारत्तिर्मीम स्थायी भावः तस्याः रतेः कारणानि लोकसिद्धानि तरुणनायकरहोदेशावस्थानकोकिलालापमाकन्दमन्दमारुतचन्द्रो-
दयमधुकरलतागृहवापीजलवस्तनितादीनि । तत्कार्याणि दर्शन-
स्पर्शनोपगूहनधुम्बनभुजवेल्लनादीनि । सहकारिणो निर्वेदादिभे-
देन त्रयस्त्रिंशत् । यथा—

निर्वेदग्लानिशङ्काभ्यास्तथाऽसूयामद्वेषमाः ।

आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहस्स्मृतिर्धृतिः ॥

म्रीडा अपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

गर्वो विशाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च ॥

सुप्तिर्विबोधो हर्षश्चाप्यवहित्यमथोपमताः ।

मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥

आसन्नैव विकल्पश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

त्रयस्त्रिंशदमी भावास्समाख्यातास्तु नामतः ॥

इति मुनिना लक्षिताः । एते च यथासंभवं नवानामपि स्थायिनां सहकारिणः । प्रकृते रतिरुपशृङ्गारस्थायिनः औत्सुक्यविस्मयावेगहर्षचपलतादयस्सहकारिणः । हासरूपस्यायिनो विस्मृतवस्तुदर्शनादयो विभावाः । वदनविकासनरदनप्रकाशन-
प्रभृतयोऽनुभावाः चापलत्रासादयो व्यभिचारिण इति । अन्यैव दिशा रसान्तराणामपि विभावादयो रसार्णवमुधाकरादिप्रब-
न्धदर्शिनिरुद्धेयाः । पञ्चममीभिर्विभावानुभावव्यभिचारिभिः काव्ये

श्लोकानुसंधानप्रतीतैः नाख्ये अस्यासपादधनिर्वर्तितवाचिकाङ्गी-
काधमिन्यैश्चाभिव्यञ्जितो रत्यादिस्सामाजिकनिष्ठः स्थायोभावो
रसः । तदुक्तं मुनिना—‘विभाषानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्भसनि-
ष्पत्तिः’ इति । इति संक्षेपः ॥

अथ रसवदलङ्कारसरः (१०५)

रसे रसाङ्गे भावाङ्गेऽप्येष्वहू रसवहुधाः ।

रसो यत्र रसस्य भावस्य वा अङ्गं भवति तत्र रसव-
न्नामाऽलङ्कारः । रसस्य भावस्य वा प्राधान्ये तु ध्वनित्वमेव ।
अतएव ध्वनिकारः—

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारे रसादिरिति मे मतिः ॥

इति । भावो नाम विभाषानुभाषाभिव्यञ्जितो निर्वैवादि-
स्वर्यास्त्रिशब्देः देवतागुरुशिष्यद्विजपुत्रनुपादावभिव्यज्यमानो र-
तिश्च । तदुक्तं दुर्गणे—

रतिर्देवादिषिषया व्यञ्जिता भाव उच्यते ।

एवं भावतया वेद्या व्यञ्जिता व्यभिचारिणः ॥ इति ।

यथा—

सज्यधनुर्गुणनिर्गतशरधारापातधूतयातुदवम् ।
रघुतनयमुपजुगूहे पुलकिततनुरवनिजा जनस्था-
ने ॥ २००१ ॥

अत्र सीतायाः श्रीरघुनन्दनविषयकसंभोगशृङ्गारस्य तद्वत-
वीररसोऽङ्गम् ॥

यथावा—

इतरदुरानमपुरहरकोदण्डोद्धलनशौण्डदोर्दण्डम्।
ऐक्षत सीता रघुसुतमवनतवदना विलोलतरनय-
ना ॥ २००२ ॥

अत्रेतरसुरासुरधनुर्वैरदुरासदपुराहितशरासनोद्धलेन वि-
स्मयस्य स्थायिनः परिपोषादङ्गुतरस्तः । स च श्रीरघुनन्दन-
विषयकज्ञानकीगतशृङ्गाररसस्याङ्गम् ॥

यथावा—

युद्धोद्धतेन हरिणा निर्धूतं वेपमानमुक्षकचम् ।
अवलोक्य भीष्मकसुतं भवति स्मेराननस्स्म ब-
लभद्रः ॥ २००३ ॥

अत्र युद्धौद्धत्याभिव्यज्यमानमगवद्गतवीररसस्य वेपमान-
मित्याद्यभिव्यक्त्यक्षिप्तगतमयानकरसाङ्गता । तस्य च बलभद्र-
गतहास्यरसाङ्गतेति विच्छिन्तिविशेषः पूर्वसात् ॥

रसस्य भाषाङ्गत्वे यथा—

अन्योन्याश्लिष्टाङ्गकमन्योन्यविलासविवशिता-
न्योन्यम् । वृषगिरिकुटुम्बि मिथुनं विहरतु नस्स्वा-
न्तनान्नि शुद्धान्ते ॥ २००४ ॥

अत्र कविगतदिव्यदम्पातिविषयकरतिभावस्य तद्वतशृङ्गार-
रसोऽङ्गम् । यद्यपि रसभावमापन्नस्याङ्गण्डप्रह्वानन्दसमस्तचारिणी

विभाधादिपरामर्शजीवितावधेरङ्गता न संभवति । तथाऽपि रस-
स्थायिभावस्याङ्गतया रसाङ्गप्रोपचार इत्याहुः ॥

यथावा—

परसुमहाज्याकर्षणरभसोन्नद्धानि रघुकुलविव-
स्वन् । लोष्टानीव महान्ति क्षपाचरशिरांसि को-
टिशोऽभैत्सीः ॥ २००५ ॥

हे रघुकुलविवस्वन् ! परेषां द्विषतां सुमहती या भाजिः
युद्धं तस्याः आकर्षणे समीपानयने विषये रभसेन वेगेन हर्षेण
या उन्नद्धानि गर्वितानि उत्क्षिप्तानि वा, पक्षे सुमहत्याः अति-
विपुलायाः ज्यायाः क्षितेः कर्षणरभसेन हलमुखाविलेखनवेगेन
उन्नद्धानि उवस्तानि महाम्नि बृहन्ति कोटिशः असङ्ख्याकानीति
यावत् । ‘बद्धलपार्थात्’ इति शस् । क्षपाचराणां दशाननादिनि-
शाचराणां शिरांसि कोटिशः लोष्टभेदनलगुडविशेषः ‘कोटिशो
लोष्टभेदनः’ इत्यमरः । कोटिरस्यास्तीति कोटिशः । लोमादित्वा-
न्मत्वर्थीयदशप्रत्ययः । लोष्टानीव मृत्खण्डानीव अभैत्सीः श्ववी-
रः । अत्र भगवद्गतवीररसः कविगततद्विषयकरतिभावस्याङ्गम् ॥

यथावा—

भवता शमिते समितौ दशवदने देव कृत-
जगत्कवने । दुन्दुभिरतिवेलाद्भुतकोलाहलशबलि-
तोऽनदन्मरुताम् ॥ २००६ ॥

देवेति संबुद्धिः । अत्र श्रीरघुनन्दनविषयकत्रिदशगतरति-
भावस्य तद्वतवीररसोऽङ्गम् ॥

इत्यलंकारमणिहारे रसचदलंकारः पञ्चाभिकशततमः.

अथ प्रेयोऽलंकारसरः (१०६)

यदि भावरसाङ्गत्वं भावस्य प्रेय इष्यते ।

भावस्य साक्षाङ्गत्वे च प्रेयोऽलंकारो द्विप्रकारः । अयमेव भावालंकार इति कैश्चिद्व्यवहियते ॥

तत्र भावस्य साक्षाङ्गत्वे यथा —

सा मनसि संनिधत्तां तामरसनिकेतना रुचां
विततिः । प्रत्यष्टापि ययैव हि नित्यं श्रीर्विकटेश्व-
रैश्वर्यम् ॥ २००७ ॥

अत्र श्रीविषयकरतिभावस्य धीनिवासविषयकरतिभावोऽ-
ङ्गम् ॥

भावस्य रसाङ्गत्वे यथा —

वाणीपतिसनकादिमवाङ्मनसाविषयभूम्नि शुभ-
घाम्नि । व्योम्नि परमे रमेश्वर वतंसयिष्ये कदा
तव पदाब्जम् ॥ २००८ ॥

अत्र कविगतशान्तरसस्य कवेति सूचितस्मिन्तात्पर्यो व्यभि-
चारिभावोऽङ्गम् ॥

इत्यलंकारमणिहारे प्रेयस्सरण्यदुत्तरस्ततमः.

अथोर्जस्विसरः (१०७)

भावाङ्गतां रसाभासो भावाभासोऽथवाऽभ्युते ।

यदा तदेयमूर्जस्विनामालंकृतिरुच्यते ॥

यत्र रसाभासो भाषाभासो वा भावाङ्गतां प्रतिपद्यते तत्रो-
भयत्राप्यूर्जस्विनामालंकारः । रसाभासो नाम रत्यादेरनौचित्येन
प्रवृत्तिः 'रसाभासस्तु रत्यादेरनौचित्यप्रवर्तनम्' इत्युक्तलक्षणात् ॥

यथावा—

नारायणधरणीधरनाथ त्वय्येव लीयतां मम धीः।
न पृथग्जनमतिरिव बहुवल्लभता दूषिता भवतात् ॥

अत्र समासोक्तिबलेन पृथग्जनमतौ स्वैरिणीत्वप्रतीत्या तद्ग-
तशृङ्गाररसाभासस्य कविगतभगवद्विषयकभावाङ्गत्वम् । अत्र
शृङ्गाररसस्य बहुषु वल्लभेष्वनौचित्येन प्रवृत्तत्वादाभासत्वम् ।
यथाऽऽहुः—

एकैवानुरागश्चेतिर्यङ्मलेच्छगतोऽपि वा ।

योषितो बहुसक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मतः ॥ इति ॥

यथावा—

त्वञ्चक्रविलूनान्युषि वीरान्दिवि नाथ लब्धवि-
व्यतनून् । एकैकैव बहून् सुरललनाऽवृणुतैवमप्य-
शिष्यत तैः ॥ २०१० ॥

अत्रापि पूर्ववत् योषितो बहुसक्तिरुपरसाभासस्य कवि-
गतभगवद्विषयकभावाङ्गत्वम् ॥

यथावा—

विन्दतु चिराय विजयं सौन्दर्यं कोसलेश्वरकु-

लेन्दोः । यदवेक्ष्य मदनकलुषास्त्रिय इव मुनयोऽ-
पि दण्डकारण्ये ॥ २०११ ॥

अथ मुनीनां श्रीरघुनन्दनविषयकशृङ्गाररसस्यानौचित्येन
प्रवृत्तेराभासत्वं, तस्य च कविगतमगवत्सौन्दर्यविषयकभावा-
ङ्गत्वम् ॥

यथावा—

क वशी त्वं सुकुमारः क नु गूर्पणखाऽतिका-
मुकी रौद्री । रूप्यं त्वां दाशरथे प्राप्यानिच्छन्त-
माप वैरूप्यम् ॥ २०१२ ॥

प्रशस्तं रूपमस्य रूप्यः 'रूपादाहतप्रशंसयोर्दण्ड' इति यप्र-
त्ययः । 'रूप्यं प्रशस्तरूपेऽपि' इत्यमरः । अत्र शूर्पणखायामेकत्रै-
वानुरागाद्वा अनौचित्येन प्रवृत्तेर्वा शृङ्गाररसस्याभासत्वम् । स
च कविगततद्विषयकरतिभावाङ्गम् । विषमालङ्कारसंकीर्णत्वरूप-
विच्छिन्नस्तिविशेषोऽत्र द्रष्टव्यः ॥

सर्वमिदं रसाभासस्य भावाङ्गत्वे उदाहरणम् । भावाभा-
सस्य भावाङ्गत्वे यथा—

सर्वो ममावनभरो दर्वीकरगिरिपिते त्वयि न्य-
स्तः । रक्षसि चेद्रक्षामुं त्यक्षसि चेत्पज न जातु
निर्विद्ये ॥ २०१३ ॥

न निर्विद्ये निर्वेदं न प्राप्नोमि । अत्र गर्यरूपभावस्यानौ-
चित्येन प्रवृत्तेराभासता । स चाभासः मगवद्विषयकभावं प्रत्य-
ङ्गभूतः ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे ऊर्जस्विसरस्सप्तोत्तरशततमः

अथ समाहितसरः (१०८)

समाहितं भावशान्तेर्भावाङ्गत्वे त्वलंकृतिः ॥

यत्र 'भावशान्तिस्त्वभिष्यक्ते प्रथमे ध्यभिचारिणाम्' इत्युक्तलक्षणभावशान्तेर्भावाङ्गत्वम् तत्र समाहितम् ॥

यथावा—

कुटिलध्रुकुटिविभीषणानिटिलो द्रुहिणादिदुष्प्रसादोऽपि । प्रह्लादं दृष्ट्वैव प्रासीदस्तव कियन्नु वात्सल्यम् ॥ २०१४ ॥

हे भगवन्नित्यध्याहारः । अत्र 'अपकारिषु पारुष्यमुग्रता-तर्जनादिकृत' इति लक्षितभगवद्गतोग्रताख्यभावशान्तिः कविगततद्विषयकरतिभावस्याङ्गम् । केचित्तु भावामासस्य भावाङ्गत्वे समाहितं, भावशान्तेर्भावाङ्गत्वे भावशान्तिरित्याहुः ॥

इत्यलंकारमणिद्वारे समाहितसरोऽष्टोत्तरशततमः

अथ भावोदयसरः (१०९)

भावोदयस्य भावाङ्गभावे भावोदयो मतः ।

'भावोदयस्स्यादुत्पत्तौ व्यङ्ग्यायां ध्यभिचारिणाम्' इत्युक्तलक्षणस्य भावोदयस्य भावाङ्गतायां भावोदयो नामालंकारः ॥

यथा—

अम्भोधरगम्भीरे विजृम्भिते शौरिशार्ङ्गवि-

ष्फारे । अपि विज्वलति भुजोष्मणि वेपथुमभ-
जन्त हन्त दैत्येन्द्राः ॥ २०१५ ॥

अत्र दैत्येन्द्रगतत्रासरूपभाषोदयः कविगतभगवद्विषयक
रतिभावस्याङ्गम् ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे भषोदयसरो नवोत्तरशततमः.

अथ भावसंधिसरः (११०)

भावाङ्गत्वे भावसंधेर्भावसंधिरलंकृतिः ॥

‘भावसंधिस्तु भावानां तुलनानां व्यङ्ग्यता यदि’ इत्युक्त-
लक्षणभावसंधेर्भावाङ्गत्वे भावसंधिरलङ्कारः ॥

यथा—

भुजबलहतभैष्मीमुखविलोकनोत्फुल्ललोचन-
द्वंद्वः । चैद्याद्यभियोगवशाद्भृङ्गञ् शार्ङ्गं च जयति
यदुवीरः ॥ २०१६ ॥

अत्र भुजबलहतेत्यादिना शृङ्गाररसव्याभिचारिणो हर्षस्य
चैद्याद्यभियोगवशाद्भृङ्गमेहोनेनानुभावेन वीररसव्याभिचारिण
आवेगामर्षादेश्च संभूयवृत्तेः भावसंधिः । स च भगवद्विषयः
कविगतेरतिभावस्याङ्गम् ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे भावसंधिसरो दशोत्तरशततमः.

अथ भावशब्दलतालंकारसरः (१११)

भावाङ्गे भावशब्दलये भावशब्दल्यमुच्यते ।

यत्र भावशब्दलताया भावाङ्गित्वं तत्र भावशब्दलत्वं नामालंकारः । भावानां शब्दलता नाम पूर्वपूर्वोपमर्देन प्रवृत्तिः । यथोक्तं—‘पूर्वपूर्वोपमर्देन तेषां शब्दलता मता’ । इति । तेषां भावानामित्यर्थः ॥

यथा—(युग्मम्)

यास्याम्येव जनः किं पश्येन्मां तमसि किंनु विद्यात्सः । यदि पश्येद्ब्रूयान्मां कृष्णे रक्तां तदाऽस्मि धन्यैव ॥ २०१७ ॥

इति मन्दमन्दमन्धे तमसि चलन्तीं व्रजासिताब्जाक्षीम् । सरभसमभिमुखमुपयन् सुगाढमुपगूढवान् जयतु कृष्णः ॥ २०१८ ॥

अत्र यास्याम्येवेत्यौत्सुक्यं, जनः किं मां पश्येदिति शङ्का, तमसि किंनु विद्यात्स इति धृतिः, यदि पश्येदिति वितर्कः, ब्रूयान्मां कृष्णे रक्तामिति मतिः, तदाऽस्मि धन्यैवेति हर्षः इत्येतेषां पूर्वपूर्वोपमर्देनोत्तरोत्तरवृत्तेर्भावशब्दलता । सा च कविगतभगवद्विषयकरतिभावस्याङ्गम् ॥

इत्यलंकारमणिहारं भावशब्दलतासरं पञ्चादशोत्तरशततमः.

अथ प्रमाणालंकाराः (११२)

प्रत्यक्षादिप्रमाणानां स्याच्चमत्कारिता यदि ।

तदा प्रमाणालंकारानष्टौ प्राहुः परे बुधाः ॥

तत्र प्रत्यक्षं यथा—

अर्थानामिन्द्रियाणां च संनिकर्षेण यद्भवेत् ।

ज्ञानं तदाहुः प्रत्यक्षं चारु चेत्तदलंकृतिः ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं स्वरूपतया वर्णितं चेत्प्रत्यक्षं नामालङ्कारः ॥

यथा—

त्वयि नाथ रुचिरवचने सुधाधरे सुन्दरेऽतिसु-
कुमारे । सर्वाणि सर्वगन्धे ब्रजसुदृशामिन्द्रियाणि
सुखितानि ॥ २०११ ॥

अत्र प्राथमिकेन विशेषणेन श्रोत्रविषयस्य, द्वितीयेन रसनेन्द्रियविषयस्य, तृतीयेन चक्षुर्विषयस्य, तुरीयेण त्वग्निन्द्रियविषयस्य, पञ्चमेन घ्राणेन्द्रियविषयस्य, सुखितानीत्यनेन सर्वेन्द्रियविषयानुभवजन्यसुखस्य च प्रतिपादनेन सर्वेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षप्रतीतेश्चमत्कारितया प्रत्यक्षनामालङ्कारः ॥ अत्र 'सर्वगन्धस्त्वैरसः' इति श्रुतिरनुसन्धेया ॥

यथावा—

त्वत्तनुमतिदिव्यतमां त्वत्तीर्थं स्वादु तव सुर-

भितुलसीम् । तव पदमतिमृदु चरितं चासेव्य
कृतार्थ इन्द्रियगणो नः ॥ २०२० ॥

अत्रासेवनकर्मभूतैः त्वत्तनुमित्यादिभिः अक्षरसन्प्राणत्वक्-
श्रोत्ररूपेन्द्रियविषयाणां पञ्चानां रूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां आसे-
व्येत्यनेन तदनुभवस्य च प्रतिपादनादयमपि पूर्ववत्प्रत्यक्षालङ्कारः ॥

यथावा—

इममधुनाऽऽलोकपथं समनैषं फणिधरेऽत्र म-
म नाथम् । गमितो यश्श्रुतिपदवीममितोज्ज्वलभाः
पुरा श्रियः कमिता ॥ २०२१ ॥

अत्र फणिधरे अधुना इमं मम नाथं आलोकपथं सम-
नैषं अद्राक्षमित्यर्थः । पक्षे लोकपथं स्मृतिपदवीं समनैषमिति ।
लोकशब्दः स्मृतिवाची । 'अतोऽस्मि लोके वेदे च' इत्यत्र
लोके स्मृतावित्यर्थस्य आपितत्वात् । अमितोज्ज्वलभाः यः
श्रियः कमिता पुरा श्रुतिपदवीं श्रवणसरणिं वेदवर्तनीं गमितः
यश्चावणप्रत्यक्षविषयतां पूर्वं प्रापितस्तेऽधुना चाधुषप्रत्यक्षगो-
चरीकृतोऽस्माभिरिति भावः । पक्षे श्रुतिषु यः श्रियःपातित्वेना-
मिततेजस्त्वेन प्रथितस्स एव मन्वादिस्मृतिष्वपि तथात्वेनो-
च्यते इत्यविदमिति भावः । अत्र भगवतश्चावणचाधुषप्रत्यक्ष-
विषयतया वर्णनम् ॥

यथावा—

चिन्तामणिगिरिशिखरे किं तावदियं तटिल्ल-
ताऽम्बुधरे । संदिह्येत्यं स्थेन्ना मन्दं निरचैषमच्यु-
ते वक्षमीम् ॥ २०२२ ॥

स्येन्ना स्यैथेण हेतुना अक्युते लक्ष्मीं निरसैवं नेयं जलधरे
विशुत् किंतु श्रीनिवासे श्रीरिति निरणैषमित्यर्थः । पूर्वत्र प्रत्य-
क्षमात्रं, इह तु विशेषदर्शनजन्यसंशयोत्तरप्रत्यक्षमिति विशेषः ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे प्रत्यक्षालंकारसरो
द्वादशोत्तरशततमः

अथानुमानालङ्कारसरः (११३)

अनुमानं लिङ्गजन्यलिङ्गिज्ञानमुदाहृतम् ॥

लिङ्गं हेतुः धूमादिः, लिङ्गि साध्यं वह्न्यादिः । तथाच हेतु-
जन्यसाध्यज्ञानमनुमितिरित्यर्थः । एतच्च साधारणमनुमानम् ।
अस्य च कविप्रतिभोन्मिषितत्वेन सुन्दरतायां काव्यालंकारता ॥
यथा—

भुवनतलं शीतलयञ् शिशिरमयूखस्त्वकारणं
भगवन् । श्रीनिलय मानसं तव करुणाशिशिरं
परं प्रकाशयति ॥ २०२३ ॥

प्रकाशनं स्फुटबोधनं तच्चानुमित्यात्मकम् । अत्र च भग-
वन्मानसाशिशिरतारूपलिङ्गिनः शिशिरमयूखकर्तृकभुवनतलशीत-
लीकरणलक्षणलिङ्गजन्यत्वेनानुमानालङ्कारः । भगवन्मानसं करुणा-
शिशिरं भुवनतलशीतलीकरणनिपुणशिशिरमयूखजनिस्थानत्वा-
दिति प्रयोगः ॥

यथावा

सामोदबाष्पपूरैः प्रेमोदयसप्रपञ्चरोमाञ्चैः । भ-

गवन् भववीयजने जानन्ति कृतास्पदां जना भ-
क्तिम् ॥ २०२४ ॥

इमे जनाः भगवति भक्तिमन्तः सामोदवाष्पपूरादिमत्वा-
दिति प्रयोगः ॥

यथावा—

यद्धर्माम्बुनिषिक्ते क्षेत्रे पुलकाङ्कुराः प्रहृष्य-
न्ति । तन्मन्येऽस्याशशौरौ हृदयतटाकोऽनुरागर-
सपूर्णः ॥ २०२५ ॥

क्षेत्रमेव क्षेत्रमिति लिष्टरूपकं गात्ररूपकेदारमित्यर्थः ।
तस्मिन् 'क्षेत्रं शरीरे केदारे' इति मेदिनी । अत्र स्वेदाम्बु-
निषिक्तक्षेत्राधिकरणकप्रहृष्टपुलकाङ्कुरत्वेन हेतुना प्रजललनायाः
भगवद्विषयकानुरागरसपरिपूर्णहृदयतटाकवत्त्वानुमानम् । प्रयो-
गस्तु—इयं शौरिविषयकानुरागरसपरिपूर्णहृदयतटाका स्वेदाम्बु-
निषिक्तप्रहृष्टस्वक्षेत्राधिकरणकपुलकाङ्कुरवत्त्वादित्यादिः । आद्ये
पद्यद्वये लिङ्गलिङ्गिनोऽशुद्धत्वं, इह तु रूपकानुप्राणितत्वमिति
वैलक्षण्यम् । कविप्रतिभोन्मीलितत्वं तु व्यक्तमेव । इह यत्र
लिङ्गलिङ्गिनोऽस्तत्त्वं तत्र जानन्ति मन्ये शङ्के जाने नूनं अवैमि
इत्यादिपदानामनुमितिवोधकत्वं, यत्र तु सादृश्यादिनिमित्त-
सद्भावः तत्रोत्प्रेक्षावोधकत्वमिति विधेयः ॥

यथावा—

जडिमाऽपसर्पति यथा यथा च महती स्फुरत्य-
शोकश्रीः । शङ्के तथा ह्यमीषां साधूनां माधवोऽन्त-
रुहसति ॥ २०२६ ॥

जडिषा शैत्यं अहानं च । अशोकानां वृक्षविशेषाणां श्रीः
विकाससंपत् । अशोका शोकोपलक्षितद्वेयगुणराहिता श्रीः संपत् ।
माधवः वसन्तः । श्रीनिवासश्च । 'यथा तथेति निपातौ हेत्व-
र्थकौ' इति गणव्याख्यानम् । यथा यस्मात् तथा तस्मात् इत्यर्थः ।
यद्वा । 'यथाशब्दस्तु निर्दिष्टस्तुल्ययोगानुमानयोः' इति विश्व-
कोशादनुमानवाचकः । अत्र जडिमापसर्पणादिलिङ्गेन माधवोलु-
प्तानुमानम् । अमी साधवः अन्तर्विलसन्माधववन्तः जडिमाप-
सर्पणादिमत्त्वादिति प्रयोगः ॥

यथावा—

अपहृत्य तव मुखद्युतिमन्तर्निशमेव हृदयनि-
जरूपः । वैकटनाथ शशाङ्कशङ्कान्वित एव केव-
लं मन्ये ॥ २०२७ ॥

हे वैकटनाथ ! शशाङ्कः चन्द्रमाः शशाङ्कशब्दश्च अनयो-
स्तादात्म्यम् । तव मुखद्युतिं अपहृत्य अन्तर्निशमेव रात्रावेव,
पक्षे अन्तः मध्ये निशं निवर्तितशकारमेव चिह्नशिततावर्ण-
मेव यथा स्यात्तथा । क्रियाविशेषणत्वात्पुंसकता । 'ह्रस्वो
नपुंसके प्रातिपदिकेऽऽ' इति ह्रस्वः । हृदयं निजरूपे स्वस्वरूपे
यस्य स तथोक्तः केवलं शङ्कान्वित एव मीत एवेति मन्ये ।
अन्यथा रात्रावेव स्वरूपप्रकाशः कुतोऽस्वेति भावः । पक्षे
शशाङ्कशब्दः मध्यगतशकारलोपे शङ्कान्वितः शङ्क इत्याभ्यां
वर्णाभ्यामेवान्वित इत्यर्थः । अत्र शशाङ्कनिष्ठशङ्कान्वितस्वरूपालि-
ङ्गिनः अन्तर्निशहृदयनिजरूपत्वलिङ्गजन्यत्वेनानुमासम् ॥

यथावा—

जाने विभाकरोऽयं शौरे त्वत्तेजसा पराभूतः ।

अन्तर्गतभाः पश्चाद्विन्यस्तकरो यतसदा विमुखः॥

हे शौरे ! अयं विभाकरः भानुमान् । पक्षे विभाकर इति शब्दः स्वप्नेजसा पराभूतः अतएव अन्तर्गतभाः निमग्नतेजाः अन्यत्र अन्तर्गतः मध्यभागेस्थितः भाः भा इत्याकारको वर्णः यस्य स तथोक्तः । अस्मिन् पक्षे माशब्दस्य आकारान्तस्य वर्णपरत्वेन स्त्रीप्रत्ययान्तश्चकिरहाभोपसर्जनद्वयः । पश्चात् विन्यस्ताः कराः येन स तथोक्तः निरस्तपौरुषत्वेनानुत्साहतया शरीर-पश्चार्धसमर्पितपाणिरिति तदनुभाषोक्तिरियम् । इतरत्र पश्चात् चरमभागे विन्यस्तौ करौ ककारेरफौ यस्य स तथोक्तः सदा विमुखः अवमानेन न्यकृतवदन इति भावः । पक्षे विकारो मुखे यस्य स तथोक्तः । विभाकरशब्दस्य उपदर्शितवर्णात्मकत्वादिति भावः । अयं विभाकरः भगवत्तेजसा पराभूतः अन्तर्गतप्रकाश-त्वादिभ्यो हेतुभ्य इत्यनुमानशरीरम् । इदं च उक्तप्रकारशब्दार्थ-तादात्म्यावलीढश्लेषोत्तेजितं पूर्ववदेयम् । एवमग्रेऽप्युच्यम् ॥

यथावा—

**गजराजो गमनेन द्विजराजः पर्यभावि वदनेन ।
हरितरुणि भवत्या तन्मन्ये तावन्तरा जरालीढौ ॥**

हे हरितरुणि ! इदं गजराजादिपराभवपटीयस्त्वद्योतनाय । अन्तरा मध्ये वयस्येव । मध्यभागे इति वस्तुस्थितिः । जरालीढौ जरसा वार्धकेन आलीढौ व्याप्तौ । त्वत्कृतपराभवनिमित्तकमनो-व्यथया शीघ्रमेव जीर्णावभूतामिति भावः । पक्षे गजराजद्विजरा-जशब्दौ मध्ये ज रा इति वर्णद्वयेन व्याप्तावित्यर्थः । अत्र गज-राजद्विजराजयोरन्तरा जरालीढत्वे श्रिवदनगमनपराभूतत्वेन हे-तुना साध्येते ॥

यथावा—

पुरुष तव पौरुषेण द्विषतामवधीरितं यशो
मन्येऽहम् । यदिदं योषितमादावविदं शोषितमथ
स्वतः क्लीबं च ॥ २०३० ॥

हे पुरुष निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्य ! हे भगवन्नित्यर्थः ।

भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि ।

निरुपाधी च वर्तते वासुदेवे सनातने ॥

इति स्मरणात् । अनेन कारणत्वमपि स्थापितं 'पूर्वमेवाहमि-
हासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्' इति निर्वचनात् । तेन च सर्व-
स्वसर्वशक्तित्वाद्याक्षेपकेण काव्यपरिभाष्यत्वादिकं द्योत्यते । तत्र
एवंविधस्येति भावः । पौरुषेण पुरुषोचितेन भावेन कर्मणा
वा अप्रघृष्यत्वादिना तेजसा वा 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे
कर्मणि तेजसि' इति मेदिनी । द्विषतां तव द्वेषिणां यशः अव-
धीरितं मन्ये । यत् यस्मात् इदं यशः एतच्च कर्म । द्विषतां कीर्ति-
मित्यर्थः । आदौ पूर्वं योषितं स्त्रियं अथ अनन्तरं कालान्तरे इति
भावः । शोषितं शोषं प्रापितं व्यपगमितक्रीत्वमिति भावः । स्वतः
स्वयमेव क्लीयं नपुंसकं च अविदं । यदिदं यशः पूर्वमेव क्रीत्वेन
शोषितत्वेन क्लीयत्वेन चाक्कासिषं तन्मन्ये त्वत्पौरुषेणावधीरित-
मेवेत्यर्थः । पुरुषोत्तमपौरुषेण क्लीपूर्वस्य निसर्गतश्शोषितस्य
वण्डस्थावर्धावणमीषत्करमिति भावः । वस्तुतस्तु यशः यश इति
एवं आदौ योषितं यः यकारः उषितोऽस्मन्निति तथोक्तं अथ
अनन्तरं शोषितं शः शकारः उषितो यस्मिन्स्तत्तथोक्तं क्लीबं
नपुंसकलिङ्गं च अविदं यशश्शब्दमेवंरूपमक्कासिषमित्यर्थः ।
शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् । अत्र द्विषां यशसो नियमेनावधीरि-

सत्यं साध्यं, छात्वादिना विदितत्वं साधनम् । तथाच इदं द्विषतां यशः पुरुषोत्तमपौरुषावधीरितं आदौ योषित्वेन शोधितत्वेन क्लृप्तत्वेन च विदितत्वादिति प्रयोगः ॥

यथा वा—

त्वच्चक्रेण विवस्वान् संस्पृधीं नूनमाहृतस्तेन ।
विमुखोऽन्तर्मग्नवसुर्यददन्तो वैशसं परं प्राप्तः ॥

हे भगवन्निति प्रकरणादुच्यते । विवस्वान् भास्वान् त्वच्चक्रेण सह संस्पृधीं अतएव तेन समाहृतः अभिहतः नूनम् । यत् यस्मात् विमुखः पराङ्मुखः अन्तर्मग्नानि वसूनि किरणाः यस्य स तथाभूतः अदन्तः विगलितरदनः परं वैशसं हिंसां च प्राप्तः । तस्मादभिहत इति मन्ये इति योजना ।

पक्षे—विषस्वानित्याकारकशब्दः विमुखः विकारो मुखे यस्य स तथोक्तः परं परञ्च विद्यमानं शसं शस्प्रत्यये द्वितीयाबहुवचनं प्राप्तः अदन्तः अत् इत्याकारकवर्णद्वयं अन्ते यस्य स तथोक्तः वै इति निपातः प्रसिद्धौ शस्परकत्वे विवस्वत् इत्यवस्थानात्तथोक्तिः । शस् इत्युपलक्षणं टादीनामपि । सर्वनामस्थानपरकत्वे जुमो विधानेन अदन्तताया अश्रवणात् शसं परं प्राप्तः अदन्त इत्यभिहेतम् । अत्र विवस्वतो मग्नवचकसमाहृतत्वं विमुखत्वादिहेतुभिस्तद्धृतम् ॥

अत्रेदमवधेयम्—जानन्ति मन्ये इत्यादिपदोपादाने वाक्यमनुमानं, यथा 'सामोदवाष्पपूरैः' इत्यादुदाहरणेषु । प्रकाशयतीत्यादिलक्षकपदोपादाने लक्ष्यं, यथा 'भुवनतलम्' इति प्राथमिकोदाहरणे । तद्व्यतरानुपादाने साध्याक्षिप्तार्थामनुमितौ प्रतीयमानम् ॥

तद्यथा —

त्वच्चरणरुचितुलायां हरे प्रवालो बहिष्कृतिं
प्राप्तोऽभूत् । प्रमुखस्तन्वामध्यो यद्गजतेऽलं वि-
सर्गमेवान्तेऽसौ ॥२०३२॥

अत्र साध्येन हरिचरणतुलाबहिष्कृतत्वेनानुमितेराक्षेपात्प्र-
तीयमानत्वम् । हे हरे ! प्रवालः विद्रुमः त्वच्चरणरुचितुलायां
बहिष्कृतिं प्राप्तः । यत् यस्मात् असौ प्रवालः प्रमुखस्तन्वा-
सर्वैरग्रतो गणनीयो सवन्नपि मध्यः केनापि निहीनकर्मणा अध-
मस्वन्नित्यर्थः । 'मध्यं न्याय्येऽवकाशेऽवलम्बके लग्नकेऽवमे' इति
विश्वः । अतएव अन्ते पर्यवसाने हरे वा अलं विसर्गमेव
सर्वैरतिमात्रं विसृष्टत्वमेव भजते । पक्षे प्रवालः प्रवालशब्दः
प्रमुखः प्रवर्णमुखः चाग्रध्यः वा इत्याकारकवर्णो मध्यो यस्य
स तथोक्तः लं लघ्वर्णं अन्ते अवसाने विसर्गश्च भजते इत्यर्थः ॥

यथावा—

तावकवचनामृतरससंस्पर्शी ननु वनप्रियो ज-
ननि । नप्रिय एवावगतो नेतः प्रीतो यतोऽन्ततो
भाति ॥२०३३॥

ननु जननि ! तवकवचनामृतरससंस्पर्शी वनप्रियः नप्रिय
एव प्रीत्यविषय एव अवगतः निश्चितः । यतः कारणात् अन्ततः
साधु विमर्शोऽपीति यावत् । इतः अस्मात् वनप्रियात् प्रीतः
संतुष्टः जनः ॥ भाति कश्चिद्व्यनेन तोषितः कापि न प्रका-
शत इत्यर्थः । तस्मात् वनमाश्रयप्रियोऽयं न जनप्रिय इति भावः ।
अन्यत्र वनप्रिय इति शब्दः अवगतः वगतः वकारं प्राप्तः स न

भवतीति तथोक्तः नम्रिय एष वकारलोपे नम्रिय इत्येवावशिष्ट इत्यर्थः । किञ्च नेतः नकारेण युक्तः प्रीतः प्रि इति वर्णसमुदायेन युक्तः अन्ततः यतः यकारेण सार्वधिमक्तिकस्तीति । भाति । वनप्रियशब्दस्यैयं धिधत्वादिति भावः । अत्र वनप्रियो नम्रियः श्रीवचनरससंस्पर्धित्वेन कस्यापि प्रीत्यनाधायकत्वादित्यनुमितेराक्षेपात्प्रतीयमानत्वं पूर्ववदेव । एवमग्रेऽपि ॥

यथावा—

श्रुतिराह सुमज्जानिं पुमांसमत्रोपसर्जनीभूता ।
सुमती पुंवत्प्रथते परतन्त्रत्वं तदेनयोस्तुल्यम् ॥

श्रुतिः ‘सुमज्जानये विष्णवे’ इति श्रुतिः पुमांसं परमपुरुषं श्रीविष्णुं सुमज्जानिं सुमतीं शोभनवतीं जाया यस्य तं तथोक्तं कल्याणगुणशालिर्भ्रातृभूमिणीकमित्यर्थः । आह । अत्र अनयोः श्रीश्रीनिवासयोर्मध्ये उपसर्जनीभूता भगवद्विशेषणीभूता सुमती श्रीः पुंवत् परमपुरुषदेव प्रथते सर्वेश्वरत्वसर्वव्यापकत्वादिना प्रसिद्धयति । ‘ईशानो भूतभन्यस्य, एष सर्वेश्वरः’ इति भगवत् इव ‘अस्येशाना जगतः’ ईश्वरीत्वं सर्वभूतानां इत्यादिना श्रियोऽपि सर्वेश्वरत्वप्रवचनात् ॥

“गुणतश्च स्वरूपेण व्याप्तिस्साधारणी मता

मथा यथा जगद्व्याप्तं स्वरूपेण स्वभावतः ।

तथा व्याप्तमिदं सर्वं नियन्त्री च तयोऽश्वरी ”

“त्वया च विष्णुना चास्व जगद्व्याप्तं चराचरम्” ॥

इत्यादिभिरुभयोरपि जगद्व्यापकत्वकथनाच्च । यद्वा भगवानिव इयमपि प्राधान्येन प्रसिद्धयतीत्यर्थः । ‘सुमज्जानये, श्रियः कास्तोऽनन्तः, ब्रह्मणि श्रीनिवासे’ इति भगवत् इव

‘विष्णुपत्नी’ इति श्रियोऽपि प्राधान्यश्रवणात् । तत् तस्मात्
एनयोः श्रीश्रीशयोऽयमयोरपि परतन्त्रत्वं अन्योन्यं पराधीनत्वं
तुल्यम् । “त्वयि स्त्रीत्वैकान्तान्त्रादिमपतिपारार्थ्यकरुणाक्षमा-
दीन्वा भोक्तुं भवति युचयोरात्मानि भिदा । यस्या वीक्ष्य मुञ्च
तदिक्रितपराधीनो विभ्रत्तेऽखिलं । यद्भ्रमङ्गाः प्रमाणं स्थिरचर-
रचनातारतम्ये मुरारेः” इत्याद्युक्तेरिति भावः ॥

अहं तथा समाक्रान्तो ह्यहमर्थः प्रसिध्यति ।

अहमर्थसमुत्था यः साऽहन्ता परिकीर्तिता ॥

अन्योन्येनाधिनाभावादन्योन्येन समन्वयात् ।

तादात्म्यं विद्धि संशयं मम नाथस्य बोधयोः ॥

इति लक्ष्मीतन्त्राद्युक्तमर्पादानुकूलम् ॥

पक्षे—श्रुतिः पुमांसं पुल्लिङ्गं सुमज्जानि सुमज्जानिशब्दं
आह । अत्र बहुव्रीहिसमासं प्राप्ते सुमज्जानिशब्दे उपसर्जनो-
भूता विशेषणतामापन्ना सुमती सुमतोति शब्दः पुंषत् प्रथते ।
‘स्त्रियाः पुंषद्भाषितपुंस्कात्’ इत्यादिना विहितं पुंषद्भाषं प्राप्ता
प्रकाशते । तत् तस्मात् एनयोः सुमज्जानिशब्दयोः परतन्त्रत्वं
अन्यपदार्थप्रधानत्वं तुल्यं ‘अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः’ इत्यु-
क्तेरिति भावः । ‘तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते’ इत्यमरः । अत्र
श्रीश्रीशयोरन्योन्यपारतन्त्र्यं साध्यम् । इमौ श्रीश्रीशौ अन्यो-
न्यपारतन्त्र्यवन्तौ समप्रधानैश्वर्यव्याप्तयादिमत्त्वाविति प्रयोगः ।
अत्रापि वाचकपदानुपादानात्प्रतथिमानमनुमानम् ॥

यथावा—

तावकवर्णप्रेप्सुः पुरतो नीतैव शान्तिमत्तुं यव-
गात् । श्रीरुत्तमवरवर्णिनि निशा निराशा तद-
न्तरावर्णाक्षौ ॥ २०३५ ॥

हे उत्तमवरवर्णीनि ! वरः श्रेष्ठः वर्णः सोऽस्या अस्तीति
वरवर्णीनी । प्रशंसायां मत्वर्थीय इति । 'उत्तमा वरवर्णिनी'
इत्यमरः । उत्तमा च सा वरवर्णिनी च 'सन्महत्परमोत्तम'
इत्यादिना समासः । तस्यास्संशुद्धिः । तास्वप्युत्तमेत्यर्थः ।
'सीता नारीणामुत्तमा धृष्ट' इत्येतदत्र स्मर्तव्यम् । हे श्रीः !
यत् तस्मात् निशा हरिद्रा 'निशाण्या काञ्चनी पीता हरिद्रा
वरवर्णिनी' इत्यमरः । तावकं वर्णं प्रेप्सुः लिप्सुस्सती आत्मनः
कंचलवरवर्णीनीत्येन उत्तमवरवर्णिन्यास्तत्र 'हिरण्यवर्णी, आवि-
त्यवर्णे' इत्यादिश्रुतं अत्युत्तमं वर्णं प्राप्तुमिच्छन्तीति भावः । पुरतः
तवाग्रतः नीतैव प्रापितमात्रैव न तु स्वाभीप्सितलाभायमुद्युज्या-
नेति भावः । शान्तिरस्यास्तीति शान्तिमत् 'शब्दः कृतार्थता'
इत्यादाविव सामान्ये नपुंसकम् तस्य भावः शान्तिमत्त्वं शान्त-
त्वमित्यर्थः । परोक्षं त्वद्वर्णलाभे सुलभं मनोरथमात्रं कृतवती ।
सूर्यो हिरण्ययीम्' इति सूर्यवत्प्रकाशमानत्वेन सूर्यरूपत्वेन वा
श्रुतायास्तत्र संनिधौ विच्छाद्यत्वमभजतेति भावः । प्रसिद्धं हि
सूर्यप्रभालीढाया हरिद्राया विच्छाद्यत्वम् । तत् तस्मात् अन्तरा
त्वद्वर्णप्रेप्सात्वत्पुनश्चनयोर्मध्ये । 'अथान्तरेऽन्तरा । अन्तरेण च
मध्ये स्युः' इत्यमरः । 'वर्णस्य स्वप्रेप्सितस्य तावकवर्णस्येति
भावः । आसौ प्राप्तौ विषये निराशा निर्गळिततृष्णैवेति मन्वे
इति भावः ॥

पक्षे—निशा निशेति शब्दः पुरतः प्रथममग्रे नीता नि इत्या-
कारकवर्णेन इता शा शाइत्याकारो वर्णः अस्तिमः जघम्यः यस्य
तत् तस्य भावं शान्तिमत्त्वं अगात् निशाशब्दस्य उक्तवर्णद्वया-
त्मकत्वादिति भावः । अन्ते स्वघटकनिशावर्णयोरन्तरे 'अन्तोऽ-
न्तो निम्नये नाग्रे स्वरूपेऽप्रेप्सितकेऽन्तरे' इति रत्नमाला । ए

इत्याकारको यो वर्णः तस्य प्राप्तौ सत्यां निराशेत्येव स्यादित्यर्थोऽपि चमत्कारकः । अत्र भगवत्याः श्रियो वर्णस्य प्राप्तौ निशा निराशैव । तत्सान्निध्यमात्रेण शान्तिमत्तावाप्तेरित्यनुमानाकारः प्रतीयते ॥

यथावा—

भगवति तव पदरुच्या भातत्वाद्भास्करोऽपि
तस्कर एव । यदयं गुणसंदानितकरोऽपराङ्गेऽन्तरेऽसतां गमितश्च ॥ २०३६ ॥

हे भगवति ! तव पदरुच्या चरणलक्ष्म्या भातत्वात् भास्करोऽपि तस्कर एव चोर एव । अन्यथा अस्य त्वत्पदलक्ष्मी-भातत्वायोगादिति भावः । साध्ये तस्करत्वे हेत्वन्तरं चाह—यदिति । यत् यस्मात् अयं भास्करः अपराङ्गे पृष्ठभागे गुणेन रज्ज्वा संदानिताः बद्धाः कराः हस्ताः यस्य स तथोक्तः । दृश्यते हि परस्वस्तेयकृतां पश्चादाकुष्ठभुजतया रज्जुभिः पाणि-बन्धनम् । असतां असाधूनामेवंविधानां तस्कराणामेवेति भावः । अन्तरे मध्ये गमितश्च । कर्मण आधारत्वविवक्षया सप्तमा । यद्वा सतामित्येव छेदः । विदुषामित्यर्थः । अन्तरे बहिःप्रदेशे गमितः सद्भिर्बहिष्कृत इत्यर्थः ॥

अन्तरमधकाशावधिपरिधानान्तर्धिमेव तादर्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनाशहिरक्षरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥

इत्यमरः । 'अन्तरं बहिर्योगोपसंन्याययोः' इति बहिर्योगरूपेऽर्थे सर्वनामसंज्ञायाः पूर्वादिभ्यो नवङ्यो वा' इति विकल्पितत्वा-
नोह केः स्मिन्नादेशः ॥

अन्यत्र भास्कर इति शब्दः भातत्वात् भाकारस्य तकार-
त्वा । भाकारमपनीय तत्रैव तकारविन्यसनात् पदस्यः इति
छेदः पदेषु सुप्तिङन्तात्मकेषु रुचिः अभिलाषः यस्याः तथोक्तायाः
पदपरिवृत्तिवैचित्र्यादिकुतूहलिन्धा इति यावत् । तत्र मधस्याः
तस्करः तस्कर इत्येव शब्दो भवति । किंच यत् यस्मात्
अयं तस्करशब्दतामापन्नो भास्करशब्दः अपराङ्गे उत्तरभागे
गुणेन 'विवाविभानिशा' इत्यादिसूत्रविहितार्थधातुकटप्रत्ययनि-
मित्तकेन लघूपधगुणेन संदानितः युक्तः करः कृष्धातुप्रकृतिका
करेति शब्दः यस्य स तथोक्तः । अन्तरेसतामिति समस्तं पदम् ।
अन्तरे इत्येतदेवन्तमव्ययं मध्ये इत्यर्थकम् । 'अथास्तरेऽन्तरः
अन्तरेण च मध्ये स्युः' इत्यव्ययेष्वमरः । अन्तरे मध्ये सः
'कस्काविषु च' इति विहितस्सकारः 'तद्गृहतोः' इति विहित-
स्सुट्संबन्धिसकारश्च यस्य स तथोक्तः । तस्य भावः अन्तरे-
सता तां गमितः प्रापित इत्यर्थः । इदमप्याक्षिसमेवानुमानम् ॥

यथावा—

त्वत्कीर्तिसुधाम्भोधेऽशीतकरोऽयं कणः फणि-
गिरीन्दो । यत एष शीकर इति स्वत एव मनी-
षिभिर्व्यवह्रियते ॥ २०३७ ॥

हे फणिगिरीन्दो ! शीतकरः त्वत्कीर्तिसुधाम्भोधेः कणः ।
इह साध्यः । तत्र हेतुः यत इति । यतः यस्मात् एषः शीतकरः
स्वत एव शीकर इति मनीषिभिर्व्यवह्रियते । वस्तुतस्तु अतः
अविद्यमानतकारः सुष्ठु अतः स्वतः विगलिततकारोऽयं शीतकर-
शब्दः शीकर इति व्यवह्रियत इत्यर्थः ॥

यथावा—

लोपमुपयान्ति तापास्तमांसि सकलानि यद्ग-
लन्तितमाम् । तदमीषां लसति सतां हृदयाका-
शे विधुस्सदा विमले ॥ २०३८ ॥

यत्र साध्ये विधुविलसनेनानुमिसेराक्षेपात्प्रतीयमानत्वम् ।
सन्तो हृदयाकाशविलसद्विधुत्ववन्तः लुप्ततापत्वात् गलिततम-
स्कत्वाच्चेति प्रयोगः । श्लेषरूपकसंकीर्णमिदम् । यत्र साध्यस्या-
प्यनुपात्तत्वे लिङ्गमात्रस्योपात्तत्वेनागूर्यमाणं साध्यं तत्र ध्वन्य-
नुमानम् ॥

यथावा—

बृंहन्ति दन्तिनिवहा हेषन्ते हन्त सन्ततं वा-
हाः । गृहचत्वरेषु महतां बहुसत्त्वरगा रथाश्च
विहरन्ते ॥ २०३९ ॥

अत्र महतां लस्मीकटाक्षपात्रत्वरूपसाध्यस्यानुमानं ध्वन्यते ॥

इत्यलंकारमणिहारे अनुमानसरस्वयोद्देशोसरशततमः.

अथोपमानसरः. (११४)

संज्ञायास्संज्ञिनश्चापि संबन्धप्रत्ययो हि यः ।
सादृश्यज्ञानकरण उपमानं तदुच्यते ॥

सादृश्यज्ञानकरणकस्संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रत्यय उपमानम् । तदे-
व चमत्कारि उपमानालंकारः ॥

यथा—

तं विद्धि कौस्तुभमणिं वैकटगिरिनाथ हृदयम-
णिनिवहे । योऽत्र सखे गगनान्तरतारकनिकरस्थ-
हिमकराकारः ॥ २०४० ॥

सुमशरमिव सुकुमारं सुरतरुमिव सन्ततं म-
होदारम् । जलनिधिमिव गम्भीरं विदाम देवं
वृषाचलविहारम् ॥ २०४१ ॥

अत्र प्रथमोदाहरणे गगनान्तरतारकनिकरस्थहिमकरसदृशा-
कारताशालिवैकटगिरिनाथहृदयगतमणित्वमभ्यस्थितं वस्तु
कौस्तुभमणिपदवाच्यमित्युपमानमूलभूतातिदेशवाक्योपन्यासेन त-
द्वाक्यार्थज्ञानादिदं वस्तु कौस्तुभमणिपदवाच्यमित्युपमितिप्रती-
तेरयमुपमानालंकारः । द्वितीयोदाहरणे तु सुमशरमिवेत्यादिवा-
क्यैः कन्दर्पसदृशसौन्दर्यशालित्यसुरतरुसदृशोदार्यवस्वजलनिधि-
समगाम्भीर्यवस्थानामतिदेशवाक्यार्थभूतसादृश्यात्मकानां वृषाच-
लविहारवैषम्यशब्दवाच्यं विदामेति तत्पदशक्तिग्रहलक्षणोपमितिफल-
स्य प्रतिपादनावतिदेशवाक्यार्थसादृश्यप्रत्यक्षरूपमुपमानं फलेन
सह दर्शितमिति विशेषः ॥

इत्यलंकारमणिहारे उपमानसरश्चतुर्विंशोत्तरशततमः

अथ शब्दप्रमाणसरः (११५)

स शब्दो यत्तु शब्दस्य प्रमाणत्वेन कीर्तनम् ।
श्रुतिस्मृतीतिहासादिरूपशब्द इतीर्यते ॥

स्वोक्तार्थे श्रुत्यादीनां प्रमाणतयोपन्यासशब्दप्रमाणालंकारः ।
शब्दपदार्थमाह—श्रुतीति । आदिशब्देन पुराणाभाणकलौकिक-
वाक्यादीनां संग्रहः ॥

तत्र श्रुतिरूपशब्दो यथा—

नावातरः फणिगिरौ नाथ यदि त्वां कथं नु
पश्येम । विनुयाम वा श्रुतिर्यं दुर्ग्रहमवदन्न चक्षु-
षेत्यादिः ॥ २०४२ ॥

अत्र भगवतः परस्य ब्रह्मणः चक्षुरादीन्द्रियाग्राह्यत्वे 'न
चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा' इत्यादिश्रुतिः प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता ।
आदिशब्देन 'यस्तद्रेक्ष्यमग्राह्यम्' इत्यादेर्ग्रहणम् ॥

यथावा—

वेत्सि मम भक्तिमवने शक्तोषि तथाऽप्युपेक्षसे
कस्मात् । सर्वेश्वरं श्रुतिस्त्वां सर्वज्ञं ह्याह सर्व-
शक्तिं च ॥ २०४३ ॥

अत्र भवतः समोपेक्षायां मङ्गलकथनानं वा रक्षणाशक्तत्वं
वेति विकल्प्य तदुभयमपि ॥ संभवतीति ज्ञापयितुं 'यस्तसर्वज्ञ-
स्तर्ध्ववित् । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति श्रुतिरूपं प्रमाण-
मुपन्यस्तम् ॥

यथावा—

त्वामद्वितीय इति यो नारायण वेद स भवति
भविष्णुः । त्वन्निभमातनुषे तं तन्निगमान्तस्त
विष्णुरिति वदति ॥ २०४४ ॥

हे नारायण ! अनेन वक्ष्यमाणार्थस्य नारायणोपनिषद्गतत्वं सूचितम् । यः पुमान् त्वां अद्वितीय इति अप्रतिद्वन्द्व इति वेद वेत्ति सः भविष्युः बर्हिष्णुः उत्तरोत्तरश्रेयश्शाली भवतीत्यर्थः । तं एवं वेत्तारं भविष्युं पुमांसं त्वन्निभं त्वत्सदृशं आतनुषे । तस्य सायुज्यं ददासीत्यर्थः । पक्षे तं भविष्युशब्दं त्वन्निभमित्यत्र त्वं निभमिति छेदः 'वा पदान्तस्य' इति वैकल्पिकोऽनुस्वारस्य परसवर्णः । त्वं निभं मकारशून्यमित्यर्थः । नीत्युपसर्गपूर्वको बहुमीहिः । आतनुषे । तत् तस्मात् निगमान्तः नारायणोपनिषद् रूपः । स पुमान् विष्णुरिति वदति । यथाऽऽज्ञायते तत्र— 'अथ नित्यो नारायणः' इत्युपक्रम्य 'निष्कलङ्को निरञ्जनो निर्विकल्पो निराक्यातदशुद्धो देव एको नारायणः । न द्वितीयोऽस्ति कश्चित् । य एवं वेद । स विष्णुरेव भवति' इति । पक्षे भविष्युशब्दो मकाराद्यावने विष्णुरित्येव भवतीत्यर्थः । अत्र स्वोक्तार्थचमत्कारे उपनिषत् प्रमाणतां प्रापिता । अत्र नारायण—वेद—अद्वितीयः—भवतीति शब्दैरुक्तोपनिषत्प्रत्यभिज्ञाप्यते ॥

कश्चिदुत्तरार्थान्तरपरिकल्पनेन प्रमाणतयोपन्यासे चारुता-
तिशयः । यथा—

ब्रह्म त्वां गमयति मां यो गुरुरेनं न मानवं
मन्ये । तत्पुरुषोऽमानव इत्युपनिषदुक्तिः प्रमा-
णमिह भगवन् ॥ २०४५ ॥

अत्र ब्रह्मगमयितृत्वेन हेतुना आचार्यस्यामानवत्वसंभाव-
नरूपस्वामिमतार्थं 'तत्पुरुषोऽमानवस्स एतान् ब्रह्म गमयति'
इति श्रुतेः प्रमाणतयोपन्यास इति वैशिष्ट्यविशेषः ॥

यथावा—

यद्ब्रूह वृषगिरिगतं तज्जगतां सुकृतमेव जानेऽ-
हम् । तत्सुकृतमुच्यत इति श्रुतिराहैताद्वि तैत्तिरी-
याणाम् ॥ २०४६ ॥

अत्र 'तदात्मानं' स्वन्यमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते' इति
स्वात्मन एकोपादानतया स्वीकारेण सुष्ठु सृज्यप्रपञ्चकरणरूप-
प्रवृत्तिनिमित्तेन सुकृतशब्दवाच्यतां ब्रह्मणः प्रतिपादयन्ती तै-
त्तिरीयश्रुतिः भगवति स्वाभिमतजगत्सुकृतरूपलक्षणे अर्थे प्र-
माणतां नीता ॥

यथावा—

सर्वान्तरात्मनि त्वयि योऽन्यं यजते फणाभृ-
दचलमणे । यजमानः पशुरिति या तां श्रुतिमे-
तत्परां विजानीमः ॥ २०४७ ॥

यथावा—

यजते यस्त्वामविदन्यदुनन्दन सर्वयज्ञभोक्ता-
रम् । यजमानः प्रस्तर इति या श्रुतिरेषा हि त-
त्परा मन्ये ॥ २०४८ ॥

सर्वान्तरात्मनि त्वयीत्यनादराधिक्ये भावलक्षणसप्तमी ।
प्रस्तरो वर्ममुष्टिः पाषाणश्च । सर्वयज्ञभोक्तारं 'अहं हि स-
र्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इति गानादिति भावः । अतः
एव यदुनन्दनेति साभिप्रायं संबोधनम् । अत्राप्ये पद्ये श्रुत्या
अभ्यर्थतया रूपितस्य यजमाने पशुत्वस्य अक्षत्वेन हेतुना

रूपेण परिकल्पितम् । द्वितीये तु प्रस्तरकार्यकरत्वेन रूपितस्य यजमाने प्रस्तरस्य पाषाणरूपार्थान्तरकल्पनं वेदितव्यम् ॥

यथावा—

मा भूर्व प्रत्यक्षस्तव देव परोक्ष एव भूया-
सम् । तर्हि प्रियो भवेयं श्रुतिः परोक्षप्रियान्
वदति देवान् ॥ २०४९ ॥

अत्र—‘तदिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याद्यक्षते परोक्षेण । परोक्ष-
प्रिया हि वै देवाः’ इति परोक्षनामग्रहणे देवानां प्रीतिं प्र-
तिपादयित्री श्रुतिः स्वस्थ परोक्षतादेतुकप्रियत्वाशंसनरूपार्थे
प्रमाणभावं गमिता ॥

यथावा—

वैकटगिरिमात्रपतिं त्वा कथयन्तो जनाः परं
मुग्धाः । विष्णुर्हि पर्वतानामधिपतिरिति गौर्जर-
त्यपि प्राह ॥ २०५० ॥

अरती गौरपि जीर्णः कश्चित् पशुरपि विष्णुः पर्वतानां
सर्वेषामधीश्वर इति वदति । वस्तुतस्तु अरती गौः ‘विष्णुः
पर्वतानामधिपतिस्स माञ्जतु’ इति श्रुतिरित्यर्थः । हिशब्दः
प्रसिद्धौ, अत्र पूर्वाधोक्तस्वाभिमतमगवतो वैकटगिरिमात्रमतिस्त्वं
वदता जनानां मुग्धत्वोपपादनेऽर्थे उदाहृतश्रुतिरुपोद्बलकतया
प्रमाणतामनायि ॥

यथावा—

जानासि नैव दीनानस्मान् कस्मादितीह वि-

शयो नः । वृक्ष इव स्तब्ध इति त्वां श्रुतिराहाथ
किं वितर्केण ॥ २०५१ ॥

यथावा—

यदमी क्रन्दन्ति हरे त्वामवलम्ब्यापि भवपथे
मनुजाः । तदचक्षुश्श्रोत्रं त्वां श्रुत्यन्तास्सांप्रतं वद-
न्तीति ॥ २०५२ ॥

पूर्वोदाहरणेषु श्रुतिरभिमतार्थे प्रमाणतयोपन्यस्ता । अन-
योऽुदाहरणयोस्तु—‘वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः । अच-
क्षुश्श्रोत्रं तदपाणिपादम्’ इति श्रुती अनभिमतार्थे भगवदुपाल-
म्भनपरेण भवपथनिर्विण्णेन प्रमाण्यां प्रापिते इति भिदा । स्तब्धः
जडः । आस्तवार्थस्तु मन्तव्यवस्तुधिरहाङ्गुक्ष इवाग्रणतस्थभाव इति ॥

यथावा—

विदधानस्सश्रीकान्विप्रान्कमलापते कुचेलमु-
खान् । न श्री रमते ब्राह्मण इति श्रुतिं वितथवा-
दिनीं व्यदधाः ॥ २०५३ ॥

अत्र विप्राणां निष्ठीकताप्रमाणभूता ‘न वै ब्राह्मणे श्री
रमते’ इति श्रुतिः तेषां सश्रीकतानिर्वर्तनेन वितथार्थवादिता-
प्रकाशनायोपात्तेति पूर्वपेक्षया विशेषः ॥

स्मृतिरूपशब्दप्रमाणं यथा—

हृत्कमलं मम विमलं श्रय मृदुलं श्रीश भु-
जगराडचलम् । विजहीहि चिरं न वसेत्पर्वत इति
वर्वृतीति हि स्मरणम् ॥ २०५४ ॥

स्मरणं स्मृतिः वर्धतीति क्रियासमभिहारेण वर्तते । अत्र भगवतश्श्रीनिवासस्य प्रतिमृदुलस्य हृदयाश्रयणायातिनिष्ठुरभुजगरा-
ञ्चलपरित्यजनप्रार्थनरूपस्याभीष्टितार्थे 'न चिरं पर्वते वसन्त्' इति मानवी स्मृतिः प्रमाणभावमनीयत ॥

यथावा—

नमतां जेतुं वर्गे द्विषतां श्रयसे मृगेन्द्रगिरि-
दुर्गम् । सर्वेषां दुर्गाणां स्मरन्ति गिरिदुर्गमेव हि
ज्यायः ॥ २०५५ ॥

नमतां शरणागततां सम्बन्धिनं द्विषतां वर्गे कामाद्यरेषुर्गं जेतुं मृगेन्द्रगिरिदुर्गं शेषात्रिदुर्गं सिद्धादिकूरसत्त्वाधिष्ठितं दुर्गमित्य-
पि गम्यते । अत्र श्रीनिवासस्य भगवतः शरणागतसंबन्धिद्विष-
दुर्गविजयफलकत्वेन संभाव्यमानमृगेन्द्रगिरिदुर्गाश्रयणरूपेऽर्थे—

सर्वेषां हि प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।

एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥

इति मानवी स्मृतिरेव प्रमाणत्वेन प्रदर्शिता ॥

यथावा—

दुर्गमचाक्षुषममतिः प्रपद्यतां नाच्युतं यदाह
मनुः । दुर्गमचक्षुर्विषयं न हि प्रपद्येत कर्हिचि-
दपीति ॥ १०५६ ॥

दुर्गं दुर्गमं 'क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्त-
त्कवयो वदन्ति' इति श्रुतेः 'दुर्लभो दुर्गमो दुर्गः' इति नामस-
हस्रपाठाच्च । अचाक्षुषं चक्षुरगोचरं 'न चक्षुषा गृह्यते' इति
श्रुतेः । ईदृशं अच्युतं 'यस्मात्प्राप्ता न च्यवन्ते सोऽच्युतः'
इति निरुक्तिविषयं श्रीनिवासं परं ब्रह्म अमतिः—

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥

इत्युक्तीत्या मूढः मायया अपहृतज्ञानश्च जनः न प्रपद्यतां
प्रपन्नो मा भूदित्यर्थः । उक्तार्थे—

‘अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् ।’ इति ज्ञातक-
धर्मोक्तं चक्षुरगोचरं कान्तारं कदाचिदपि न प्रविशेदित्यर्थकं
मनुवचनं श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेन प्रमाणतामनीयत । पूर्वं
स्मृतेरभिमतार्थे प्रमाणतयोपन्यासः । इह तु भगवदप्रपन्नोपा-
लम्भपरेणानभिमतार्थे इति विशेषः ॥

इतिहासरूपशब्दप्रमाणं यथा—

विषयविषाब्धाविन्द्रियमकरैः कृष्टोऽपि धार-
यन् प्राणान् । अधुनाऽऽपं त्वां द्वीपं जीवन् भद्राणि
पश्यतीति नयात् ॥ २०५७ ॥

हे भगवन्मिति प्रकरणाल्लभ्यते । अधुना यादृच्छिकादि-
सुकृतपरिपाकावसरे इदानीं त्वामेव द्वीपं आपं प्राप्तवानस्मि ।
अत्र बहूनि कृच्छ्राणि सोढ्वा प्राणान् धारयितुस्त्वस्य बहोः
कालाद्भगवच्चरणघलम्बनभाग्यलाभरूपेऽर्थे—

‘विनाशे बहवो दोषा जीवन् भद्राणि पश्यति’ इति
श्रीरामायणे प्रमाणतयोपात्तम् ॥

यथावा—

एतदलंकरणगणं नाश्र ममादास्त्वमहमपि तवा-
दाम् । रामायणमाह कृते प्रतिकर्तव्यं सनातनं
धर्मम् ॥ २०५८ ॥

हे नाथ! एतत् करणगणं इन्द्रियवर्गं त्वदाराधनौपायैकमिति भावः । मम त्वं अलं पथीसि अथाः वृत्तचानसि अहमपि तच्च अदां अददाम् । अस्मिन् पक्षे अलंकरणमिति समस्ते पदम् । अलंकरणगणं अलङ्कारप्रतिपादकममुं प्रबन्धामित्यर्थः । अत्र स्वाभि-
मतेऽर्थे—

‘कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मस्सनातनः ।’ इति श्रीरामा-
यणस्य प्रमाणत्ववर्णनम् । श्लेषोच्चावितमिदम् । पूर्वं तु रूपक-
संकीर्णम् ॥

यथावा—

यद्यपि सर्वज्ञस्त्वं न भक्तदोषास्तथाऽपि जाना-
सि । तदविज्ञातेति त्वां नामसहस्रे पठन्ति मुनि-
वर्याः ॥ २०५९ ॥

अत्र सर्वज्ञस्यापि श्रीनिवासस्य भक्तदोषादर्शननिर्धारणेऽर्थे
‘अविज्ञाता सहस्रांशुः’ इति श्रीभारतान्तर्गतसहस्रनामस्तुति-
वचनं प्रमाणमुपनिबद्धम् ॥

पुराणरूपशब्दप्रमाणं यथा—

हानिस्तमजनि माप त्वद्ध्यानभृतोऽपि वासु-
देव कथम् । प्राह पुराणं हानिस्ता यत् क्षणमपि
न चिन्त्यसे त्वमिति ॥ २०६० ॥

हे माप! माधव हे वासुदेव! त्वद्ध्यानं विभर्तीति त्वद्ध्यान-
भृत् तस्यापि निरन्तरं त्वां चिन्तयतोऽपीति भावः । हानिः
इष्टहानिः कथं समजनि अजायत । आश्चर्यमेतदिति भावः ।
हानिः कुतो न संभवेदित्यत आह—प्राहेति । पुराणं—

यन्मुहूर्तं क्षणं चापि वासुदेवो न चिन्त्यते ।

सा हानिस्तन्महाच्छिद्रं सा भ्रान्तिस्सा च विक्रिया ॥

इति पुराणं, त्वं भवान् क्षणमपि अत्यल्पकालमपि वा न चिन्त्यस इति यत् सा हानिरिति ग्राह्य । परिहारस्तु—पूर्वार्धे हा निस्तमजनि आप इति छेदः । तद्वधानेन भूतः जनः भूयः कर्मणि कः । निस्तमां यस्यदृशीं अग्निं जग्म 'स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जग्म' इत्युक्तप्रकारं ब्रह्मविद्या-वेतृत्वरूपं जग्मेति भावः । यद्वा 'वर्णाश्रमाचारपरः' इत्युपक्रम्य—

महता तेन पुण्येन वैष्णवत्वं लभेत सः ।

विष्णुभक्तिपरस्तद्वत्सस जन्मगानि मानवः ॥

एकान्तभगवत्प्राप्तिं विप्रो भागवताम्बवे ।

ततस्तस्य लभते जन्म देवैरत्यन्तदुर्लभम् ॥

इति वाराहोक्तं लोकोत्तरं प्रपन्नजन्मेति भावः । आप प्राप्तवान् । निस्तन्देहैव तत्प्राप्तिरिति चोतनाय 'कृतं कार्यमिति श्रीमान् व्याजहार पितामहः' इत्युक्तरीत्या सिद्धवत्कारेण भूतनिर्देशः । हा इत्याश्रये । अत्र उपपादितश्रेष्ठभक्तिकाभेदाध्यवसायनिर्व्यूह-स्वविवक्षितभगवद्ध्यातृहान्यसंभावितत्वनिर्धारणाय उपदर्शित-पुराणरूपशब्दप्रमाणोवाहरणम् ॥

व्याकरणरूपशब्दप्रमाणं यथा—

महतः परमस्य सतो भवता पुरुषेण पूज्य-
मानेन । सामस्त्येऽप्रयत्नं स्यादेवैतत्प्राह सन्मह-
त्सूत्रम् ॥ २०६१ ॥

हे देव! महतः पूज्यस्य अत एव परमस्य उत्कृष्टस्य सतः
ब्रह्मविद्ः कस्यचित् पूज्येन पुरुषेण भगवता नारायणेन भवता

त्वया सामस्त्ये सामग्रचे सति संबन्धे सतीत्यर्थः । अग्रचत्वं सकललोकाग्रगण्यता स्यात् । एतत्, इदं कर्म । सन्महत्सूत्रं कर्तुं । ग्राह वदति । इममर्थमुक्तसूत्रं कथयतीत्यर्थः । सूत्रपक्षे-
महतः परमस्य सत इति च शब्दस्य पूज्यमानेन पुरुषेण पुरुषशब्देन सामस्त्ये समस्ततायां सत्यां समाप्ते संतीत्यर्थः । अग्रचत्वं पूर्वप्रयोज्यत्वं स्यादित्यर्थः । 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इति सूत्रेण सदादिशब्दानां पूज्यमानवाचकैस्सह समासविधानात्तेषां 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्युप-
सर्जनसंज्ञायां 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति पूर्वप्रयोज्यत्वं स्यादित्यर्थः । अत्र विवक्षितस्य ब्रह्मविदो भगवत्संबन्धेन सर्वलोकाग्रगणनीय-
त्वस्य निर्धारणे उपपादितश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेन पाणिनीय-
सूत्ररूपशब्दः प्रमाणपदधीमभाष्ये ॥

यथावा—

विजितस्स पारिजाताहरणरणाग्रे त्वया हरे म-
घवा । बहुलं तान्तोऽद्यापिच मघवा बहुलमिति
सूत्रमिह मानम् ॥ १०६२ ॥

हे हरे ! मघवा इन्द्रः पारिजाताहरणरणाग्रं त्वया विजितः ।
अतएव अद्यापि च बहुलं अतिबलं तान्तः ग्लानः । इह अस्मिन्नर्थे
'मघवा बहुलम्' इति सूत्रं मानम् । मघवतोऽद्यापि बहुलं
तान्तत्वे उक्तसूत्रं प्रमाणमित्यर्थः । मघवशब्दस्य उक्तसूत्रेण तु
इत्यन्तादेशस्य बहुलं विधानात्तस्य बहुलं तान्तत्वे तत्प्रमाणमिति
भावः । अत्रोपपादितार्थस्थापनाय शब्दार्थतादात्म्यमूलकश्लेषो-
पपद्य्मेन उक्तसूत्रस्य प्रमाणताप्रदर्शनम् ॥

यथावा—

निर्मित्सा चेत्तव जगदासीदेवात्र नेष्यतेऽभ्या-
सः । अत एवाच्युत पाणिनिरत्राभ्यासस्य लोपमे-
वाह ॥ २०६३ ॥

हे अच्युत ! तव जगदेककारणस्येति भावः । निर्मित्सा
निर्मातुमिच्छा चेत् जगत् इदं भुवनं आसीदेव निष्पन्नमेव ।
न तु तन्निष्पत्तौ मात्रयाऽपि विलम्बः 'इच्छामात्रं प्रमोस्सृष्टिः'
इति श्रुतेरिति भावः । अत्र निर्मित्सायां अभ्यासः पौनःपुन्यं
नेष्यते । सकृद्विच्छोन्मेषमात्रादेव संभवन्त्यां जगत्सृष्टौ तत्पौनः-
पुन्यं नापेक्षितमिति भावः । अतएव निर्मित्सायामभ्यासानपेक्ष-
णादेव पाणिनिः अत्र निर्मित्सारूपेऽर्थे, पक्षे निर्मित्साशब्दे
अभ्यासस्य पौनःपुन्यस्य, अन्यत्र द्विवचनस्य लोपमेव अदर्श-
नमेव आह कथयति । निरित्युपसर्गपूर्वकात् माभातोस्सनि
'सनि मी मा' इत्याख्य यदुक्तं तत्राभ्यासलोपस्य 'अत्र
लोपोऽभ्यासस्य' इति सूत्रेण तेन विहितत्वादिति भावः । अत्र
मगवतो जगन्निर्माणविषयकेच्छाभ्यासानपेक्षणेऽर्थे पूर्ववदेव शेष-
मूलातिशयोक्त्यबलम्बनेन उपदर्शितं पाणिनिसूत्रं प्रमाणी-
कृतम् ॥

यथावा—

सम एव भवति सम्राट् पुरुषत्वं चापि भवति
तस्यैव । यन्मो राजि समः कौ ब्रध्नन्नस्जोति सू-
त्रितं मुनिना ॥ २०६४ ॥

मया श्रिया सह वर्तत इति समः । स एव सलक्ष्मीक
एव सम्राट् जगदीश्वरो भवति 'एष ब्रह्मलोकस्सम्राट् । राजा-

शिराजस्सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रयः ।
 'सलक्ष्मीकस्य साम्राज्यं सर्वथा सुप्रतिष्ठितम्' इत्याचार्यश्रीमु-
 क्तेश्च । न ह्यलक्ष्मीकानां साम्राज्यं कदापि भवेदिति भावः ।
 तस्यैव सलक्ष्मीकस्यैव पुरुषत्वं चापि 'पूर्वमेवाहमिहासमिति
 तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्' इति निरुक्तसर्वकारणत्वसर्वान्तर्यामि-
 त्वादिप्रकाशकपुरुषशब्दान्वयत्वं च भवति 'ही अ ते लक्ष्मीश्च
 पत्न्यौ' इति लक्ष्मीजानेरैव 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' इति
 पुरुषत्वश्रवणात् । एवं श्रुतिसिद्धे स्वामिमतार्ये पाणिनीयसूत्र-
 लक्षणस्मृतिमपि श्लेषेण प्रमाणीकरोति - यदिति । तदा पूर्वार्थ-
 स्यैवमर्थः—यत् यस्मात् सम्राडिति शब्दः सम एव मकार-
 सहित एव भवेत् 'मो राज्ञि समः कौ' इति कियन्ते राजतौ
 परे समो मकारस्य मकारविधानात् । न तु 'मोऽनुस्वारः' इति
 विहितानुस्वारसहितः । तस्यैव सम्राड्छन्दस्यैव पुरु भूयिष्ठं
 यथातथा 'पुरुभूः पुरु भूयिष्ठम्' इत्यमरः । तत्वं 'मञ्जुस्त्र-
 सृजमृजयजराजम्राजच्छशां षः' इति जश्त्वस्थानिभूतं षत्वं
 भवति । सम्राडिति शब्द उक्तप्राकृत्यया निष्पद्यत इति भावः ॥

यथावा—

वृद्धाच्छप्रत्यय इह भवेत्त्वदीयो न चात्र संदे-
 हः । स्मरति हि भगवान् पाणिनिरमुमर्थं शेषशौ-
 लमौलिमणे ॥ २०६५ ॥

हे शेषशैलमौलिमणे! वृद्धः अभिवृद्धः तैलधारावदावि-
 च्छिन्न इति यावत् । अच्छः विजातीयप्रत्ययानन्तरिततया निर्म-
 लश्च प्रत्ययः त्वाद्विषयकध्वानं यस्य स तथाभूतः त्वदीयो
 भवति 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इत्युक्त-

रीत्या तव निरतिशयप्रीतिपात्रताप्रापयेतेति भाः । अत्र न सन्देहः । यद्वा वृद्धः प्रवृद्धः अच्छः देवतान्तरसंबन्धगन्धर्व-
वीथस्तथा विमलः प्रत्ययो विश्वासो यस्य स तथाभूतः महा-
विश्वासशालीत्यर्थः । त्वदीयः त्वदेकशरणः पुमान् वृद्धाच्छप्र-
त्यय इत्यावृष्ट्या योज्यम् । अभिवृद्धानिर्मलज्ञानः 'सर्वं ह पश्यः
पश्यति । स ज्ञानत्याय कल्पते' इत्युक्तीत्या नित्यासंकुचित-
ज्ञानो भवेदित्यर्थः । त्वयि महाविश्वासोपलक्षितात्मरक्षामरसम-
र्पणं विदधानो मुक्तो भवतीति भावः । अत्र प्राथमिकेऽर्थे उपा-
सना द्वितीयस्मिन्नप्यास इति वैलक्षण्यम् ॥

अथवा वृद्धाच्छप्रत्यये इति सप्तम्यन्ततया छेदः । वृद्धाच्छ-
प्रत्यये 'वृद्धाच्छः' इति सूत्रचिह्नितछप्रत्यये कृते सति त्वदीय
इति रूपं भवतीत्यावृष्ट्या योजनीयम् । 'त्यदादौनि च' इति
युष्मच्छब्दस्य वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्यये, चिह्निते
त्वदीय इति रूपं सिद्धयतीत्यर्थः । उत्तरार्थे सुगमम् । अत्र
स्वाभिमतो उपपादितेऽर्थे पाणिनिस्मृतेः प्रामाणतयाऽवतारणम् ॥

यथावा—

इयमादेशमजाद्ये धत्ते सुप्रत्यये परेऽपि श्रीः ।
भवतीलोपगताऽस्मिन्नर्थे शाब्दिकमुनेर्वचो मा-
नम् ॥ २०६६ ॥

हे श्रीः ! इलोपगता इत्या भूदेव्या उपगता समीपाश्रिता
'लक्ष्मीप्रियसखीम्' इति भूदेव्याः श्रीसखीत्वश्रवणादिति भावः ।
इयं भवती सुप्रसिद्धा त्वं अजाद्ये ब्रह्मादौ चतुर्मुखस्यापि कारण-
भूते इति परमात्मन एव विशेषणं वा । सुप्रत्यये शोभनज्ञाने,
प्रत्यय इत्युपलक्षणं शक्तिबलादीनामपि परिपूर्णज्ञानादिषां गुण्ये

इत्यर्थः । परेऽपि भगवत्यपि 'परोऽरिपरमात्मनोः' इति विश्वः ।
आदेशं शासनं धत्ते पुष्पाति । 'यद्वाङ्माश्रितं सर्वं जगत्
स्थावरजङ्गमम् । यच्छुभङ्गाः प्रणालं स्थिरचररचनासारस्ये
मुरारेः' इत्याद्युक्तेः ॥

पक्षे—श्रीः श्रीशब्दः अजाद्ये अन् आद्यो यस्य तस्मिन्
सुप्प्रत्यये सुप्प्रत्याहारघटक औजस् इत्यादौ प्रत्यये परे सति ।
अपिशब्दो मिश्रक्रम उत्तरत्रान्वेति । इयं इय इत्याकारकं आदेशं
धत्ते । भवति ईलोपगता इति छेदः । ईलोपं ईकारदर्शने
गताऽपि प्राप्ताऽपि, अपिस्समुच्चये । भवति भूभातोर्लट् । अस्मि-
न्नर्थे शान्दिकमुनेः पाणिनेः वचः प्रमाणम् । श्रीशब्दस्याजादौ
विभक्तौ परतः 'अस्मि श्रुवातुभ्रुवां य्वोरियडुवडौ' इति विहि-
तस्य इयङो छिरवात् 'छिश्च' इत्यनेन अन्यवर्णस्य ईकारस्या-
देशविधानादिति भावः । ईकारस्य इयङ्पदत्वान्दर्शनम् ।
अत्रापि स्वविशेषिते श्रुत्यादिसिद्धे श्रीपरत्वरूपस्यै उपपादित-
त्वंमूलभेदाध्यवसायेन पाणिनीयवचसः प्रमाणतयोपन्यासः ॥

यथावा—

आस्ते त्रिष्णुर्नेत्यं पदे परस्मिन् श्रिया त्रिलो-
कतनुः । नित्यसमासवचस्तत्पुरुषस्योत्तरपदे तद-
त्युचितम् ॥ २०६७ ॥

त्रिलोकतनुः सकलजगच्छरीरकः 'जगत्सर्वं शरीरं ते'
इत्यादिप्रमाणात् । त्रिलोकेत्यत्र 'दिक्स्थले संज्ञायाम्' इति
नियमेन समासाप्राप्तौ 'तद्वित्तार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यनेन
समासः । त्रयो लोकाः तनुः यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते
तनुशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । अत्रात्रान्तरतत्पुरुषस्य

धिकल्पे प्राप्ते 'द्वंद्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्' इति नित्यसमासः । विष्णुः भगवान् श्रिया लक्ष्म्यः सह 'वृद्धो यूना' इति निर्देशाद्विनाशपे सहशब्दयोग्यं तृतीया । परस्मिन् पदे श्रीमति वैकुण्ठे आस्ते उपविशति । तत् तस्मात् स चासौ पुरुषश्च तत्पुरुषः तस्य पूर्वोक्तस्य परमपुरुषस्येत्यर्थः । उत्तरे ध्येष्टे पदे स्थाने नित्यं मया श्रिया सह वर्तत इति समः आसः उपवेशः आसेषेण । नित्यसमं यथातथा आस इति धा । लक्ष्म्या सहावस्थानं तस्य वचः वचनं अत्युचितम् । पक्षे उपपादितरीत्या उत्तरपदे परतः तत्पुरुषस्य नित्यसमासवचनं अत्युचितमित्यर्थः । अत्र 'वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्धं जगत्पतिः । आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मा' इति वचनरीत्या स्वोपपादितेऽर्थे उपदर्शित-
रूपमूलातिशयोक्त्या 'द्वंद्वतत्पुरुषयोः' इत्युक्तव्याकरणवार्तिकस्य प्रमाणतयोपपन्नासेन औचित्यं समर्थितम् ॥

यथावा—

या मदयति स्वसेविनमचिरेण जनं हरिप्रिया
सैषा । सुवचा हलिप्रियेत्यपि रलयोरभिदा हि
सन्मता विदुषाम् ॥ २०६८ ॥

या हरिप्रिया स्वसेविनं आत्मानं भजमानं आस्वादयमानं च मदयति हर्षवन्तं भवन्तं च करोति 'हर्षेऽप्यामोवचनमद्' इत्यमरः । सा हरिप्रिया हलिप्रियेत्यपि सुवचा हरिहलिनोर-
भेदादिति भावः । हली बलमद् । पक्षे उपपादितेन हंतुनैव हलिप्रिया कादम्बरीत्यपि सुवचा । 'सुरा हलिप्रिया' इत्यमरः । समर्थितमप्यर्थे स्थूणानिस्त्रनन्दायेन पुनस्तमर्थयते-रलयोरिति । हि यस्मात् रलयोर्वर्णयोः अभिदा अभेदः विदुषां वैयाकरणाभां

सम्मतता । अतो हरिप्रियाशब्दः हलिप्रियेत्यपि सुवचेति भावः ।
शब्दार्थतादात्म्यं न विस्मर्तव्यम् । अत्र स्वविषयक्षिते हरिप्रियायाः
हलिप्रियात्वनिर्धारणे वैयाकरणोक्तेः प्रमाणता ॥

यथावा —

अजरं ब्रह्म तदेकं दैवतमन्यत्तु नाजरं विद्मः ।
जरसा विकृतिमजादौ मुनिराह हि निर्जरे सम-
स्तेऽपि ॥ २०६९ ॥

तद्ब्रह्म एकमेव अजरं जरोपलक्षितसर्वविकारविधुरं 'विजरो
विमृत्युः, यत्तच्छान्तमजरं परं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेः । अस्यैवैवतं
तु अजरं न विद्मः । दैवतान्तरस्य सर्वस्यापि जरामरणाद्यन-
तीतत्वात् । हि यस्मात् मुनिः पाणिनिः । अजादौ चतुर्मुखादौ
समस्ते निर्जरे दैवतेऽपि जरसा विकृति आह । यद्वा होति
प्रसिद्धौ । पक्षे निर्जरे निर्जरशब्दे समस्तेऽपि समस्ततां प्राप्तेऽपि
अजादौ अजादिविभक्तौ परतः जरसा 'अथावा जरसन्यतर-
स्याम्' इति विहितजरसादेशेन विकृति आह । समस्तेऽपीत्याहुः
'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इति ज्ञापनाय । अत्र भग-
वदतिरिक्तदैवतजराक्रान्तत्वनिर्धारणाय शाब्दिकोक्तेः प्रमाणता ॥

यथावा—

प्राप्तानां त्वां चिह्नं प्रायेण तवेव भवति पर-
मात्मन् । तत्पुरुषस्य हि परवल्लिङ्गं शाब्दिकमुनी-
क्षिताऽवादीत् ॥ २०७० ॥

हे परमात्मन्! त्वां प्राप्तानां मुक्तानामित्यर्थः । ते त्वं चिह्नं
चतुर्भुजत्वादि लिङ्गं प्रायेण मधति । प्रायेणेत्यनेन जगत्कारणत्व-

श्रीपतित्वादिव्यावृत्तिस्सूचिता । हि यस्मात् शाब्दिकमुक्ती-
शिता पाणिनिः तत्पुरुषस्य तादृशत्वदीयपुरुषस्य मुक्तस्य परवत्
परमात्मनस्तत्रैव लिङ्गं चिह्नं भवतीत्यवादीत् । वस्तुतस्तु 'परष-
ल्लिङ्गं द्वेद्वतत्पुरुषयोः' इति तत्पुरुषस्य उत्तरपदलिङ्गमेवावादी-
विति । यत्र स्वामिमते भागवतानां मुक्तानां भगवच्छिह्नलाभे श्रेष्ठा-
वलम्बनेन पाणिनिसूत्रं प्रमाणतां नीतम् ॥

यथावा—

ननु विश्वमेकनीडं यत्र स पुरुषोत्तमात्किमन्य-
त्स्यात् । विश्वंभरे मुमागममाह ऋषिशब्दवित्
स्फुटं सक्तम् ॥ २०७१ ॥

विश्वं इदं सर्वं जगत् यत्र ननु यत्रैव पुरुषे । ननु रवधारणे ।
एकनीडं अभिन्नस्थानकं ऐकाधिकरण्यमागित्यर्थः । सः पुरुषोत्त-
मात् पुरुषशब्दामिलपनीयवद्भुक्तोभयावस्थप्रत्यगात्मविलक्षणा-
द्वारायणात् अन्यः किं इतरस्स्यात्किम् । किमित्यभिधेये । कदाऽपि
न स्यादेवेति भावः । यत्र विश्वमेकनीडमिति पदसंदर्भेण 'यत्र
विश्वं स्रवत्येकनीडम्' इति श्रुतिः प्रत्याभिज्ञाप्यते । अमुं बुद्धिस्थं
आगमं 'यत्र विश्वम्' इत्याशुदाहृतश्रुतिं विश्वंभरे नारायणे
स्वस्मिन् सक्तं तत्पदं, शब्दवित् शब्दशब्दोऽत्र 'शब्दश्चातोऽ-
कामकारे' इत्यादाविव वेदपरः । वेदविवित्यर्थः । 'वेदान्तविद्वेद-
विद्वेष चाहम्' इति गानात् । ऋषिः वासुदेवतयाऽवतीर्णो
वदार्काभमतापसो नारायण इत्यर्थः । श्रूयते च भगवद्वाचक
ऋषिशब्दः 'स्वयं जुहोत एकऋषिं अद्वयन्तः' इति मुण्डके ।
'एकऋषिं मुख्यऋषिं परमात्मानमित्यर्थः' इत्युपनिषद्भाष्ये व्या-
ख्यातम् । 'के ते ऋषयः प्राणा वाच मनसः' इति श्रुतिरप्य-

प्रानुकूला । ऋण्य इति बहुवचनान्त ऋषिश्चब्दः परमात्मपरतया
'तथा प्राणाः' इत्यधिकरणे अभ्यासि । आह यदिति ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वय्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

इति गायन् भगवान् विभर्तीत्यनेन 'यत्र विश्वं भवत्येक-
नीडम्' इति श्रुतिं नारायणपरमेवाहेत्यर्थः । तथाह्यत्रोपसृष्टेण
'परमात्मेत्युदाहृतः' इत्यनेन—'तस्यादिशिक्षाया मध्ये परमात्मा
व्यवस्थितः' इति श्रुतिः स्मार्यते । 'यो लोकत्रयमाविश्य' इत्यनेन
'यच्च किञ्चित्' इत्यादिकं व्याख्यातम् । "लोक्यत इति लोकः
तत्रयं लोकत्रयं अचेतनं तत्संसृष्टचेतनः मुक्तश्चेति प्रमाणाव-
गम्यमेतन्नयं य आत्मतयाऽऽविश्य विभर्ति तस्माद्व्याप्याद्भूत-
व्याप्यार्थान्तरभूतः" इति श्रीमद्गीताभाष्यम् । विभर्तीत्याधार-
त्वोक्त्या 'यत्र विश्वं भवत्येकनीडं, तत्सवितुर्वरेण्यं, भूषमन्त्रल-
ममृतं विश्वसुखं सर्वाधारं धाम' इत्यादेरर्थ उक्तः । अव्ययश-
ब्दोक्त्या 'शाश्वतं शिवमव्युतम्' इत्याद्युक्तसंग्रहः । ईश्वरशब्द
इह 'व्याप्य नारायणस्थितः' इत्युक्तव्याप्तेः 'अन्तः प्रावेष्ट-
इशास्ता' इत्याद्यनुसारात्समस्तनियमनाविशिष्टत्वं 'अत्मेश्वरम्'
इत्युक्तानन्यनियाम्यत्वं चाभिप्रेतीति 'पुरुषोत्तमः कः' । इत्यत्र
आत्मन् स्तोत्रभाष्यम् । तस्मात् 'यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्' इति
श्रुतिं नारायणे स्वस्मिन्नेव तत्परमाह गीताचार्य इति सुष्ठूक्तम् ॥

अर्थान्तरं तु-शब्दादित्वाच्चाकरणवेत्ता ऋषिः पाणिनिः

विश्वंभरे विश्वंभरशब्दे मुमागमं मुमित्याकारकमागमं सक्तं सं-
बन्धं स्फुटमाह 'संज्ञायां भृतृवृजि' इत्यादिना विश्वशब्दोप-
पदकात् भूयः स्वधि 'अरुर्द्ध्वदजन्तस्य' इति मुमागमं
व्यधसेति । अत्र 'यत्र विश्वम्' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितायास्स-
कलजगदाधारतायाः पुरुषोत्तमैकनिष्ठत्वनिर्धारणे स्वामिमते 'यो
लोकत्रयमाविश्य' इत्यादिस्मृतिः श्लेषभित्तिकामेदाध्यवसायेन
उदाहृतव्याकरणस्मृतिश्च प्रमाणतयोपदर्शिते इति पूर्वोदाहर-
णेष्वो विशेषः ॥

यथावा—

यो वेद ब्रह्मासद्गुर्मेधास्तं ह्यसन्तमेवाहुः । आ-
स्तां श्रुतिरिह मानं नालं किं नित्यमसिजिति हि
सूत्रम् ॥ २०७२ ॥

यः दुर्मेधाः ब्रह्म असदिति वेद सत् अस्तीति न वेदे-
त्यर्थः । अ इत्येतद्ब्रह्मसमानार्थकमन्यथं 'अभावे न ह्यनो नापि'
इत्यव्ययेष्वमरानुशासनात् । यद्वा असदिति समस्तं पदं यथा-
श्रुतमेव धोष्यम् । ब्रह्म नास्तीति योवेवेति तदर्थः । अन्यतु-
ल्यम् । अत्राद्ययोजना "ब्रह्मविषयकज्ञानासङ्गाधसङ्गावाभ्या-
मात्मनाशमात्मसत्तां च वदति" इति 'असन्नेव स भवति'
इति श्रुत्यर्थवर्णनपरमहासिद्धान्तस्थग्रीभाष्यतात्पर्यानुगोचेन । द्वि-
तीया तु 'आनन्दमयसदसस्वज्ञानात्मोऽक्षसंसारो भवतः' इति
प्रकृतश्रुत्यर्थवर्णनपरोपनिषद्भाष्यानुगोचेन । तं दुर्मेधसं दुर्बुद्धिं
दुर्मेधशब्दोऽत्र असन्तं असाधुमेव अन्यत्र अस् इति वर्णा-
न्तमेव आहुः । इह अस्मिन्नर्थे श्रुतिः 'असन्नेव स भवति अस-
ङ्गोऽसि वेद सत्' इति श्रुतिः मानं प्रमाणं आस्मां तिष्ठतु

नाम । नित्यमसिञ्जति हि सूत्रं, हिशब्दोऽवधारणे । 'नित्यम-
सिञ्च प्रजामेधयोः' इति सूत्रमेवेत्यर्थः । नालं किं न पर्याप्तं
किम् । अनेनैव निर्वाहे किं श्रुतिपर्यस्तानुधावनेनेति भावः ।
उक्तसूत्रेण दुरित्युपसर्गपूर्वकस्य मेधाशब्दस्य बहुव्रीहौ अस्तिनि
समासान्तप्रत्ययस्य विहितत्वादिति यस्तुस्थितिः । अत्रापि
असन्तमिति श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायानुप्राणितं शब्दस्मृतिरू-
पप्रमाणं श्रुतिप्रमाणेन सह उक्तार्थस्थापनायोपात्तम् ॥

यथावा—

येन त्वं सर्वविदासि तस्मिन् बोधेऽस्ति सुम-
हती शक्तिः । माऽस्तु गुणेऽन्यत्र गुणो भगवन्
बोधे तु सोऽस्ति शब्दनयात् ॥ २०७३ ॥

भगवान् ज्ञानशक्त्यादिपरिपूर्णः तस्य संबुद्धिः हे भगवन्
येन बोधगुणेन षाड्गुण्यप्रथमभूतेन त्वं सर्वधित् 'यस्सर्वज्ञस्सर्व-
धित्' इत्युक्तीत्या सर्वज्ञः अस्ति नित्यासंकुचितबोधवत्त्वादेव
हि तत्र सर्वज्ञत्वमिति भावः । तस्मिन् बोधे ज्ञाने सर्वसाक्षा-
त्काररूपे सुमहती शक्तिः षाड्गुण्यन्तःपातिगुणविशेषः । सा
च यदन्यैरशक्यत्वादघटितमिध भाति तद्वदनसामर्थ्यरूपा । सर्व-
ज्ञत्वनिर्घटनसामर्थ्यमिति तु तत्त्वम् । अस्ति विद्यते । 'पराऽ
स्य शक्तिः' इत्युक्तीत्या सर्वशक्तेस्तथापि सर्वविश्वस्यानेन
निष्पादितत्वाद्यस्मिन् बोधे त्वसोऽपि महती शक्तिरस्तीति भावः ।
नन्विद्यमुक्तिः कथं घटतां गुणे गुणस्यानङ्गीकारात् । गुणौ हि
बोधशक्ती उभे अपीत्यत आह—माऽस्त्विति । अन्यत्र बोधादभ्य-
स्मिन् गुणे गुणान्तरं मास्तु अस्तु वा मा वेति भावः । बोधे
तु बोधरूपे गुणे तु स गुणः उक्तशक्तिरूपः अस्ति । एवं

निर्धारणे किं प्रमाणमित्यत्राह—शब्दनयादिति । व्याकरणनयात् बोधे गुणास्तित्वमुक्तमिति भावः । तत्पक्षे बुधधातोर्धया निष्पत्तेर्बोधशब्दे 'पुगन्तल्लघूपधस्य च' इति गुणविधानाहुणोऽस्तीति भावः । अत्र स्वविवक्षितस्य बोधरूपगुणे सुमहाशक्तिरूपगुण-सद्भावस्य उपपादितशक्तिगुणशब्दगतश्लेषमूलाभेदाध्यवसायेन शब्दाशक्त्यधिक्रियायाः प्रमाणता ॥

यथावा—

पद्मे तवाङ्गरोचिः परिभवति स्वर्णवर्णसौभा-
ग्यम् । वर्णयति शाब्दिकौघो वाणीङ्गं बलीय
इति तस्मात् ॥ २०७४ ॥

अत्र वर्णकार्यादङ्गाधिकारकार्यस्य बलीयस्त्वमभिधाना 'वाणीङ्गम्' इति परिभाषा अङ्गवर्णशब्दप्रतिपाद्यार्थद्वयश्लेष-मिश्रिकाभेदाध्यवसायबलेन स्वाभिमतार्थे प्रमाणत्वेनोपन्यस्तेति विशेषः ॥

यथावा—

स्वार्थे विवाधते परमच्युत नित्यं च मेऽन्तर-
ङ्गं त्वाम् । शाब्दिकमुनिराह परान्नित्यादप्यन्त-
रङ्गमधिकबलम् ॥ २०७५ ॥

हे अच्युत ! नित्यं 'नित्यो नित्यानाम्' इति श्रुतेः । परं च 'परः पराणाम्' इति श्रुतेः । त्वां मे अन्तरङ्गं मनः कर्तुं स्वार्थे स्वाभीप्सितप्रयोजने विषये बाधते पीडयतीति यावत् । 'नूने स्वार्थपरो लोको न वेद् परसंकटम्' इति भावः । अन्यत्र परं नित्यं च शास्त्रं कर्म अन्तरङ्गं अन्तरङ्गशास्त्रं कर्तुं स्वार्थे विषये बाधते तत्प्रवृत्तिविघातकं भवतीत्यर्थः । अत्र

स्वोक्तार्थे शाब्दिकपरिभाषां प्रमाणयति शाब्दिकेति । शाब्दिक-
मुनिः पतञ्जलिः पराक्षित्यादप्यन्तरश्चमधिकबलमाह । ‘परानित्या-
न्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः’ इति परिभाषणादिति भावः ॥

यथावा—

कृपया तवाच्युताखिलकर्म विनाशोन्मुखं
ततोऽहमघम् । तद्वशगोऽपि न कुर्यामकृतव्यूहा हि
पाणिनीयास्त्युः ॥ २०७६ ॥

हे अच्युत! तव कृपया मम अखिलं कर्म विनाशोन्मुखं,
ततः कारणात् तद्वशगोऽपि कर्मवश्योऽपि अहं अघं उत्तराघं
न कुर्याम् । हि यस्मात् पाणिनीयाः अकृतव्यूहाः ‘अकृतव्यूहाः
पाणिनीयाः’ इति परिभाषितत्वादिति भावः । ‘निमित्तं विना-
शोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति’ इति परिभाषार्थः ।
अत्र विनाशोन्मुखकर्मानुरोधेन तत्प्रयुक्तोत्तराघस्याकरणे पाणि-
नीयपरिभाषायाः प्रमाणोकरणात्कवेः पाणिनीयताऽपि प्रकटिता ॥

यथावा—

येषां त्वयाऽनुबन्धस्तेषां भगवन् कथं स्वसा-
रूप्यं स्यात् । यदिह वदन्ति पदज्ञा न ह्यनुबन्धेन
कृतमसारूप्यमिति ॥ २०७७ ॥

हे भगवन्! येषां जनानां त्वया सह अनुबन्धः संबन्धः
भवति भागधत्तत्वं भवतीत्यर्थः । यद्वा निरवशेषाविद्यानिवृत्ति-
पूर्वकं परमे ज्योति संश्लेषः भवतीत्यर्थः । तेषां जनानां असारूप्यं
त्वदसरूपता कथंनु स्यात् शेषत्वेन त्वया परिगृहीतानां
त्वामेष व्यायतां त्वत्सारूप्यं अनुर्मुञ्जत्वादिकं स्यादेव । यथा-

क्रतुनयादिति भावः । 'निरञ्जमः परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतिरत्रानुसंधेया । यत् यस्मात्कारणात् पदज्ञाः व्याकरणविद्ः अनुबन्धेन 'ऋहलोर्ण्यत्' इत्यादौ कृतेन इत्संज्ञार्थकणकाराद्यनुबन्धेन कृतं असारूप्यं 'पोरदुपधात्' इत्यादिविहितस्य यतः असरूपत्वं न भवतीति वदन्ति 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इति परिभाषणादिति भावः । तथाच शय्यं लभ्यमित्यादौ शपेठ-
भ्यादेः 'पोरदुपधात्' इत्यनेन विहितो यत्प्रत्ययः 'ऋहलो-
र्ण्यत्' इति विहितस्य ण्यतः बाधक एव भवति । न तु 'वा सरूपोऽस्त्रियाम्' इत्यनेन असारूप्यनिबन्धनवैकल्पिकबा-
धकत्वं प्राप्नोतीत्यवधेयम् । अत्र श्रुतिस्मृतिशतप्रमाणसद्भावेऽपि
अभत्कारातिशयाय 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इति शाब्दिक-
परिभाषायाः श्लेषेणार्थान्तरं पारिकल्प्य प्रमाणीकरणम् ॥

यथावा—

त्वां परमवरं चान्यं समौ वदन्नापराध्यति
मुरारे । पूर्वपरावरसूत्रे परावरौ पाणिनिर्यदाह
समौ ॥ २०७८ ॥

उत्कृष्टं त्वां त्वत्तोऽपकष्टेन देवतान्तरेण तुल्यं वदतो
जनस्यापराधाभावरूपेऽर्थे 'पूर्वापरावरदक्षिणोत्तर' इत्यादिपाणि-
नीयस्मृतेः प्रमाणतयोपन्यासः । पूर्वोदाहरणेषु पाणिनिस्मृतिर-
भिमतार्थे प्रमाणीकृता । इह तु—

यस्तु नारायणं देवं सौमान्येनाभिमान्यते ।

स याति नरकं घोरं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः ।

समत्वेन विजानाति स पाषण्डीति कथ्यते ॥

इत्याद्युक्तारीत्या भगवतो नारायणस्य देवतान्तरतुल्यकक्ष्य-
तावर्णनपरजननिश्वापरेण अनभिमतार्थे प्रमाणीकृतेति वैलक्षण्यम् ॥

यथावा—

तद्विष्णोः पदमव्ययमाज्ञातमनव्ययं स्वराद्यं
तु । एवं सति पाणिनिना स्वरादिपदमव्ययं कथम-
भाणि ॥ २०७९ ॥

तत् विष्णोः पदं 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्याज्ञातं स्थानं
अव्ययं अनश्वरं आज्ञातं 'तदक्षरे परमे व्योमन्' इत्यादिश्रुत्या
प्रतिपादितम् । स्वराद्यं स्वर्गादिकं पदं स्थानं तु अव्ययं न
भवतीत्यनव्ययं नश्वरं आज्ञातम् । एवं सति एवं स्थिते पाणि-
निना स्वरादि स्वर्गादिकं पदं स्थानं, पक्षे स्वरादिगणपठितं
पदं अव्ययं अनश्वरं अव्ययसंज्ञकं च कथमभाणि 'स्वरादि
निपातमव्ययम्' इति सूत्रेणेति भावः ॥

यथावा—

स्वामिन्नेश्वर्ये तव केन निपातः क्वाऽपि किं
दृष्टः । एवं स्थितेऽस्य पाणिनिराह निपातं कथं
न्विति विचिन्ता ॥ २०८० ॥

हे स्वामिन् हे सर्वेश्वर ! ऐश्वर्ये जगदीश्वरत्वे विषये
तव 'एष सर्वेश्वर एव भूताधिपतिः' इति श्रुतपारमेश्वर्यस्य
तव निपातः भ्रंशः केन पुरुषेण क्वाऽपि किं दृष्टः न दृष्ट
एवेत्यर्थः । एवं स्थिते वस्तुस्वरूपे एवमवस्थिते पाणिनिः अस्य
एवंविधैश्वर्यवतस्तवेत्यर्थः । पक्षे अस्य स्वामिन्निति शब्दस्येत्यर्थः ।
निपातं भ्रंशं, अन्यत्र ऐश्वर्यरूपेऽर्थे लक्षणाभावे शब्दसाधुत्वाय

स्वरूपेणोच्चारणरूपं निपातं कथंनु आह । 'स्वामिन्मैश्वर्ये' इति सूत्रेण ऐश्वर्यरूपार्थे स्वामिन्मिति निपातितत्वादिति भावः । इत्यस्माकं विचिन्ता ॥

यथावा—

प्रथमः पुमान् समन्तादचीकशत्सर्वनामरूप-
मिति । श्रुतिराह पाणिनिमुनिस्तस्य कचिदेव
तदिदमाह कथम् ॥ २०८१ ॥

श्रुतिः—'अनेन जीवेतात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणि' इति श्रुतिः प्रथमः पुमान् परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमः सम-
न्तात् सर्वतः सर्वनामरूपं सर्वेषां नाम च रूपं च अनयोस्त-
माहारं, अन्यत्र पुमान् पुल्लिङ्गः प्रथमः प्रथम इति शब्दः
समन्तात् सर्वनामताप्रयुक्तकर्मास्पदभूतास्तु सर्वासु विभक्तिषु
सर्वनामरूपं सर्वनामशब्दरूपं अचीकशत् प्रकाशितवान् इत्याह ।
पाणिनिमुनिस्तु तस्य प्रथमस्य पुंसः तदिदं सर्वनामरूपप्रका-
शनं कचिदेव एकदेश एवेति कथमाहेत्याश्चर्यम् । पुल्लिङ्गस्य
प्रथमशब्दस्य जस्थेव सर्वनामतां 'प्रथमचरमतयाल्पार्थकतिष-
यनेमाञ्च' इति सूत्रेणावादीदित्याक्षेपपरिहारः ॥

अत्र परब्रह्मेऽपि सूत्रस्य सर्वसंप्रतिपन्नार्थप्रत्यनीकार्थस्य
प्रकाशनपरतां श्लेषेण पारिकल्प्य तदभेदाव्यवसायेन तत्प्रणेव-
धिज्ञेयाय वैहासिकेन प्रमाणतयापन्यास इति विशेषः ॥

यथावा—

सकलनयविषयनिगमोद्धरणादरजुषि फणीन्द्र-
गिरिनेतः । कथमिव मात्स्ये रूपे नयलोपं ते वद-
न्ति शब्दविदः ॥ २०८२ ॥

हे फणीन्द्रगिरिनेतः! सकलानां नयानां मीमांसान्याथानां विषयः यो निगमः वेदः तस्य उद्धरणे उद्धारे आदरञ्जुषि ते तव मात्स्ये मत्स्यसंबन्धिनि रूपे अवतारे शब्दविद्ः वैयाकरणः नयलोपं कथं वदाम्ति । सकलनयविषयभूतवेदोद्धरणालंकार्मणिं अवतारे नयलोपोक्तैरसंगतत्वादिति भावः । मात्स्ये रूपे मात्स्य इत्याकारके अणञ्स्ते शब्दरूपे नयलोपं यलोपाभावं 'सूर्यतिष्यागत्स्यमत्स्यानां य उपधायाः' इति विहितयकारलोपस्य 'मत्स्यस्य ङ्याम्' इति नियमितत्वेन यलोपाप्रसक्तैरिति परिहारः । यद्वा फणीन्द्रगिरितीति भिन्नं पदम् । हे नेतः स्वामिन्! फणीन्द्रगिरि पतञ्जलिभाष्य इत्यर्थोऽप्युपस्कार्यः । तदा सकलनयविषयनिगमोद्धरणादरञ्जुषीत्यस्य उक्त एवार्थः । व्याकरणभाष्यस्य वेदशब्दानुशासनार्थं प्रवृत्तत्वादिति भावः । अत्र स्वविवक्षितार्थप्रत्यनीकत्वं शब्दविद्वाक्यस्य श्लेघेण परिकल्प्य तद्विक्षेपाय तदुक्तेः प्रमाणतया उपन्यासः । एवमग्रेऽप्युक्तम् ॥

यथावा—

विश्वंभरासहोक्तौ विश्वंभर एव शेषतां धत्ते । सै-
वास्य शेषभूतेत्युक्तौ संदेहि केवलपदज्ञः ॥२०८३॥

विश्वंभरायाः भूवेण्याः सहोक्तौ सहसंलापावसरे विश्वंभरः भगवानेव शेषतां तत्पाराधर्यं धत्ते । पक्षे विश्वंभराशब्देन सहोक्तौ सहवचने विश्वंभर एव शेषतां धत्ते विश्वंभरशब्द-एक एधावशिष्यते । स्त्रीपुंसलक्षणमात्रविशेषसङ्गादेन 'पुमान् स्त्रिया' इत्यनेन पुंस एकस्यैव शेषताविधानादिति भावः । सैव विश्वंभरा भूरेव अस्य शेषभूतेत्युक्तौ 'तथा भूमश्च नीला च शेषभूते मते मम' इति भगवदुक्तौ, पक्षे विश्वंभराशब्द एव अस्य विश्वंभरशब्दस्य शेषभूता अवशिष्टा इत्युक्तौ केव-

लपदङ्गः नतु परमपदङ्गः अनाघातभगवच्छास्त्रसंस्पर्शप्रदायगन्ध-
शुष्कवैधाकरणः स्वाधीतव्याकरणमात्रदत्तदृष्टिरित्यर्थः । संवेधि
'पुमान् लिप्ता' इत्यनेन तल्लक्षणमात्रविशेषसङ्गाद्ये पुंस पचा-
धशेषस्य विहितत्वात् कथं स्त्रीलिङ्गस्य विश्वंभराशब्दस्यावशेष-
स्थयादिति संशेते इति भावः । अत्र केवलवैधाकरणेन केन-
चिदुपपादितार्थस्य व्याकरणविरोधं प्रदर्शयितुं भगवच्छास्त्रव-
चनार्थोपनिबन्ध इति विशेषः । श्लेषोत्तमिमितत्वं तु पूर्ववदेव ॥

यथावा—

एकमनेकानुगतं नित्यं सामान्यमिति वचो वि-
तथम् । एकमनेकानुगतं नित्यमसामान्यमेव य-
द्ब्रह्म ॥ २०८४ ॥

यद्वस्तु एकं अनेकेषु गवादिन्याकिषु अनुगतं अनुस्यूतं
नित्यं नाज्ञाप्रतियोगि च । तत् सामान्यं जातिरित्यर्थः । 'जाति-
र्जातं च सामान्यम्' इत्यमरः । इति वचः 'नित्यमेकमनेका-
नुगतं सामान्यम्' इति नैयायिकवचनं वितथम् । कुत इत्यत
आह—यत् यस्मात्कारणात् ब्रह्म एकं अनेकानुगतं नित्यमपि
असामान्यं अजातिरेव । परमार्थतस्तु एकं अलदृशं अनेकेषु
चेतनाचेतनेषु अनुगतं अनुप्रविष्टं 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्, य आ-
त्मनि तिष्ठन्, अन्तःप्रविष्टश्चास्ता जगानाम्' इत्यादिश्रुतेः ।
नित्यं 'नित्यो नित्यानाम्' इति श्रवणात् । असामान्यं अनित-
रसदृशं 'न तत्समञ्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुतेः । यद्वा
असामान्यं अत्युत्कृष्टमित्यर्थः । 'सामान्यास्तु परार्थमुद्यमपरा-
स्वार्थाविरोधेन ये' इत्यादौ सामान्यशब्द उत्कर्षापकर्षहीने
हि प्रयुक्तः । अत्र स्वविवक्षितार्थप्रत्यनीकतां न्यायविद्वाक्यस्य

श्लेषेण परिकल्प्य तदधिकेपाय तद्वाक्यस्य प्रमाणतयोपपन्नास
इति पूर्वभ्यो वैलक्षण्यम् ॥

यथावा—

असति विरोधे स्मृत्या श्रुत्या उपबृंहणं किल
न्याय्यम् ॥ श्रुतिरेव तव गुणानां स्मृतिमुपबृंहयति
हन्त नःशौरे ॥ २०८५ ॥

हे शौरे ! विरोधे असति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे अविद्यमाने सति
स्मृत्या मन्वादिप्रणीतधर्मसंहितया श्रुत्या वेदस्य उपबृंहणं अस्प-
ष्टार्थविशदीकरणं न्याय्यं मीमांसान्यायादनपेक्षम् । किलेति
शास्त्रीयवार्तायाम् । सति तु श्रुतिविरोधे स्मृतेरमादर्शनीयत्वैव ।
'औदुम्बरीं स्पृष्टोद्गायेत्' इति स्पर्शनश्रुतिविरोधे 'औदुम्बरो
सर्वां वेष्टयितव्या' इति सर्ववेष्टनस्मृतेरिवेति भावः । तदेतत्सूत्रितं
महर्षिणा—'विरोधे त्वनपेक्ष्य स्यादसति ह्यनुमानम्' इति ।
एवं सति शास्त्रीयप्रस्थाने विपरीतमेतदित्याह—श्रुतिरिति । तव
गुणानां सत्यत्वज्ञानत्वादिकल्याणगुणानां श्रुतिरेव 'सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म, यस्य सर्वज्ञस्सर्वविद्' इत्यादिगुणप्रतिपादिका श्रुतिरेव ।
पक्षे-निशमनमेव नः अस्माकं स्मृतिं त्वत्कल्याणगुणादिविषयकां
स्मृतिं 'सर्वज्ञस्सर्वदृक्सर्वशक्तिर्ज्ञानबलाद्धैमान्' इत्यादिपराशरा-
दिस्मृतिसिद्ध्यर्थः । अन्यत्र तव स्मरणं स्मृतिसंस्तानमिति यावत् ।
उपबृंहयति अभिवर्धयति । हन्तेति वैपरीत्यचिन्तनजानिताभ्यर्थे ।
अत्र श्लेषनर्मेस्वोक्तार्थवैचित्र्यपरिपोषाथ पूर्वमीमांसान्यायकूप-
शब्दप्रमाणोपपन्नास इति पूर्वस्माद्विशेषः ॥

यथावा—

पादान्ते सक्तास्ते लघवो वा दधति गौरवं

भगवन् । नाहं ब्रवीमि मिथ्या छन्दोभिज्ञाः किलै-
तदभिदधते ॥ २०८६ ॥

हे भगवन् ! ते तव पादान्ते चरणाम्ने । अन्यत्र—पद्यचतु-
र्धाशचरमभागे सक्ताः संबद्धाः लघवो वा आतिगुणादिप्रयुक्त-
महत्त्वहीना अपि । पक्षे—ते इत्यस्य लघव इत्येतद्विशेषणता ।
ते लघवः 'ह्रस्व लघु' इति सूत्रानुशिष्टा वर्णाः । गौरवं पूज्यत्वं ।
पक्षे—वा इत्येतद्गौरवमित्यत्रान्वेति । वा गौरवं विकल्पात् गुरुवर्णत्वं
वधति । यदाहुः—'सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च लः ।
वा पादान्तस्तु' इति । अत्र स्वोक्तचमत्कृतिस्थापनाय उदाहृत-
च्छन्दश्शास्त्रवचनं प्रमाणतयोपात्तमिति विशेषः । छन्दोभिज्ञाः
वेदज्ञा इत्यप्यर्थः प्रतीयते । तेन प्रामाण्यातिशयप्रतीतिः ॥

यथावा—

गुरवस्त्वद्भक्ताः किल ऋजवोऽन्ये लघव एव
वक्रास्स्युः । एवं सति वक्रं गुरुमृजुं लघुं छान्दसा
वत वदन्ति ॥ २०८७ ॥

हे भगवन् ! इत्यनुषज्यते । त्वद्भक्ताः गुरवः पूज्याः 'पवमष्ट-
विधा भक्तिर्यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्तते' । 'स च पूज्यो यथा ब्राह्म' इत्युक्तेः ।
ऋजवः करणत्रयसारूप्यशालिनः । अन्ये त्वद्भक्ताः लघवः अल्पाः वक्राः कुटिलस्वभावाः स्युः । एवं स्थिते छान्दसाः
छन्दश्शास्त्रवेत्तारः वैदिकाश्चेत्युप्युपस्कार्यम् । छान्दसा इत्येतत्
'श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याविपाश्चितः । अनुवाकहता बुद्धिः'
इत्युक्तीत्या मन्दबुद्धिताद्योतनाय । गुरुं वक्रं लघुं ऋजुं च
वदन्ति । वतेति विपरीतकथनश्रवणजनितभेदे । अत्र 'असौ
वक्रो द्वेयोऽन्यो मात्रिको लज्जुः' इति छन्दश्शास्त्रविदां वचनस्य

स्वामिमतार्थविरोधितया तद्विश्लेषावोपन्यास इति पूर्वस्माद्वि-
च्छित्तविशेषः ॥

यथावा—

त्वयि विदधानो मैत्रीं द्विजराजो बुधसुहृद्भव-
त्यनरिः । जगति हरेऽशेषसमो धामनिधे ज्यौतिषं
प्रमाणमिह ॥ २०८८ ॥

धामनिधे हे तेजोनिधे हे हरे भगवन्! पक्षे हे भास्व-
चित्यर्थः । त्वयि भगवते भानौ च मैत्रीं शरणागतिं 'विवि-
तस्स हि धर्मज्ञशरणागतवत्सलः । तेन मैत्री भवतु ते' इत्यत्र
मैत्रीशब्दस्य शरणपत्यर्थकतया व्याख्यानात् । अन्यत्र सुहृत्त्वं
विदधानः द्विजराज आह्वणमूर्धन्यः चन्द्रमाश्च । चन्द्रमसो
मानुमभिन्नत्वादिति भावः । बुधसुहृत् ब्रह्मवित्सौहार्दवान् सौम्य-
ग्रहस्य मित्रं च, चन्द्रमसस्तभिन्नत्वात् । अनरिः कामादि-
वैरिवर्गविधुरः । अन्द्रपक्षे शत्रुरहितः तस्य शत्रुग्रहविरहादिति
भावः । जगति अशेषेषु समः 'तुल्यो मित्रारिपक्षयोः' इत्युक्त-
क्रमेण सर्वत्र समदर्शो अन्यत्र शेषसम इति छेदः । शेषेषु उक्त-
महाक्षिरिक्तग्रहेषु समः भवति । अन्येषां सर्वेषां तत्समत्वादिति
भावः । इह आस्मिन्नर्थे ज्यौतिषं ज्योतिदशास्त्रं प्रमाणं 'तीक्ष्णां-
शुर्हिमराश्मिन्नश्च सुहृदो शेषास्समादशीतगोः' इति वराहमिहिरा-
द्युक्तिः प्रमाणमिति भावः । अत्र स्तंभमहिम्ना स्वोक्तार्थस्थापनाय
ज्यौतिषरूपस्मृतेः प्रमाणताप्राप्तामिति पूर्वस्माद्विशेषः ॥

यथावा—

हरिदृष्टियो हंसस्त महार्चिस्तत्क्रियाञ्चितः क-
मतः । उच्चपदस्थो भविता श्रुतिवज्ज्यौतिषमिह
प्रमाणं चेत् ॥ २०८९ ॥

यः हंसः यतिविशेषः मानुश्च । हरौ भगवति विषये दृष्टिः
 उपासनात्मकज्ञानं यस्य स तथोक्तः । पक्षे हरौ सिंहराशौ दृष्टि-
 र्यस्य तथोक्तः कुम्भराशिस्थस्सन्निति भावः । तत्रावस्थित-
 स्यैव तस्मात्सप्तमे सिंहे दृष्टिसंभवात् 'पश्यन्ति सप्तमान् सर्वे'
 इति हि ज्योतिर्विद् । सः यतिविशेषः महाचिस्सत्क्रियाञ्जितः
 महत्या अर्चिषः आतिवाहिकाद्यभूतस्याग्नेः सत्क्रियया सत्कारेण
 अञ्जितः युक्तः क्रमतः 'अर्चिषोऽहरह् आपूर्यमाणपक्षम्' इत्या-
 शुक्तदिनपूर्वपक्षादिक्रमेण उच्चपदस्थः परस्मिन् पदे स्थितः भविता ।
 पक्षे सः कुम्भराशिगतो मानुः क्रमतः मीनराशिप्राप्तिपूर्वकं
 सत्क्रियाञ्जितः संश्र्वास्तौ क्रियः मेषराशिः 'क्रियतावुज्जतुमकु-
 लीरलेयपाथोनजूकौर्ष्योऽस्याः' इति ज्योतिर्विद्भिः मेषादीनां
 क्रमेण क्रियादिसंज्ञाया उक्तत्वात् । तस्मिन् अञ्जितः गतस्तन्
 उच्चपदस्थः उच्चस्थानस्थितः 'अजवृषभ' इत्यादिना मेषस्य
 तदुच्चस्थानतोक्तिः । अतएव महाचिः महादीप्तिः 'स्त्रोत्रे प्रदीप्तः'
 इति विद्यामाधवोक्तेः । भविता । स्पष्टमन्यत् । अत्राप्यभिमतोऽर्थे
 ज्यौतिषस्य प्रमाणता ॥

यथावा—

कवयस्तवोपमानं कथयन्ति हरिन्मणिं हरि-
 मणिं च । अनयोर्न वर्णभेदो यदुच्यते कृष्ण तत्र
 खलु मिथ्या ॥ २०१० ॥

हे कृष्ण ! नीलनीलवर्णमलेति भावः । कवयः हरिन्मणिं
 मरकतं हरिमणिं हृद्गनीलं च तव उक्तवर्णस्य भवतः उपमानं
 कथयन्ति कथं हरिर्नीलवर्णयोरुत्तरत्नयोश्चामलवर्णस्य तव
 चोपमानोपमेयभाव इत्याशङ्क्य समाधत्ते—अनयोरिति । अनयोः
 हरिन्मणिहरिमण्योः वर्णभेदः नेति यदुच्यते कविभिरिति शेषः ।

तत् न मिथ्या खलु अनयोरुक्तशब्दयोः नवर्णेनैव भेदो नान्य-
वर्णैरित्यर्थान्तरमपि स्वमत्कारि । अत्र भगवतो नीलतोयदनीलस्य
हरिन्मणिहरिमण्युभयसादृश्यवर्णनाय तयोर्वर्णभेदाभाववर्णनरूपेऽ-
भिमतोऽर्थे 'कमलासंपदोः कृष्णहरितोर्नागसर्पयोः' इत्याख्य
'दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसंहित ।' इत्यालंकारिकोक्तिः प्र-
माणमात्रं प्रापिता ॥

एवं शास्त्रान्तरलौकिकवाक्यरूपाण्यपि शब्दप्रमाणान्युदा-
हार्याणि । 'आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च' इति प्रमाण-
प्रतिपादिताचारात्मतुष्टयोरपि मीमांसकोक्तधर्मप्रमाणयोर्वैदशब्दा-
नुमापकतया शब्दप्रमाण एवः स्तर्भावः ॥

तत्राचारप्रमाणं यथा—

**सौरिस्त कथं पापो वारे यस्याचरन्ति तव
तुष्ट्यै । व्रतममितमहिमिरीश्वर सदसञ्च विभाव्य-
मिह सदाचारात् ॥ २०९१ ॥**

हे अहिमिरीश्वर ! सः सौरिः शनिः कथं पापः । तस्य
इत्यौतिथोक्तं पापत्वं न घटत इति भवः । तत्र हेतुमभिप्रेयब्राह्—
यस्येति । यस्य शनेः वारे तव तुष्ट्यै अमेतं व्रतं उपवासादेनियमं
आचरन्ति सन्त इति शेषः । कथमाचारादेव तस्यापापत्वं निर्णय-
मित्यत आह—सदति । इह लोके सत् साधु असच्च असाधु वा
सतां आचारादेव विभाव्य निर्णये हि । स्ववारे सतां श्रीनिवास-
प्रीणनव्रताद्याचारदर्शनात्सौरिः पापस्त्वचाचोयुक्तिरयुक्तेति भावः ।
अत्र शनेरपापत्वनिर्णये तद्वारे व्रतावरणरूपस्सदाचारः प्रमाणत-
योपन्यस्तः । 'आचारो नाम शिष्टानामभिमतो दयादाक्षिण्या-
दियुक्तो ह्यसविशेषः' इति भाववीथे ॥

आत्मतुष्टिप्रमाणं यथा—

भक्तिः प्रपत्तिरथवा भवदासेस्ताधने स्मृते
तदपि । प्रपदन एव विशेषात्परितोषोऽस्मादृशां
वृषाद्रिमणे ॥ २०९२ ॥

अत्र—

भक्त्या परमया वाऽपि प्रपत्त्या वा महामुने ।

प्राप्तोऽहं नन्दया प्राप्यो मम कैकर्यलिप्सुभिः ॥

इति विकल्पितयोर्मक्तिप्रपत्त्योः प्रपदन एवास्मादृशां प्रवृत्ता-
वात्मतुष्टिरूपं प्रमाणमुपन्यस्तम् ॥

एवं श्रुतिलिङ्गादिकमपि मीमांसकोक्तं प्रमाणं सैववदिहोदा-
हार्यम् ॥

तत्र श्रुतिर्यथा—

नास्त्रैव हरिरसि त्वं दुरितं हरसे किमत्र
लिङ्गेन । स्वकरप्रकोष्ठकङ्कणसमीक्षणे न खलु
दर्पणापेक्षा ॥ २०९३ ॥

अत्र श्रीमिथासस्य हरिरित्यभिधानश्रुत्या सकलदुरितहा-
रित्वं समर्थितम् । 'श्रुतिर्नाम निरपेक्षरवः' इत्याहुस्तन्नाविदः ॥

यथावा—

धत्से नाभयमुद्रामभयं ब्रह्मेति यच्छ्रुतोऽसि
हरे । श्रुत्या परमे तत्त्वे निर्णीते को नु लिङ्गमा-
द्रियते ॥ २०९४ ॥

हे हरे श्रीनिवास ! त्वं अभयमुद्रां ऊर्ध्वाप्राकृतिकपाणित-
लप्रदर्शनरूपामभयसूचनीं मुद्रां न धत्से न धारयसे । श्रीनिवास-
स्यावाक्यताप्राकृतिककरतलप्रदर्शनरूपवरदानसूचकमुद्रावहनेन

तादृशमयमुद्रावहनाभावात्तथोक्तिः । यत् यस्मात् त्वं अभयं
ब्रह्मेति श्रुतोऽसि एतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्म' इति, 'अभयं वै
ब्रह्म' इति च श्रुतिप्रथितोऽसि । अविद्यमानं भयं यस्मादिते पञ्च-
मीषदुर्माहिः । तथाहि—श्रुत्या अभिधानश्रुत्यैव परमे श्रेष्ठे तत्त्वे
अर्थयाथात्म्ये निर्णीते सति लिङ्गं तदनुमापकं सामर्थ्यरूपं कोऽपि
नाद्रियते । श्रुत्यैवार्थनिर्धारणे दुर्बललिङ्गादरणं न क्रियत एवेति
भावः । किंच 'नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः' इत्यादि-
श्रुत्या नारायणस्यैव परतत्त्वे निर्णीते सति लिङ्गं शिवालङ्गं कोऽपि
नामाद्रियते । श्रुत्यर्थयाथात्म्यवेषा नारायणादन्यं खद्वाविकं परत-
त्त्वतया नाद्रियत इत्यर्थोऽपि प्रतीयते । अत्र श्रीनिवासास्य 'अभ-
यम्' इति श्रुत्या अभयमुद्राधारणरूपलिङ्गनावश्यकत्वं समर्थितम्॥

यथावा—

श्रुतिराह श्रीपतिरिति मामाभ्यां किमिति
शङ्खचक्रे प्राक् । अजहाः किमीहगिरीन्दो श्रौतेऽ-
र्थे न खलु लिङ्गमाद्रियते ॥ २०९५ ॥

हे महिगिरीन्दो । श्रुतिः 'द्विष्य ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' इत्या-
दिश्रुतिः मां श्रीपतिरित्याह । आभ्यां शङ्खचक्राभ्यां मम किं साध्यं
श्रीपतित्वस्य श्रुत्यैव निर्णये शङ्खचक्रधारणरूपलिङ्गेन किं प्रयोजन-
मिति प्राक् पूर्वं शङ्खचक्रे अजहाः अत्याक्षीः किमित्युत्प्रेक्षा ।
तथाहि श्रुते निरपेक्षरवासिद्वेऽर्थे लिङ्गं नाद्रियते तान्विकैरिति
शेषः । अत्राप्युदाहृतश्रुत्या शङ्खचक्रधारणनावश्यकता समर्थिता ।
अत्रान्यहेतुकदशङ्खचक्रत्याग उक्तहेतुकस्संभाव्यते । अत्र कस्य-
चिद्राक्षशत्रुविजयाय भगवान् श्रीनिवासश्च शङ्खचक्रे व्यतरीविति
पौराणिकी कथाऽनुसंहिता ॥

लिङ्गं यथा—

भुवनोपकारहेतोस्तव नो भगवन् प्रवृत्तिरेकाऽ-
पि । किन्तु स्वार्था मन्ये निखिलशरीरत्वमेव
तद्वदति ॥ २०१६ ॥

अत्र भगवतश्चीनिवासस्य 'यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्या-
दिश्रुतिप्रसिद्धसर्वोपकारकसर्ववस्तुशरीरकत्वलिङ्गेन तत्रप्रवृत्तेः
स्वप्नो जनैकतत्परत्वं समर्थितम् ॥

ननु लिङ्गस्य सामर्थ्यात्मकस्य शब्दप्रमाणबहिर्भूततया शब्द-
प्रमाणप्रस्तावे कथमुदाहरणमिति चेन्न, स्वतस्तस्य प्रमाण-
ताद्विरहेण वेदानुमापकतयैव प्रमाणत्वाच्छब्दप्रमाण पदान्त-
र्भावितत्वात् । एवं लौकिकलिङ्गानामपि लौकिकशब्दोच्चायक-
तया लौकिकशब्द पदान्तर्भावः । तादृशल्लिङ्गमप्येवमेवोदाहार्यम् ॥

वाक्यं यथा—

अघनिष्कृतिप्रकरणे प्रबलं निश्चित्य तावकं
वाक्यम् । जननि वृणे शरणं त्वां प्रकरणतो वा-
क्यमेव हि बलीयः ॥ २०१७ ॥

अघनिष्कृतिप्रकरणे प्रायश्चित्तप्रसक्तौ सत्यां तावकं वाक्यं-
'प्रायश्चित्तप्रसक्ते तु सर्वपापसमुद्भवे ।

मामेकां देवदेवस्य महिषीं शरणं व्रजेत्' ॥

इति लक्ष्मीतन्त्रोक्तं त्वद्वाक्यं प्रबलं निश्चित्य हे जननि
श्रीः ! त्वां शरणं वृणे । हि यस्मात् प्रकरणतः उभयाकाङ्क्षा-
लक्षणात् वाक्यं समभिव्याहारलक्षणं वाक्यं बलीयः प्रबलं
आहुः । तान्त्रिका इति शेषः । तथाच पारमर्षे सूत्रम्—'श्रुति-
लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थावि-

प्रकर्षात्' इति, 'मिरपेक्षो रवश्श्रुतिः। सामर्थ्यं लिङ्गम्। सम-
भिव्याहारो वाक्यम्। उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम्। देशसामान्यं
स्थानम्। यौगिकशब्दसमाख्या' इति संक्षेपः। अत्र प्रकरण-
वाक्यरूपशब्दप्रतिपाद्यार्थद्वयश्लेषमूलाभेदाभ्यवसायोत्तमिमितेन प्र-
करणाद्वलीयसा वाक्येनोक्तार्थसमर्थनम् ॥

यथावा—

नामैव माधवे त्वय्यात्तदरारिणि कुमार एष
इति । वाक्यं कश्चिद्द्वयाच्छ्रुतिलिङ्गाभ्यां हि दुर्व-
लं वाक्यम् ॥ २०९८ ॥

हे भगवन्! नामैव माधवे 'माधवं घेङ्कटगिरौ' इति भग-
वच्छास्त्रोक्तेरिति भावः। अनेनाभिधानश्रुतिर्दर्शिता। आत्मे श्रीभ-
गवद्रामानुजाचार्यात्स्वीकृते दरारिणी शङ्खचक्रे येन तस्मिन्निति
लिङ्गम्। त्वयि एव कुमारः स्कन्द इति केषांश्चिन्मूर्खाणां वाक्यं
कश्चिद्द्वयात्। हि यस्मात् श्रुतिलिङ्गाभ्यां तदपेक्षया वाक्यं
दुर्वलम्। पूर्वोदाहरणे प्रकरणाद्वाक्यस्य प्राबल्यं प्रादर्शितं। अत्र
तु श्रुतिलिङ्गापेक्षया तस्य दुर्वल्यमिति विशेषः। अन्यत्तुल्यम् ॥

प्रकरणं यथा—

यत्र क्वाऽस्तु तव गुणकथाप्रकरणं तदेव सा-
धुजनैः। आद्रियते न स्थानं परमपि तत्प्रकरणा-
द्धि हीनबलम् ॥ २०९९ ॥

हे भगवन्! तव गुणकथायाः प्रकरणं प्रस्तावः यत्र क्वा
अस्तु अप्रशस्तेऽपि देशे अस्त्वित्यर्थः। तदेव त्वद्गुणकथाप्रक-
रणमेव साधुजनैः भागवतैः आद्रियते परं स्थानं परमं
पदमपि नाद्रियतं तेषां भगवत्कथैकभोग्यत्वादिति भावः। तत्

परं स्थानं परस्वेन सूत्रोक्तं देशसामान्यरूपस्थानं च प्रकरणादपि प्रस्तावादपि उभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणादपि च हीनबलं तुर्वलं हि । पारदौर्बल्यस्य सूत्रितत्वादिति भावः । अत्र उक्तीत्याप्रकरणस्यानशब्दवाक्यार्थद्वयश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायदसहस्तेन प्रकरणेन विवक्षितार्थसमर्थनम् ॥

स्थानं यथा—

स्थानेन व्यपदिष्टा भाति समाख्याऽपि वेङ्कटेश तव । यत्कथितं जैमिनिना स्थानं बलवत्तरं समाख्यायाः ॥ २१०० ॥

हे वेङ्कटेश । तत्र क्षुतिशतप्रयित्तयैभस्येति भावः । समाख्याऽपि नामापि स्थानेन त्वदावासभूतवेङ्कटाद्रिलक्षणस्थानेन व्यपदिष्टा व्यपदेशं क्यार्तिं प्राप्ता “वासिष्ठव्यपदेशिनः” इति-यत् वेङ्कटाद्रिरूपस्थानपुरस्कारेणैव हि तव वेङ्कटेश इत्यभिधेति भावः । यत् यस्मात् जैमिनिना समाख्यायाः यौगिकशब्दरूप-समाख्यायाः भाङ्गश्च तदपेक्षयेत्यर्थः । स्थानं देशसामान्यरूपं आवासभूतं च स्थानमेव बलवदिति कथितं पारदौर्बल्यसूत्रेण । तस्मात् तव समाख्याऽपि स्थानेन व्यपदिष्टा भातीति योजना । अत्र समाख्यास्थानशब्दप्रतिपाद्यार्थद्वयश्लेषमूलाभेदातिशयैकीकृतेन स्थानेन भगवत्समाख्याया व्यपदेश्यत्वं समर्थितम् ॥

समाख्या यथा—

वेधास्त कृत्तिवासास्तान्ता वृद्धश्रवाश्च विश्वा-
त्मन् । नान्तस्त्वमत्र मानं भवति हि युष्मत्समा-
ख्यैव ॥ २१०१ ॥

हे विश्वात्मन् ! इदं अत्रैव उदाहरित्यमाणवचनस्यावि-
श्वात्मशब्दप्रत्यभिज्ञापकम् । स इत्येतत् वेधःप्रभृतिषु सर्वेष्वप्य-
नुषङ्गनीयम् । सः लोकसम्भूतया प्रख्यातः वेधाः चतुर्मुखा,
सः जगत्संहर्त्स्वेन प्रसिद्धः कृत्तिघाताः पिनाकी, सः अम-
राभीशत्वेन प्रथितः वृद्धश्रवाः इन्द्रश्च सान्ताः अस्तेन सह
वसन्त इति लथोक्ताः । विनश्वरा इत्यर्थः । पक्षे उक्तास्तर्वेऽपि
शब्दास्तकारान्ता इत्यर्थः । सः 'अजरोऽमृतः । विजरो विमृ-
त्युः । सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इति श्रुतिशतख्यापितः त्वं नान्तः
अनन्तः नशब्दपूर्वको बहुव्रीहिः । नित्य इत्यर्थः । पक्षे विश्वा-
त्माशिवि शब्दो नकारान्त इत्यर्थः । अत्र मानं प्रमाणं युष्माकं
ते च त्वं च यूयं तेषां 'त्यदादीनां भियस्सहोक्तौ यत्परं तच्छि-
ष्यते' इति परैकशेषः । समाख्या नामैष । अत्र—

ब्रह्मादिषु प्रलीनषु नष्टे लोक चराचरे ।

आभूतसंग्रहे प्राप्ते प्रलीने प्रकृतौ महान् ।

एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स तु नारायणः प्रभुः ॥

इति श्रीमन्महाभारतवचनं,

ब्रह्मा शम्भुस्तयाऽर्कश्च चन्द्रमाश्च शतक्रतुः ।

एतदाद्यास्तथैवान्ये युक्ता वैष्णवतेजसा ॥

जगत्कार्यावसानेषु वियुज्यन्ते स्वतेजसा ।

वितेजसश्च ते सर्वे पञ्चत्वमुपयान्ति च ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरवचनं चार्थतः प्रत्यभिज्ञाप्यते । अत्र
विवक्षितेऽर्थं समाख्यायाः प्रमाणता ॥

यथावा —

नतनिवहेन क्रीतो नितरां चक्री समिद्धया

भक्त्या । चक्रीति समाख्यैव क्रीतत्वममुष्य वद-
ति सुस्पष्टम् ॥ २१०२ ॥

चक्रीति समाख्या नामैव अमुष्य भगवतः क्रीतत्वं कय-
णकर्मत्वं, पक्षे क्रीत्याकारकवर्णेन इतत्वं युक्तत्वम् । अत्रापि
स्वविधिक्षिते क्रीतत्वरूपेऽर्थे शब्दार्थतादात्म्यमूलकश्लेषमहिम्ना
समाख्यैव प्रमाणतां गमिता । अत्र 'भक्तिक्रीतो जनार्दनः' इति
प्रमाणार्थोऽनुसंधेयः ॥

यथावा—

त्वत्पदविधुतो रविरिह खेऽटेऽप्यग्रेसरो भवन् भ-
गवन् । व्यग्रोऽप्यभवन्नूनं समाख्यैवावगम्यतेऽ-
र्थोऽसौ ॥ २१०३ ॥

हे भगवन्! रविः भानुः रविशब्दश्च । त्वत्पदेन तव
चरणरुचेति यावत् विधुतः अतएव खेटेषु गर्भेषु 'खेटगर्भा-
णकास्समाः' इत्यमरः । गगनचारिषु ग्रहेष्विति तत्त्वम् । अग्रे-
सरः श्रेष्ठः अन्यत्र अग्रे आदौ सरः शब्दार्थतादात्म्यबलेन
रेफविशिष्ट इत्यर्थः । भवन् सन् व्यग्रोऽपि व्याकुलोपि अभवत् ।
विः विवर्णः अग्रे प्रान्ते यस्य स तथाभूतश्च "अग्रं पुरस्तादुपरि
परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्न-
पुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्" इति
मेदिनी । अभवत् । नूतमिति सम्भावनायाम् । अत्र तस्य समा-
ख्यैवायमर्थः अवगम्यते । उक्तरीत्या समाख्यया तादृशार्थला-
भादिति भावः । अत्रापि स्वविधिक्षितेऽर्थे समाख्यैव श्लेषमहिम्ना
प्रमाणीकृता ॥

यथावा—

विधुरिह विभो भवन्मुखविप्रतिपन्नो धुतस्त-
स्सख्यमगात् । अस्य समाख्यैव वदत्यमुमर्थं किं-
न्विहान्यमीमांसनतः ॥ २१०४ ॥

हे विभो स्वामिन् ! इह विधुः इन्द्रः भवन्मुखेन भवन्मुखे
या विप्रतिपन्नः विप्रतिपत्तिं गतः विरोधं प्राप्त इत्यर्थः । अत
एव ततः सार्वविभक्तिकस्तसिः तेन मुखेनेत्यर्थः । धुतः तिर-
स्कृत इति यावत् । तत इत्येतत् मध्यमाणिन्यायेनोभयाभ्यामिति ।
ततः तेन सह सख्यं सौहार्दं अगात् उक्तघटेनावधीरितस्य
निकृष्टस्य कुशलमेतेर्ज्ञेयमिति तदाश्रयणमेवोचितमिति भावः ।
अमुमर्थं उक्तमर्थं अस्य विभोः समाख्यैव वदति प्रकाशयति ।
इह अस्मिन्विषये अन्यमीमांसनतः किं विचारान्तरमनावश्यक-
मिति भावः । समाख्यापक्षे तु-विधुः विधुशब्दः विभो अभ-
वत् इति छेदः । मुखे प्रथमभागे विप्रतिपन्नः त्रि इत्याकार-
काक्षरेणाग्नितः अभवत् आसीत् । ततः अनन्तरं धुतः सार्व-
विभक्तिकस्तसिः । धुयर्णेन सख्यं साहित्यमिति यावत् । अगात्
प्रापत् । विधुशब्द एवनिष्पन्न इत्यर्थः । अयत्पूर्ववत् ॥

यथावा—

आदौ स्वाराद्धश्रीघर मध्ये त्रासितोऽपि सु-
त्रामा । मानुगृहीतोऽन्तेऽभूदस्य समाख्यैव तमि-
ममाहार्थम् ॥ २१०५ ॥

हे श्रीघर ! सुत्रामा इन्द्रः सुत्रामेते शब्दश्च । आवौ
दुर्घासदृशापोपप्लवात्पूर्वं स्वः स्वर्गः राक्षं सिद्धं यस्य सः स्वा-

राजः स्वः स्वर्गे राजः संसिद्ध इति वा । सर्वैश्वर्यपरिपूर्ण इत्यर्थः 'रो रि' इति रेफलोपे 'दूलोपे' इति पूर्वस्याणो वीर्धः । शब्दपक्षे तु—आदौ सु इति वर्णे आराखं येन सः स्वाराजः । मध्ये दुर्वासइशापलक्ष्मीकटाक्षलामयोरन्तरालसमये प्राप्तः वैरोचनिप्रभृतिभिः पदभ्रंशनादिना भीषितोऽपि । अम्यत्र मध्ये ■ मा इति वर्णद्वयास्तरे प्राप्तः आ इति वर्णसमुद्भयः आसितः उपवेशितः यस्य स तथोक्तः । आ इति वर्णसमूहेन सितः बद्धः संबद्ध इति वा । अपिरत्र समुच्चये । प्राप्तितश्चेत्यर्थः । अन्ते पर्यवसाने मानुशुहीतः लक्ष्मीकटाक्षविषयीकृत इत्यर्थः । अम्यत्र अन्ते चरमभागे मानुशुहीतः मा इति वर्णेन धदित इति यावत् । अभूत् । तमिममर्थे अस्य सुत्राम्णः समाख्यैव आह सुत्रामेति समाख्ययैव वेदितेऽस्मिन्नर्थे पौराणिकोक्तिपर्यन्तानुधावनं नापेक्षितमिति भावः । अत्र उपपादिते स्वाभिमतेऽर्थे समाख्यायाः प्रमाणता ॥

यथावा—

मापमुमापतिरन्तर्बिभर्ति तदधीनसत्त एवा-
यम् । यदि दुर्ग्रहोऽयमर्थो विभृशयतां साधु तत्स-
माख्यैव ॥ २१०६ ॥

उमापतिः शिवः मापं श्रीनाथं अन्तर्बिभर्ति अन्तरात्मतया दधाति ।

ममान्तरात्मा तव च येचाभ्ये देहिसंज्ञिताः ।

विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः ॥

इत्यादिप्रमाणादिति भावः । अत एव अयं उमापतिः तदधीन-
सत्त एव तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेद इत्यर्थः । अयमर्थः
अन्तर्यामिब्राह्मणार्थावेसंवादिप्रदर्शितप्रमाणसंप्रतिपन्नोऽर्थः दुर्ग्रहो

यदि अल्पप्रज्ञैर्दुर्विज्ञानश्चेत् साधु सम्यक् तत्समाख्यैव उमापति-
समाख्यैव विमृश्यतां विमर्शं अयमर्थस्फुटीभविष्यत्यल्पज्ञाना-
मपीति भावः । समाख्यापक्षे तु उमापतिः उमापतिशब्दः अन्तः
आद्यन्ताक्षरयोरमध्ये मापं माक्ष पक्ष अन्त्योस्तमाहारः मापं एवं-
रूपं वर्णसमुच्चयं विभार्ति । अतएव अयं उमापतिशब्दः तदधीन-
सत्तः मापवर्णायस्वस्थितिः उक्तमापवर्णाभावे उमापतिशब्द-
सत्ताया दुर्बलत्वादिति भावः । अत्र स्वाविवक्षिते उमापतेर्भगवद्-
स्तरात्मकत्वे उमापतिसमाख्यायाः प्रमाणीकरणम् ॥

यथावा—

सति भवति सर्वभोग्ये कामुक इतरामिषस्य
यो भगवन् । अमुकस्त काक एव स्यादेतद्वक्ति
तत्समाख्यैव ॥ २१०७ ॥

हे भगवन् ! सर्वभोग्ये सर्वैस्तत्त्वप्रकारेण भोग्ये भवति
सत्यापि यः इतरामिषस्य भोग्यवस्त्वन्तरस्य 'आमिषं पुनपुं-
सकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पललेऽपिच' इति
मेदिनी । अन्यमांसस्येत्यप्युपस्कार्यम् । कामुकः कामयिता । 'न
लोक' इत्यादिहृद्योगलक्षणषष्ठीनिषेधस्य 'कमेरनिषेधः' इति
पर्युदस्तत्वात् कामुकशब्दयोगे इतरामिषशब्दस्य पष्ठयेव । सः
अमुकः सोऽसौ कामुकः । अदृशशब्दसमानार्थकोऽयमव्युत्पन्नोऽ-
मुकशब्दः । 'अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणः । ज्ञातस्त्वरेणामुकः'
इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । न तु साफचकोऽदृशशब्दः । तथा सत्यमुक
इति स्यात् । काक एव वायस एव स्यात् । आमिषगृध्रुत्वा-
त्तत्तुल्य एवेति भावः । पक्षे कामुकशब्दो मुकारविधटितः काक
एव काकशब्द एव स्यात् । अत्र स्वाविवक्षितार्थनिर्धारणाय

व्यावृत्तैकवर्णकामुकसमाख्यायाः प्रमाणतयोपन्यास इत्यव्या-
धितवर्णसमाख्योदाहरणेभ्यः पूर्वैभ्यो विच्छित्तिविशेषशालीदम् ॥

यथावा—

प्रतिकूलभावभाक्त्वे नूनं हंसीति भासि सिंह-
त्वम् । ईदृक्सिंहेत्येतत्पदमेव हि मानमत्र पर्या-
प्तम् ॥ २१०८ ॥

हं सिंह हे नृसिंह । त्वं प्रतिकूलभावभाक्त्वे त्वद्विषये
प्रातिकूल्यकृत्त्वे नूनं हंसीति भासि प्रातिकूल्यभाजं जनं संहरसीति
मम प्रतिभासीत्यर्थः । पक्षे हे सिंहेति सिंहशब्दस्यैव संबोध-
नम् । प्रातिकूलभावभाक्त्वे प्रातिलोभ्यप्राप्तौ हंसीति भासि हंसी-
त्वानुपूर्व्या प्रकाशसे इत्यर्थः । अत्र उक्तार्थे ईदृक् प्रातिलोभ्य-
भाक्त्वे हंसीति निष्पद्यमानं सिंहेत्येतत्पदमेव मानं प्रमाणं पर्या-
प्तम् । किमन्यप्रमाणान्वेषणेनेति भावः । अत्र उक्तार्थे उक्तरूपं
सिंहेते संबुद्धयन्तसमाख्यापदं प्रमाणतयोपन्यस्तमिति पूर्वस्मा-
द्विच्छित्तिविशेषशालीदम् ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे शब्दप्रमाणसरः पञ्चदशोत्तरशततमः.

अथार्थापत्तिसरः (११६)

अन्यथानुपपत्त्या यत्किञ्चिदर्थस्य कल्प्यते ।

अर्थान्तरं तां कथयन्त्यर्थापत्तिं विचक्षणाः ॥

किञ्चिदर्थान्यथानुपपत्त्या अर्थान्तरकल्पनमर्थापत्तिर्नामा-
लङ्कारः ॥

यथा—

नन्दकिशोरकरदरुचिवृन्दं नितरामचूचुरत्कुन्द-
म् । उपपद्यतामपरथा विपिनभवस्यापि दान्त-
ताऽस्य कथम् ॥ २१०९ ॥

कुन्दस्य विकारः पुष्पं कुन्दं 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति
बहुलप्रदणाद्वैकारिकाणो लुक् । 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्' इति
स्त्रीबता । इदं कर्तुं माघ्यकुक्षुममित्यर्थः । नन्दकिशोरकरदरुचि-
वृन्दं कर्म अचूचुरत् अवोरयत् । अपरथा एवं सौर्याभावे विपिन-
भवस्य आरण्यस्यापि अस्य कुन्दस्य दान्तता दन्तसंबन्धिता
कथमुपपद्यतां न कथंचिदप्युपपद्यत इत्यर्थः । कुन्दशब्दस्य दन्त-
र्णान्तत्वाद्दान्तत्वमिति स्तुस्थितिः । अत्र कुन्दस्य दान्ततान्ध-
घाऽनुपपत्त्या भगवद्दन्तरुचिवृन्दसौर्यनिर्णयनिबन्धनादर्थोपपत्तिः ॥

यथावा—

त्वत्पदगतिविद्वेष्टाऽशुचं ततः प्राप्य जननि
शुण्डालः । चण्डालोऽभून्मन्ये मातङ्गत्वं कथंन्वि-
तरथाऽस्य ॥ २११० ॥

हे जननि ! शुण्डालः गजः त्वत्पदगतिविद्वेष्टा त्वच्चरण-
गमभद्वेषी तत्र पदं स्थानं परमव्योम तस्य गतिः प्राप्तिः तस्याः
विद्वेष्टेति च । अतएव ततः विद्वेष्टात् शुचं शोकं प्राप्य । पक्षे
अशुचं इति छेदः । अशु शुवर्णरहितं यथास्थानं च 'न
गिरा गिरा' इति ध्यायेन तत्रैव शुवर्णस्थाने चकार प्राप्य
चण्डालोऽभूत् । 'यस्तु नारायणं द्दष्टि तं विद्यादन्त्यरेतसम्'
इतिवत् लक्ष्मीपदगतिविद्वेष्टस्य फलमिदमिति भावः । शुण्डाल-

शब्दः शुकारापनयनपूर्वकं तत्रैव चकारान्यसनेन चण्डाल इति निष्पन्न इत्यर्थः । इतरथा उकरीत्या चण्डालत्वाप्राप्तौ अस्य शुण्डालस्य मातङ्गत्वं कथं नु मातङ्गशब्दाभिलषणीयत्वं न स्यादिति भावः । 'मातङ्गदम्बपत्ने गजे' इति मेदिनी । अत्र गजस्य मातङ्गत्वव्यवहारान्यथानुपपत्त्या चण्डालत्वं श्लेषमहिम्ना कल्प्यते ॥

यथावा—

हरिमुखरुचिपरिभूतो विधुरिति मन्येऽन्यथा
विवर्णमुखः । अतिपाण्डुरुक्प्रतिपदं क्षयमपि जाड्यं
कुतोऽयमुपयायात् ॥ २१११ ॥

विधुः इन्दुः हरेः भगवतः मुखेन परिभूत इति मन्ये । अन्यथा एवं परिमवाभावे अथ विधुः अतिपाण्डुरुक् अतिमात्र-
पाण्डुरोगवान् 'स्त्री रुमजा' इत्यमरः । अतएव विवर्णमुखः निस्ते
जस्कवदनः । पक्षे अतिविशददीप्तिः 'स्युः प्रभा द्युधिः' इत्य-
मरः । वि इति वर्णो मुखे अग्रभागे यस्य स तथोक्त इत्यर्थः ।
क्षयं जाड्यं राजदहमारुयरोगमपि । पक्षे क्षयं कलापचयं 'क्षयो रो-
गान्तरे वेद्मकल्यान्तापञ्चयेषु च' इति मेदिनी । आड्यं शैत्यप्रपी-
त्यर्थः । कुतः उपयायात् । अत्र विधोर्विवर्णमुखत्वाद्यन्यथानुपप-
त्त्या हरिमुखपरिभूतत्वं कल्प्यते । श्लेषोत्तमिहा ता प्राप्यत् ॥

यथावा—

तव सौकुमार्यभूम्ना नवनीतं जननि खर्वितौ-
न्नत्यम् । आद्यन्तनतमितरथा कुतो वनीगर्भगं
तदेतत्स्यात् ॥ २११२ ॥

हे जनानि ! नवनीतं तव सौकुमार्यभूम्भा जर्षितौजस्यं संकु-
चितसौकुमार्योच्छ्रयं इतरथा तदेतत् नवनीतं आद्यन्तावमिव्याप्य
आद्यन्तं नतं सर्वथा भुष्टं सदित्यर्थः । कुतो हेतोः वन्धाः वनस्य
गर्भे मध्यप्रदेशं गच्छताति वनीगर्भं स्यात् । त्वत्सौकुमार्यकर्तु-
कस्वसौकुमार्यसर्वीकरणविरहे उक्तरीत्या कुतो वनीगर्भे प्रविशो-
दिति भावः ॥

पक्षे नवनीतमिति पदं आद्यन्तयोः नतौ नकारतकारौ यस्य
तत्तथोक्तं वनी इति वर्णौ गर्भगौ यस्य तत्तथोक्तं स्यात् । नवनीत-
शब्दस्वरूपस्यैवविधित्वादिति भावः । अत्र नवनीतस्याद्यन्तभुष्टत्व-
वनीगर्भगत्वात्तथानुपपत्त्या श्रीसौकुमार्यातिशयसर्वीकृतौभ्रत्यता
संभाविता ॥

यथावा—

मन्ये तदितस्त्वच्छीजिहीर्षवदश्रीस्त्वयाऽऽहता
गाढम् । कथमितरथा त्ववाक्कृतशिरसोऽपि न
तान्ततां समत्याक्षुः ॥ २११३ ॥

हे श्रीः ! तदितः त्वच्छीजिहीर्षवः त्वल्लक्ष्मीहरणेच्छवस्तस्यः
अतएव त्वया गाढं आहताः अभिहताः इतरथा तु एवमावाता-
भावे तु अवाक्कृतशिरसोऽपीति लोकोक्तिः । अतिचेलप्रयासभा-
जोऽपीति यावत् । तान्ततां ग्लानतां न समत्याक्षुः । तदित इति
शब्दस्य प्रातिलोम्येऽपि यथापुरमवस्थानेन तवर्णान्तित्याप्रहाणा-
त्तथोक्तिः । अर्थगतबहुत्वस्य शब्दे आरोपः । अत्रावाक्कृतशिर-
स्त्वेऽपि तान्तत्वाप्रहाणान्यथानुपपत्त्या तदितं लक्ष्मीगाढप्रद्वयत्वं
कल्प्यते ॥

यथावा—

मकरन्देनाम्ब त्वद्वचनरसस्तेयमेव न कृतं चेत् ।

सूनावस्थानात्स्यादस्य किमुद्वासनावाप्तिः ॥

अस्य मकरन्दस्य सूनायां हिंसास्थाने । सूने कुसुमे इति तु तत्त्वं अवस्थानात् स्थितेः 'सूतं प्रसवपुष्पयोः । सूना पुत्र्यां वधस्थाने गळशुण्डिकयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । उद्वासनं प्रमथनं तस्यावाप्तिः 'उद्वासनप्रमथनप्रयतोद्वासनानि च' इति वध-पर्यायेष्वमरः । उत्पूर्वकात् 'वस स्नेहच्छेदापहरणेषु' इति चौरादिकाद्धातोर्ल्युट् । उत्कृष्टा वासना पारिमलः तस्याः अवाप्तिरिति तु तत्त्वम् । अत्र मकरन्दस्य उपपादितश्लेषसंपादितसूनावस्थानोद्वासनावासन्यथातुपपत्त्या जगज्जननीवचनरसचोरत्वं कल्प्यते ॥

यथावा—

त्वद्वचनधृतं गव्यं नो यदि तदिदं पुरोऽगमा-
रूढम् । मध्येऽतिभयेऽवाप्ते श्रीमन्व्याधिगतमन्त-
तः कस्मात् ॥ २११५ ॥

हे भगवन् ! गव्यं गोपथः त्वद्वचनेन धृतं तिरस्कृतमेव नो यदि तदिदं गव्यं पुरः आदौ अगं अद्रिं आरूढं सत् कर्तरि कः । लोके प्रतिपक्षनिर्धूतानां गिरिदुर्गप्रवेशस्तुप्रसिद्ध इति भावः । मध्ये गिरिप्रदेशगमनावसरान्तरे अतिभये प्रत्यक्षीकभूतत्वद्वचन-स्मरणेनात्यन्तिकवाप्ते अवाप्ते सति अन्ततः पर्यवसाने व्याधिगतं 'द्वितीया शित' इत्यादिना समासः प्राप्तरोमं चेत्यर्थः । अतिमात्र-मयसंभ्रान्तानां व्याघरेषु संमवाहिते भावः । कस्मान्नवेत् त्वद्वचनधृतत्वादेव गव्यस्येहगवस्यावाप्तिरिति भावः । अर्थान्तरं तु शब्दपरम् । अस्मिन् पक्षे पुरः । गः । अतिभये । अवाप्तेः । इति छेदः । प्राथमिकार्थे अवाप्ते इति सप्तम्यन्ततया छेदे परवस्थित-श्रीशब्दशकारस्य 'अभक्षि च' इति वैकल्पिकं द्वित्वम् । हे अतिम

अतितेजस्विन् श्रीमन्! गव्यं गव्यमिति पदं पुरः अग्ने गं गवर्णं
आरूढं प्राप्तं तस्य मुखे गवर्णस्य भ्रूयमाणत्वात् । ये 'गोपयतो-
र्यत्' इति सूत्रेण विहिते वैकारिके यादौ प्रत्यये परे मध्ये गका-
र्यकारयोरन्तराले अवाप्तेः अवस्य 'वान्तो यि प्रत्यये' इति सूत्र-
विहितस्य ओकारस्थानिकावादेशस्य आप्तेः प्राप्तेर्हेतोः अन्ततः
आप्ते व्याधिगतं व्येत्याकारकवर्णसमुदायं प्राप्तं भवेत् । गोशब्दा-
बुक्तेत्या यत्प्रत्यये अवादेशे च सत्येव गव्यशब्दस्य व्यवर्णान्तत्वं
सिध्येत् नान्यथेति भावः । अत्रापि गव्यस्य पुरोऽगारूढत्वाद्यभ्य-
थानुपपत्त्या शब्दार्थतादात्म्यमूलकश्लेषावलम्बिन्या भगवद्वचन-
स्वादिमविजितत्वं कल्प्यते । विच्छित्यन्तरं तु स्पष्टमेव ॥

यथावा —

स्वकरेण तव भुजश्रीस्पर्धां दन्तावलो मुखेऽ-
भिहतः । मन्येऽन्यथा कथमभूद्विरदत्वं द्विरसना-
द्रिनाथस्य ॥ २११६ ॥

अभूद्विरदत्वमित्यत्र विरदत्वमिति छेदः । विरदत्वं विभ्रं-
शितइन्तत्त्वम् । द्विरदत्वमिति परिहारः ॥

यथावा—

गाढं प्रहृतस्य मुखे त्वत्तेजस्पर्धिनोऽनलस्य
हरे । रदनास्स्फुलिङ्गदम्भाज्जगत्तुः कथमन्यथेष ह-
विरदनः ॥ २११७ ॥

पणः ह विरदनः इति छेदः । हेत्यवयवं प्रसिद्धौ 'ह संशुद्धौ
प्रसिद्धौ च' इति रत्नमाला । पक्षे हविरदन इति समस्तं पदम् ।
हुताशन इत्यर्थः । अनयोऽक्षहाहरणयोरपि विरदत्वाविरदनत्वान्य-
थानुपपत्त्या श्लेषमिस्तिकाभेदाभ्यवसायसंपादितया दन्तावलान-
लयोर्मुखेऽभिहतत्वस्य कल्पनम् ॥

यथावा—

वसुदेवसुतो भगवांस्सूतोऽजनि पारदश्च युक्त-
मिदम् । कथमितरथा रसो वै स इति श्रुतिवच-
नमर्थवत्त्वमियात् ॥ २११८ ॥

भगवान् वसुदेवसुतः सूतः पारदश्च अजनीति युक्तम् ।
वस्तुतस्तु सूतः अर्जुनस्य सारथिः । अनिपारद इति समस्तं
पदम् । अनेः जन्मनः पारं ददातीति पारदः जन्मपरंपरापारभूत-
निदश्रेयसप्रद इत्यर्थः ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

इति गानात् । अनेन—

संसारार्णवमग्नानां विषयाकान्तचेतसाम् ।

विष्णुपोतं विना नान्यर्तिकचिदस्ति पराधनम् ॥

तुर्गं संसारकान्तारमपारमभिधावताम् ।

एकः कृष्णनमस्कारो मुक्तितीरस्य देशिकः ॥

इत्यादिकं स्मार्यते । इतरथा एवं सूतत्वपारदत्वाभावे 'रसो
वै सः' इति श्रुतिवचनं कथमर्थवत्स्यात् तस्य रसत्वादेव सूतत्व-
पारदत्वे युक्ते इति भावः । 'रसस्सूतश्च पारदः' इति त्रयाणामपि
शब्दाणां तुल्यार्थकत्वानुशासनात् । रसः आनन्दमय इति वस्तु-
स्थितिः । अत्र भगवतो रसत्वान्यथानुपपत्त्या सूतत्वपारदत्वे
कल्प्यते ॥

यथावा—

अञ्जनमञ्जनगिरिपतिमञ्जुलसुषमां जहार म-
न्येऽहम् । सुदृशामिदमक्षिगतं बह्वशे कथमन्यथा
तदिदम् ॥ २११९ ॥

सुदृशां विदुषां शोषितां च अक्षिगतं हेम्यं चक्षुर्विषयं च
'हेम्ये त्वाक्षिगतः' इत्यमरः । अत्राञ्जनस्य सुदृगक्षिगतत्वान्यथानु-
पपत्त्या भगवाद्विग्रहसुपमाहरणदोषवत्प्रकल्पनम् ॥

यथावा—

स्वशरीरतोऽहरत्तव धम्मिल्लरुचिं घनाघनो म-
न्ये । कथमन्यथाऽस्य कमले जगदन्तस्थावराप-
कीर्तिजनिः ॥ २१२० ॥

हे कमले ! घनाघनः स्वशरीरतः निजवपुषा तव धम्मि-
ल्लरुचिं अहरत् अमुष्णात् इति मन्ये । अन्यथा अस्य घनाघ-
नस्य जगदन्तः लोकमध्ये अपगता कीर्तिः यस्यास्सा अपकीर्तिः
सा चास्तौ जनिश्च स्थावर इत्यपकीर्तिजनिः स्थावरत्वेनाप्रश-
स्तो जन्मेत्यर्थः । कथं भवेत् । उक्तविधशारीरकर्मदोषवशादेव
स्थावरजन्मलाभ इति भावः ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।

चाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥

इति मनुस्मरणात् । पक्षे अस्य संबन्धसामान्ये षष्ठी ।
अस्मात् घनाघनादित्यर्थः । वरापकीर्तिजनिः । अपां समूहः आपे
घरं च तत् आपं च वरापं । कीर्तिः कर्दमः । तयोः जनिः
उत्पत्तिः जगदन्तस्था अगन्मध्यस्थिता । घनाघनादेव हि जगति
सलिलपङ्कसंभवं इति भावः । अत्र घनाघनस्य जगदन्तस्थाव-
रापकीर्तिजन्मलाभान्यथानुपपत्त्या लक्ष्मीधम्मिल्लरुचिचौर्यरूपका-
यिकदोषकल्पनम् । श्लेषोक्तमित्यतः तु पूर्ववदेव ॥

यथावा—

तावकनखानि गोभिस्तारकनिकरो व्यदूदुष-

न्मन्ये । कथमपरथा सदारुणोऽप्येष हि वैहायसीं
गतिं विन्देत् ॥ २१२१ ॥

हे जननि ! तारकाणां उद्भूतां आपदादिकुलदुस्तारकाणा-
मिति च गम्यते । निकरः तावकनखानि गोभिः वाग्भिः किर-
णैश्च व्यडुवुषत् दुषयति स्मेति मन्ये । अपरथा एव तारक-
निकरः सदारुणः साधुरित्याख्यावानपि सदित्याख्या नाम यस्य
स इति वस्तुस्थितिः 'भे नक्षत्रं तारकं सत्' इत्यनुशास-
नात् । वैहायसीं पक्षिसंबन्धिनीं गतिं कर्मफलं कथं विन्देत्
'वाचिकैः पक्षिमृगतम्' इत्यनन्तरपूर्वोदाहरणदर्शितप्रमाणेन
क्षात्रिककर्मदोषफलतया प्रतिपादिता वैहायसी गतिः कथं सत्येन
प्रतीतस्यापि संभवेदिति भावः । वैहायसीं अन्तरिक्षभवां गतिं
गमनमिति तु तत्त्वम् । 'विहायश्शकुने पुंसि गमने पुनपुंसकम्'
इति मेदिनी । अत्र तारकनिकरस्य वैहायसगतिप्राप्तधन्यथानु-
पपत्त्या लक्ष्मीचरणनश्वकर्मकवाक्करणकदूषयितृत्वं संभाव्यते ॥

यथावा—

अमलद्विजस्तव स्मितवसुहारी मानसेऽभव-
न्नूनम् । कथमन्यथा भ्रुवैस्सह वसेदसावन्त्यजत्व-
मासीदन् ॥ २१२२ ॥

अमलद्विजः हंसः निर्मलो विप्रश्चेत्यपि गम्यते । मानसे
मनसि तव स्मितस्य वसूनि धनानि हरतीति स्मितवसुहारी
अभवत् नूनम् । अन्यत्र स्मितस्य वसुः रश्मिः स इव हारी
मनोहरः स्मितवाद्दिशद् इत्यर्थः । मानसे तन्नासि सरसि
अभवत् सत्तामलभतेति योजना । हंसानां मानसनिवासित्था-
दिति भावः । अन्यथा एवं मानसकर्मदोषविरहे अन्त्यजत्वमा-

सिद्धिन् 'मानसैरन्यजातिताम्' इति प्रागुदाहृतवचनप्रतिपादित-
मानसकर्मदोषफलभूतमन्यजातित्वं प्राप्तवन् सन् अन्तिमजकार-
वत्तामिति तु तत्त्वम् । प्लवैः चण्डालैः कारण्डवाख्यविहगैश्च
कथं सह वसेत् । 'चण्डालप्लवमातङ्गद्विवाकीर्तिजनङ्गमाः, मद्रुः
कारण्डवः प्लवः' इति चामरः । 'हंसकारण्डवाकीर्णम्' इत्यादौ
सर्वत्र हंसस्य कारण्डवसहचारित्वं हि धर्षयते 'प्लवस्स्यात्प्लवने
मेळे मेकेऽथौ श्वपचे पशौ, इत्युपक्रम्य 'कारण्डवाख्यविहगे'
इति मेदिनी च । एवंचोपदर्शितोदाहरणत्रयेण करणत्रयनिर्वर्ति-
तकर्मदोषफलानि क्रमेण दर्शितानि । अत्रामलद्विजस्यान्यजत्व-
प्राप्त्यन्यथानुपपत्त्या : मानसिकलक्ष्मीस्मितवसुचौर्यरूपदोषवत्ता
कल्पिता ॥

यथावा—

अग्रकराहितमिह तव कटकं कर्कटकतां गतं
मन्येऽहम् । कथमन्यथाऽस्य कमले सिंहमुखत्वं
शुचिद्युतिपदत्वं वा ॥ २१२३ ॥

हे अम्ब ! तव अग्रश्चासौ करश्च अग्रकरः कराग्रमित्यर्थः
'हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिभौर्भेदाभेदात्' इत्यवयवावयवि-
भोरभेदः । तस्मिन् आहितं न्यस्तं कटकं बलयं कर्कटकतां
कर्कटकराशितां गतं मन्ये 'स्यात्कुलीरः कर्कटकः' इत्यमरः ।
'स्यात्कर्कटः कर्कटकश्च कर्को' इति कर्कटराशिनामपर्यायेषु विद्या-
माधवः । पक्षे अग्रे मुखभागे कर इति वर्णसमुदयेन आहितः
कर् इति अहितो यस्मिन्निति वा । कटकशब्दः कर्कटकतां प्रप-
द्यत इत्यर्थः । अन्यथा कर्कटकत्वायोगे अस्य कटकस्य कथं
सिंहमुखत्वं सिंहराशेः पूर्वगण्यत्वं स्यात् सिंहराशेः कर्कटक-
राश्वनन्तरभाषितत्वादेति भावः । सिंहस्य मुखमिह मुखं यस्य

स तथोक्तः तत्त्वमिति वस्तुस्थितिः । सिंहमुखकारवत्त्वं कटकस्य प्रसिद्धम्, यत् सिंहललाटकटकमिति व्यवह्रियते जनैः । शुचि-
 गुतेः सितकिरणस्य पदं स्थानं तत्त्वं वा कथं भवेत् कर्कटक-
 त्वादेव चन्द्रस्य क्षेत्रमासीदिति भावः । 'कर्कटस्य निशाकरः'
 इति कर्कटस्य तत्क्षेत्रतोक्तेः । वस्तुतस्तु शुभेः शुद्धायाः द्युतेः
 कान्तेः पदं स्थानं आधार इत्यर्थः । तथात्वं, यद्वा शुचिद्युतेः
 अभितुल्यदीप्तेः पदं अत्युज्ज्वलमित्यर्थः । अत्र कटकस्य सिंह-
 मुखत्वाद्यन्यथानुपपत्त्या कर्कटकत्वं कल्प्यते ॥

यथावा—

त्वन्नखसंघर्षीन्दुस्तैश्शस्त्राशस्त्रि मर्दितो मन्ये ।
 अहिगिरिनाथेतस्था वहति स मृदुलाञ्छितां कुतो
 मूर्तिम् ॥ २१२४ ॥

सः इन्दुः मृदुलां मृद्वीं छितां छिन्नां च मूर्तिं कुतो
 वहति । शस्त्राशस्त्रिमर्दितत्वादेव हि मूर्तेर्मृदुत्वं छिन्नत्वं चेति
 भावः । मृदुभासौ लाञ्छिता च मृदुलाञ्छिता तामिति तत्त्वम् ।
 मृद्वी कलाङ्किता चेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । अत्र मृदुलाञ्छितां मूर्तिं
 कुतो वहतीत्युक्तार्थान्यथानुपपत्त्या चन्द्रमसौ भगवन्नखसंघर्ष-
 मूलकशस्त्राशस्त्रिमर्दितत्वं कल्प्यते ॥

यथावा—

ननु देव पुष्पवन्तौ सस्पर्षौ त्वत्प्रतापकीर्ति-
 भ्याम् । प्रहतौ मुखेऽन्यथा तावदन्ततां तान्ततां
 च कथमैताम् ॥ २१२५ ॥

पुष्पवन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ । अदन्ततां अविद्यमानदन्तत्वं
 तान्ततां क्लान्तत्वं च । पक्षे अकारान्तत्वं तकारान्तत्वं च 'एक-

योक्तव्या पुष्पवन्तौ' इत्यमरः । ऐताम् अगच्छताम् । अयमदन्त-
स्तान्तोऽप्यस्ति—'पुष्टिहासौ कुमुदसुहृदः पुष्पवन्तोपरागे' इति,
'विलोचने विमोर्चस्य विख्याते पुष्पवसया' इत्युभयधाऽपि
प्रयोगदर्शनात् । अत्र सर्वत्र स्तुतिर्बोद्धव्यमित्यर्थः तुल्यम् ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे अर्यापाक्षिसरः षोडशोत्तरशततमः.

अथानुपलब्धिसरः (११७)

यद्योग्यानुपलब्धेस्स्यादभावस्यावधारणम् ।

कृतिनोऽनुपलब्धिं तां रम्यां विदुरलंकृतिम् ॥

योग्यानुपलब्धिर्जन्यमभाववधारणमनुपलब्धिर्नामालंकारः ।

रम्यत्वं तु सर्वालंकारानुगतमेव ॥

यथावा—

दोषलवोऽपि यदि स्यात्त्वयि सुदृशां तदुपल-
ब्धिरेव स्यात् । कल्याणगुणैकनिधे कलङ्क उपल-
भ्यते हि सकलेन्दौ ॥ २१२६ ॥

अत्र भगवतो यदि दोषलवोऽपि स्यात् तदा सुदृशां 'श्रुति-
स्मृती तु विप्राणां वक्षुषो द्वे विनिर्मिते' इत्युक्तश्रुतिस्मृतिरूपवक्षु-
ष्मतां तदुपलब्धिस्स्यादेषेति तत्सान्वयया अनुपलब्ध्या दोषग-
न्धानवकाशनिर्धारणादनुपलब्धिर्नामालंकारः । कल्याणगुणैकनिधे
इति संबोधनं दोषात्यन्ताभावाभिप्रायवर्त्मम् । सकलेन्दौ संपूर्णे
चन्द्रमसीत्यर्थः । कलङ्क उपलभ्यते । सत्त्वादेव तदुपलब्धिः ।
यदि न स्यात्तर्हि दोषलभ्येत्येवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे अनुपलब्धिसरस्सप्तदशोत्तरशततमः.

अथ संभवसरः (११८)

संभवोऽधिकसद्भावाच्चूनस्थित्यवधारणम् ।

शते पञ्चाशन्नचायेनाधिकसद्भावे न्यूनसद्भावावधारणं संभवः ॥

यथा—

कति कति वा तव करुणा व्यतिकरतो नाप्नु-
वञ् श्रियं नित्याम् । तेनैव ममापि श्रीजाने सा
संभवेन्न किं ब्रूयाः ॥ २१२७ ॥

तेनैव करुणाव्यतिरेकेणैव । सा नित्यश्रोः ॥

यथावा—

कृष्णघन वर्षति त्वयि भुवनाभ्युदयाय विव्य-
तमममृतम् । कथमिव न संभविष्यति चातक-
वृत्तेर्ममापि तल्लाभः ॥ २१२८ ॥

उदाहरणद्वयेऽपि अधिकसद्भावाच्चूनसद्भावावधारणरूपसं-
भवप्रमाणं प्रदर्शितम् ॥

यथावा—

स्फुरतां भवजलधौ चिरमुरुतान्तानां हठात्तव
स्मरताम् । परताराप्तौ सत्यां परितापं यज भवे-
त्तवाप्येषा ॥ २१२९ ॥

अत्र—

ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि वासुदेवस्य कीर्तनात् ।

तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा ॥

सकृत् स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां वर्षशतैश्चितम् ।

पापराशिं दहत्याशु तूलाशिमिषानलः ॥

अवशेनापि यन्नास्ति कीर्तिते सर्वपातकैः ।

पुमान्विमुच्यते सद्यस्सिंहप्रस्तैर्मृगैरिव ॥

हरिर्हरति पापानि दुष्टास्त्रैरपि स्मृतः ।

यदृच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हुताशनः ॥

इत्याद्युक्तप्रक्रियया श्रीहरिं हठात् स्मरतामपि संसारसागरप-
रतीरासौ संभवन्त्यां तवाप्येषा भवितेति संभवप्रमाणप्रदर्शनम् ।
परतारेत्यत्र 'दिक्छन्देभ्यस्तीरस्य तारभाषो वा वाक्यः' इति
तीरशब्दस्य तारादेशः ॥

इत्यलंकारमणिहारे संभवसरोऽष्टादशोत्तरशततमः.

अथैतिहासः (११९)

यत्रैतिहोचुरित्याद्यमनिर्दिष्टप्रवक्तृकम् । पारं-
पर्यं प्रवादस्य तत्रैतिह्यमलंकृतिः ॥

अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं इतिहोचुरित्यादिप्रवादपारंपर्यमैतिह्यम् ॥

अथा—

सस्यदशायामनमञ् शाखी भूत्वा नमेतरुः
किमिति । लौकिकगाथां स्मरता बुद्धिमताऽऽवा-
ल्यतो हरिस्तेव्यः ॥ २१३० ॥

अत्र सस्यदशायामित्यादिलौकिकगाथां स्मरता बुद्धिमता
'कौमार आचरेत्प्राज्ञो घर्मान् भागवतानिह' इत्युक्तरीत्या आ-
वाह्यादेव हरिस्तेवनीय इत्यर्थः । अत्र लौकिकगाधामित्यनेना-
निर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवादपारंपर्यरूपता दर्शिता ॥

यथावा—

तावत्कर्म न मे स्तात्तव शौरे यावता स्मृति-
र्नश्येत् । तावत्किमर्थमञ्जनमक्षि विनश्येद्धि याव-
तेत्याहुः ॥ २१३१ ॥

अत्रापि तावत्किमर्थमञ्जनमित्याकारकलौकिकगाथायाः प्रति-
बिम्बभूतायाः आहुरित्यनेनानिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवावपारंपर्यं दर्शित-
मिति द्रष्टव्यम् ॥

यद्यप्येते अष्टौ प्रमाणालंकाराः दीक्षितेभ्यः प्राचीनैर्न कृत-
विवेकाः । तथाऽप्यनुमानालंकारस्य सर्वैरपि लक्षितत्वात्प्रत्यक्षा-
दिप्रमाणालंकारा अपि लक्षितप्राया एव । न हि प्रत्यक्षादीनामपि
प्रमाणतायामनुमानतोऽस्ति विशेषः । ■ वा विच्छित्तिसदसद्भा-
वकृतं वैलक्षण्यम् । अतोऽनुमानालंकारकथनं प्राचामितरप्रमाणा-
लंकारोपलक्षणमित्याशयेन दीक्षितैः कुवलयानन्दे सर्वाण्यपि तानि
विविच्य प्रदर्शितानीत्यस्माभिरपि तानि प्रदर्शितानि ॥

इत्यलंकारमणिहारे ऐतिह्यसर एकोनविंशत्युत्तशततमः

अथ संसृष्टिसरः (१२०)

अलंकृतीनां सर्वासां यथासंभवमेळने ।
लौकिकीनामिवैतासां चारुताऽतिशयेक्षणात् ॥
नरसिंहप्रक्रियया भात्यलंकारता पृथक् ।
अतस्तन्निर्णयं प्राचां मतेनात्राभिदध्महे ॥

मनूकानामलंकाराणामनेकेषामेकप्राधस्थाने किं तत्सदलंका-
रत्वम् ? उताहो नरसिंहन्यायेन समवायकृतमलंकारत्वं ? इति

चेत् अत्र केचित्—नालंकारान्तरं युक्तमभ्युपगन्तुं, प्रार्तिस्विकृतत्तदलंकारतातिरेकेण संज्ञान्तरस्य विच्छित्तिविशेषस्य चाभावादित्याहुः । अन्ये तु—नरसिंहस्यायैनालंकारान्तरमेव । न च संज्ञान्तरविच्छित्तिविशेषयोरभावः, असिद्धेः । संसृष्टिसंकरसंज्ञयोर्लौकिकालंकाराणां कनकमुक्ताप्रवाळहरिनीलमरकतादीनामभ्योम्यविलक्षणशोभाघायकानां मेळनकृतशोभातिशयवद्दिहापि मेळने विच्छित्तिविशेषसंज्ञावस्य च सदृश्यदृश्यैकसाक्षिकत्वात् । अतो नरसिंहाकारेण मेळनमलंकारान्तरमेवेति । तदेतन्मतमवलम्ब्योक्तं 'भात्यलंकारता पृथक्' इति ॥

तिलतण्डुलसंसर्गरीत्या यत्रेतरेतरम् ।

संसृज्येरन्नलंकारास्सा संसृष्टिरितीर्यते ॥

तिलतण्डुलन्यार्थेन स्फुटावगम्यमेवालंकारमेळने संसृष्टिरित्यर्थः ॥

शब्दालंकारयोरर्थालंकृत्योश्च परस्परम् ।

उभयोरपि संसृष्टिरिति सा त्रिविधा मता ॥

तत्राद्या यथा—

कलिकलुषशबलितमतिक्षितिपतिसेवातिवाहितायुरहम् । अधुना तव मधुनाशन विधुनानिहमभरं चरितमधुना ॥ २१३२ ॥

अत्र शब्दालंकारयोर्षक्ष्यमाणयोरनुप्रासयमकयोः पूर्वोत्तरार्थगतयोरन्योन्यनिरेपक्षयोस्संसृष्टिः ॥

द्वितीया यथा—

वृषभूमिभृद्वतसेन्दीवरमिन्दीवराप्तजैत्रमुखम् ।

श्रीवासनामधेयं तज्जगतां भागधेयमव्यान्नः ॥

अत्र परंपरितरूपकोपमाकैतथापहुतामामितरेतरानेरपेक्षाणा-
मर्थालंकाराणां संसृष्टिः ॥

तृतीया यथा—

पन्नगनगपावनवनराजीराजी तमालसालश्रीः ।
पापातुरमार्तं मां पापातु रमात्तमानसस्स पुमान् ॥

पन्नगनगस्य पावनानि यानि वनानि तेषां राज्यां श्रेण्यां
राजत इति तथोक्तः । तमालसालस्य श्रीरिव श्रीः यस्य स तथो-
क्तः । रमया श्रिया आर्तं वशीकृतं मानसं यस्य स तथोक्तः स
पुमान् परमपुरुषः पापैः आतुरं मां पापातु भृशं पातु । यल्लुक् ।
अत्र छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयमकानां शब्दालंकाराणां उपमापर्या-
योक्तयोरर्थालंकारयोश्च संसृष्टिः ॥

यथावा—

शरणं तमेव रमया भजामहे हेमजाभयाऽऽ-
श्लिष्टम् । त्वां विपदि महत्यामपि वदेम वा
वामदेव शरणमिति ॥ २१३५ ॥

हेमजा स्वर्णजन्या आमा प्रमा यस्यास्तथोक्तया हिरण्यवर्ण-
येत्यर्थः । रमया आश्लिष्टं तमेव श्रीमस्तं नारायणमेव शरणं भजा-
महे प्रपद्यामहे । हे वामदेव विरूपाक्ष ! त्वां महत्यां विपद्यपि
शरणमिति वदेम वा । न वदेमैवेत्यर्थः । शरणमित्युक्तेरपि
संभावना न कार्या । किमुत शरणवरणकथोति भावः 'मह-
त्यापदि संप्राप्ते स्मर्तव्यो भगवान् हरिः' इत्युक्तरीत्या तं
श्रियःपतिमेव भजामो न तु भवन्तंप्राप्ते रक्षेति वचनमपि वा
वदामः । 'नाहमुत्सृज्य गोविन्दमन्यमाराधयामि भोः' इत्यम्ब-
रीषवत्तन्निष्ठाता वयमिति भावः । रमयाऽऽश्लिष्टमित्यनेन भग-

चतस्रसत्त्वं वामदेवेत्यनेन तद्व्यतिरेकि वक्तव्यं च सूच्यते ।
अत्र पूर्वाधोसराधयोः अक्षरपञ्चकास्तुलोम्यप्रातिलोम्यलक्षणश-
ब्दालङ्कारौ परितङ्कयया अर्थालङ्कारेण संसृष्टौ ॥

इत्यलङ्कारमणिद्वारे संसृष्टिसरो विंशत्युत्तरशततमः.

अथ संकरसरः (१२१)

यत्रान्योन्यमलंकाराः क्षीरनीरनयादमी ।
संकीर्येरन् संकरोऽयमिति काव्यविदो विदुः ॥

क्षीरनीरन्यायेनास्फुटभेदालंकारमेकने संकर इत्यर्थः ॥

सोऽयमङ्गाङ्गिभावेन समप्रधान्यतस्तथा ।
संदेहेन तथा चैकवाचकानुप्रवेशतः ॥
चतुर्था संकरः प्रोक्तश्श्रीमदप्पयदीक्षितैः ।
एवं नृसिंहाकृतयः पञ्चालंकृतयो मताः ॥

एवं संसृष्टिप्रभृतयः पञ्चालंकृतयो नरसिंहाकारा इत्यर्थः ॥

अप्रधानालंक्रियया प्रधानालंक्रिया यदि ।
ऊज्जीव्येत तदाऽङ्गाङ्गिभावसंकर इष्यते ॥

यथा—

वदनसुषमासुधान्बुधिनिमग्नकुसुमशरकरिकि-
शोरेण । शुण्डाग्रमिवोन्नमितं मृगमदतिलकं विभा-
त्यहिनगेन्दोः ॥ २१३६ ॥

यथावा ममैव प्रपन्नानन्दस्तुतौ—

वदनरुचिहृदविहरन्नयनमहामीनराजनिष्ठयत-
म् । नासाविवरविलग्नं नूनं ध्यायामि मौक्तिकं
देव्याः ॥ २१३७ ॥

अत्रोदाहरणद्वयेऽपि वदनसुषमासुधाभ्रुधीत्यादिवदनरुचि-
हृदेत्यादि च परंपरितरूपकमुत्प्रेक्षयोरङ्गं, तदुज्जीवकत्वात् रूपका-
भावे चेदृशोत्प्रेक्षानुभवेत् । अतोऽनयोरङ्गाङ्गिभावलक्षणस्तेकरः ॥

यथावा—

अविवेकपटलमलिनं सुविवेकाञ्जनशलाकया
नयनम् । नोन्मीलयति जनो यो जन्मान्वो भ-
वति कोनु ततोऽन्यः ॥ २१३८ ॥

अविवेकानां अज्ञानानां पटलमेव पटलं नयनेन्द्रियाच्छा-
दकरोगविशेषः तेन मलिनम् नयनम् । सुविवेकः तत्त्वज्ञययाद्यात्म्य-
विवेचनम् । स्पष्टमन्यत् । अत्राविवेकपटलेत्यादिरूपकेण जन्मा-
न्वतानिर्धारणस्य समर्थतत्वात्काव्यालिङ्गमिस्थनयोरङ्गाङ्गिभाव-
स्तेकरः ॥

यथावा—

बर्हमयो यदुनन्दन शिरसि वतंसस्त्वया नवो
विहितः । ब्रजतरुणीहरिणीनां प्रसभं ग्रहणे वितं-
सताम्रैषीत् ॥ २१३९ ॥

नवः नव्यः रम्यो वा वतंसः उर्ध्वसः विहितः स्थितः ।
वितंसतां मृगवन्धनोपकरणताम् । पक्षे वतंस इति शब्दः नवः

धकाररहितः । नशब्दपूर्वको बहुव्रीहिः । विहितः चिः विकारः
हितः धकारस्थान एव निहितः यस्य स तथोक्तस्सन् चित्त-
सतां चित्तसशब्दतां ऐषीदित्यर्थः । अत्र ब्रजतदणीहरिणीनामिति
रूपकं चित्तसतामिति पदार्थवृत्तिनिदर्शनाया अङ्गम् ॥

यथावा—

त्वयात्मशिखान्तस्थे विद्युदिवान्तस्थनीलज-
लदाऽस्तु । अन्तस्थनीलतोयदविद्युदसि त्वं कथं
नु परमात्मन् ॥ २१४० ॥

हे परमात्मन् । अनेन 'तस्यादिशिक्षाया मध्ये परमात्मा
व्यवस्थितः' इति श्रुतपरमात्मशब्दः प्रत्यभिज्ञाप्यते । आत्मशिक्षा
'तस्य मध्ये वह्निशिक्षा' इत्युक्ता प्रत्यगात्मरूपा ज्वाला 'वह्निशिक्षा
वह्निशिक्षा आत्मज्वाला' इत्युपनिषद्भाष्यम् । त्वयि नीलतोयद-
श्यामलदिव्यविग्रहे इति भावः । अन्तस्थे सति 'तस्यादिशिक्षायाः'
इत्युक्तरीत्या अन्तर्विद्यमाने अन्तस्थः नीलजलदः यस्यास्स तथो-
क्ता विद्युदिवान्तु 'नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखव भास्वरा' इति
श्रुतेः "नीलतोयदश्यामलभगवद्विग्रहाभयत्वान्मध्यस्थनीलतोयद-
विद्युभिमेत्यर्थः । मध्यस्थेति नीलतोयदविशेषणस्य पूर्वनिपाताभाव-
इच्छान्दसः" इत्युपनिषद्भाष्यकारैरभाषि । अभूतोपमेयम् । त्वं
अन्तस्थनीलतोयदविद्युत् कथं नु आसे । आत्मशिक्षामध्ये नील-
तोयदनिभस्य भवतोऽवस्थानात्सा अन्तस्थनीलतोयदविद्युदिव
प्रकाशतां नाम तव तथा प्रकाशः कारणाभावाद्दिस्मयावह इति
भावः । वस्तुतस्तु अन्तस्थः नीलतोयदशब्दः यस्य सः विद्युत्
विद्युच्छब्दः विद्युदिति वर्णमध्ये नीलतोयदशब्दनिर्देशे विनीलतो-

यद्वयम् इति निष्पद्यते शब्दः तद्व्याच्य इति यावत् । विनील-
जलद इव द्योतत इति तथोक्त इति परिहारः । अत्र पूर्वार्धो-
दीरिता उपमा उत्तरार्धोदीरितविभावामाया अङ्गं श्लेषोपस्कृतम् ॥

यथावा—

भवतोऽम्बुजाक्ष भवता भवन्ति ये तारिता न
जात्वपि ते । विन्दन्ति विपर्ययात्प्रकृतिविकारं
पुनस्तदपि तान्ताः ॥ २१४१ ॥

हे अम्बुजाक्ष ! ये जनाः भवता भवतः संसारात् तारिताः
मोचिता इत्यर्थः । ते जनाः जात्वपि कदाऽपि विपर्ययात् वैपरी-
त्यात् पुनरावृत्तेर्हेतोरिति यावत् । प्रकृतिविकारं प्राकृतलोकं न
विन्दन्ति 'एष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमा-
वर्तं नावर्तन्ते' इत्यादिश्रवणात् 'भामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न
विद्यते' इति स्मरणात् 'अनावृत्तिश्चावृत्तिरिति सूत्राच्चेति भावः ।
पक्षे तारिता इति शब्दः जात्वपि विपर्ययात् प्रातिलोम्यात्
प्रकृतेः तारिता इति प्रकृत्यंशस्य विकारं अन्यत्राभावं ॥ विन्दति ।
यथापूर्वमेवावस्थानादिति भावः । तथाऽपि एवं प्रकृतिसम्बन्धा-
न्तारितत्वेऽपि पुनः पूर्ववदिति भावः तान्ताः अशानायापिपासा-
दिप्रयुक्तग्लानिशालिन इति विरोधः । तारिता इति शब्दो वैपरी-
त्येऽपि पूर्ववत्तारिता इत्येव निष्पत्तेस्तकारान्त एवेति परिहारः ।
अत्र श्लेषोपस्कृतं काव्यलिङ्गं तथाविधस्य पुनरपि तान्ता इति
पूर्वावस्थानुवृत्तिरूपपूर्वरूपस्याङ्गम् ॥

यथावा—

त्वत्तेजोविजिगीषुस्तेन परास्तोऽक्षमः प्रती-

कारे । विषमभ्रन्मग्नोऽब्धौर्वोऽच्युत बाडवस्य ग-
तिरियती ॥ २१४२ ॥

हे अच्युत ! और्वः बडवामुखाग्निः विषमभ्रं स्वेळं जलं
च पिबन् । बाडवस्य आक्षणस्य और्वोर्गेश्च गतिः स्थितिः
इयती पतावती यस्त्वावधौरयितुर्वैरनिर्यातनाक्षमतया विषा-
शनेनाब्धौ पतनमिति । पक्षे यज्जलशोषणेन जलधौ निवास
इति । शिष्टं स्पष्टम् । अत्र श्लेषावलीढयोर्विषमार्थोस्तरन्यासयो-
रङ्गाङ्गिभावः ॥

यथावा—

अधिगतकृशानुभावो महानुभावं महस्तुल्यितुं
ते । नूनमपर्याप्तोऽग्निर्भगवन्नलं ततो वदन्त्ये-
नम् ॥ २१४३ ॥

अधिगतः प्राप्तः कृशः अनुभावः प्रभावः येन कृशानुभावः
कृशानुत्वे च येन स तथोक्तः अग्निः महानुभावं महाप्रभावं
'अनुभावः प्रभावे च' इत्यमरः । प्रभावः प्रतापः ते धाम तेजः
प्रतापमित्यर्थः । तुल्यितुं अपर्याप्तः नूनं । ततः एनं अग्निं अनलं
अपर्याप्तं असमर्थमिति यावत् । अनलशब्दामिलानीयमिति
तत्त्वम् । वदन्ति । अत्र कृशानुभावशब्दप्रतिपाद्यार्थद्वयश्लेषाभि-
काभेदाध्यवसानाङ्गं तुलनाऽपर्याप्तत्वसमर्थमरूपकाव्यलिङ्गमनल-
मिति निरुक्तेरङ्गमिति विशेषः ॥

कोषितु—एवंरूपस्संक्रये न केवलमर्थालंकारयोः किंतु शब्दा-
लंकारयोरप्यस्तीत्युक्त्वा यमकानुलोमप्रतिलोमयोश्शब्दालंकार-

योऽसंस्करमाहुः । तदेवमुदाहरणम्—

देवे नानावेदे प्रथिते नित्यं स्थिता नतानवि-
तुम् । देवेनानाऽवेदेवैषा मामपि रमा क्षमाजलधिः ॥

नानावेदे नानाविधश्रुतौ, जालेकवचनम् । प्रथिते प्रसिद्धे सर्वेश्वरत्वेन सर्वेवेदप्रतिपाद्ये इत्यर्थः । देवे भगवति श्रीनिवासे नतान् शरणागतान् अधितुं आतुं नित्यं स्थिता क्षणमण्येत-
दवस्थानविरहे विनतजनापराधदर्शनजनितक्रोधोष्मलतया नैत-
द्रक्षणाभिमुख्यं भगवान् भजेतेति भावः । देवेनाना आनयति प्राणयतीत्याना पञ्चाद्यच् देवानां इनाः प्रभवः इन्द्रादयो लोक-
पालाः तेषां आना प्राणयित्री क्षमाजलधिः मादशापराधमर्षण-
निपुणेति यावत् । एषा रमा मामपि अनवरतवद्भुविधापराधपरं-
पराकरणधुरीणमपीति भावः । अवेदेव रक्षेदेवेति संभवोक्तिः ॥

यथाथा—

साऽवतु वृषगिरिभूषा सारसनाभा नदीनभाना
सरसा । तद्रूपा साऽपिच या सारसनाभा नदीनभा
नासरसा ॥ २१४५ ॥

सारसनाभा पञ्चनाभा 'अच् प्रत्यन्वव' इत्यत्र अजिति योगविभागादश्च । वृषोदरादित्वाद्धा अकारान्तत्वं निर्वोढव्यम् । नदीनभाना नदीनां इनः प्रभुः उदन्वान् तस्य भानमिव भानं प्रकाशो यस्यारस्या जलनिधिद्वयामलमूर्तिरित्यर्थः । सरसा सानु-
रागा सानन्दा वा भूसहिता वा । सा वृषगिरिभूषा श्रीनिवास इति यावत् । अवतु इति पूर्वाधार्यः । तद्रूपा तस्य श्रीनिवास-
स्यापि भूषा आभरणप्राया साऽपिच श्रीरपीति भावः । अद्य-

स्थित्येतदप्यनुवर्ज्यते । सारसनामा सारसनेन काञ्चीदान्ता
आमातीति तथोक्ता या स्त्रीः नदीनमाः दीना स्वल्पा माः दीतिः
यस्यास्ता तथोक्ता न भवति । सरसा न भवतीत्यसरसा च
न भवति सरसैव भवतीत्युत्तरार्धस्यार्थः ॥

अत्राप्ये पद्ये प्रथमतृतीययोः द्वितीये द्वितीयतुरीययोश्चरण-
योश्च यमकानुलोमप्रतिलोमयोश्चशब्दालंकारयोः परस्परापेक्षत्वे-
नाङ्गाङ्गिभावसंकरः । सर्वस्वकारस्तु—‘ईदृशस्थले शब्दालंकार-
योरन्योन्यमुपकार्योपकारकभावाभावेनाङ्गाङ्गिभावसंकरो न युक्तः ।
किंतु शब्दालंकारद्वयसंस्थाप्येव । यद्वा अत्र शब्दालंकारद्वयमेक-
वाचकानुप्रविष्टम्’ इत्यभाषीत् । काव्यदर्पणकारस्तु—‘द्वयोश्चशब्दा-
लंकारयोः परस्परापेक्षया वैचित्र्यातिशयाधायकत्वासंकर एव-
दृशस्थले न तु संस्थाप्यः, अङ्गाङ्गिभावाभावेऽपि मिथो वैचि-
त्र्यातिशयहेतुत्वस्याक्षतत्वात् । अङ्गाङ्गिभावेऽपि मिथो वैचि-
त्र्यातिशयहेतुत्वस्यैव पार्थक्येन प्रयोजकत्वात्’ इत्यवादीत् ॥

अन्यालंकारगर्भैर्वोज्ज्वलते काव्यलंकृतिः ।

अन्यथा तुल्यकालं चेत्समप्राधान्यसंकरः ॥

यथा—

शिरसा स्वं लालयतां प्रथयन्तं नित्यमेव सा-
म्राज्यम् । फणिभूभृतः किरीटं काञ्चनलक्ष्मीं द-
धानमीडीय ॥ २१४६ ॥

स्वं आत्मानं शिरसा लालयतां दधानानां नमस्कुर्वतां च
नित्यमेव शाश्वतमेव साम्राज्यं ‘येनेह राजसूयेन मण्डलस्ये-

श्वरश्च यः । शास्त्रि यश्चाज्ञया राक्षस सन्नाद्' इत्युक्तलक्षणं सन्नाद्वत्, अन्यत्र 'स स्वराद्भवति' इत्युक्तं मुक्तैश्वर्यं प्रथयन्तं प्रख्यापयन्तं ईदृशकीरीटधारणधिरहं सन्नादत्वप्रसिद्धेर-योगादिति भावः । पक्षे विपुलयन्तं असंकुचितं वितम्बन्तामित्यर्थः । काञ्चनलक्ष्मीं सुवर्णस्य समृद्धिं शोभां वा पक्षे काञ्चन अनिर्वचनीयवैभवां लक्ष्मीं भगवतीं श्रियं दधानं फणिभूभृत् शेषा-द्विरेव भूभृत् राजा तस्य किरीटं किरीटत्वेनाध्यवसितं श्रीनिवासं ईडीय स्तुयाम् । 'ईड स्तुतौ' लिङ्गुत्तमैकवचनम् । अत्र शिरसा स्वं लालयतामित्यादिश्लेषमूलातिशयोक्त्या अङ्गभूतया उच्चह-मानैव भगवति श्रीनिवासे किरीटत्वाध्यवसानरूपरूपकातिश-योक्तिः फणिभूभृति महाराजव्यवहारारोपश्लिष्टरूपकगमैवोन्न-ह्यते, उक्तश्लेषमूलातिशयोक्तेरुपकारकत्वात् । अत उक्तरूप-कातिशयोक्तिरूपकयोरेकः कालः परस्परापेक्षया सौन्दर्योन्मेष-ओभयोस्तुल्य इति विनिगमनाविरहात्समप्राधान्यम् ॥

यथावा—

हन्त सरागालापा त्वत्पाणिस्पर्शिविवशिता मु-
रली । अतिमधुरं त्वदधररसमनितरसुलभं किला-
पिवति शौरे ॥ २१४७ ॥

हे शौरे । मुरली वेशनाली त्वत्पाणिस्पर्शेन एकत्र रागा-
लापार्थेन अन्यत्र परिरम्भाद्यर्थेन विवशिता परवशीकृता एकत्र
तदायत्तया अन्यत्र स्तम्भप्रलयादिसात्विकभावोदयेन, सरागः
सानुरागः आलापः मिथोभाषणं यस्यास्सा तथोक्ता । अन्यत्र
रागाणां शंकराभरणादीनां गान्धर्ववेदोक्तानां रागाणां आलापेन

सह वर्तत इति तथोक्ता । अनितरस्तुलभं अतिमधुरं च त्वद-
धररसं आपिबति किल हन्तेत्येतादृशभाग्यलाभपरिचिन्तनज-
निते हृषे । अत्र सरागालापेत्यादिरूपभित्तिकाभेदातिशयोक्त्या
अकृत्या परिपोष्यमाणैव मुरळ्या भगवद्धररसास्वादोत्प्रेक्षा
मुरळ्यां नाथिकाव्यवहारसमारोपेरूपसमासोक्तिगमैव परिपो-
ष्यते, सरागादिशब्दरूपस्थोभयोच्चीकृत्वात् । तस्मादुपपादि-
तोत्प्रेक्षासमासोक्त्योरैककालिकत्वात्समासोक्तिगमैर्तां विना अध-
ररसास्वादनोत्प्रेक्षाया निरवलम्बनरथाज्ञात्रापि समप्राधान्यम् ॥

यथावा—

मुग्धाऽतिललितलोला स्निग्धा श्रीनाथहृदयप-
रिरब्धा । गळदंशुकाऽनवरतोल्लासं किल याति
हारयष्टिरियम् ॥ २१४८ ॥

मुग्धा रम्या उदयद्यौवना च अतिललितं यथातथा लोला
चञ्चला । अन्यत्र अत्यन्तं ललितेषु विलासविशेषेषु लोला आ-
सक्ता स्निग्धा थालयल्यवती स्नेहवती च । इयं हारयष्टिः स्त्री-
लिङ्गाभायिकेति च प्रतीयते । श्रीनाथहृदयेन परिरब्धा सती
गळन्तः प्रसुमराः अंशवो यस्यास्ता गळदंशुका 'शेवाद्विभाषा'
इति कप् । अन्यत्र अतएव गळत् संसमानं अंशुकं, वसने
यस्यास्ता तथोक्ता । अनवरतं सततं उल्लासं प्रकाशं, इतरथ
नवरते अभिनवजन्मोऽल्लासं कुतूहलं याति किलेष्टुत्प्रेक्षा ॥

अत्र मुग्धत्यादिरूपमूलाभेदाध्यवसायातिशयोक्त्या अकृता-
मापन्नया उत्तम्यमानैव गळदंशुकेत्यादिरूपभित्तिकाभेदाध्यव-
सायमूलातिशयोक्त्यवलम्बिनी श्रीनिवासोरस्थलपरिरम्भहेतु-

कनधरतोलासमातिरूपोत्प्रेक्षा हारयष्ट्यां नायिकाव्यवहारसमा-
रोपरूपसमासोक्तिगर्भैर्वोच्यन्ते । अनयोश्च श्लेषोत्तम्भितत्वतौ-
ल्याद्वैककालिकत्वादन्योन्यापेक्षचादतातिशयत्वाच्च पूर्ववत्समप्र-
धानता ॥

यथावा—

कल्याणगुणामुक्तः पयोधराग्रेसरातिशायिन् श्रीः ।
त्रय्यास्तरळो मणिरिव जीयाद्देवो वृषाचलनि-
कायः ॥ २१४९ ॥

कल्याणैः मङ्गलरूपैः गुणैः सौशील्यादिभिः अमुक्तः निर्य-
युक्तः । वामुक्त इति वा संबन्ध इत्यर्थः । पक्षे कल्याणगुणैः
सुवर्णतन्तुभिः आमुक्तः बद्धः यद्वा कल्याणगुणः आ समन्तात्
मुक्ताः मौक्तिकानि यस्येत्यामुक्तः । विशेषणोभयपदकर्मधारयः ।
'कल्याणं मङ्गले स्वर्णे' इति रत्नमाला । पयोधराग्रेसरः घना-
घनश्रेष्ठः तं अतिशेते अतिवर्तत इत्यतिशायिनी श्रीः दिव्य-
विग्रहशोभा यस्य स तथोक्तः । इतरत्र पयोधराग्रे इति व्य-
स्तम् । स्तनयोरुपरिसरेषु हारेषु अतिशयितशोभ इत्यर्थः ।
त्रय्याः श्रुते तरळः हारमध्यगमणिरिव स्थितः । अन्यत्सुगमम् ।
अत्र कल्याणगुणादिशब्दश्लेषातिशयोक्त्युज्जीव्यमानैव भगवति
तरळमणित्वोत्प्रेक्षा त्रय्यां नायिकाव्यवहारसमारोपरूपसमासो-
क्तिमन्तर्भावैर्वोच्यते । श्लेषोत्तम्भितत्वाविकमुभयोस्तुल्यमे-
वेति समप्राधान्यम् ॥

यथावा—

देवर्षिपितृणोभ्यो विनतान्नूनं मुमोचयिषसि हरे ।

उद्धारभरं वहसे वृद्धिं वितरन्कुतोऽन्यथाऽमीषाम्
॥ २१५० ॥

हे हरे! इदं इह विवक्षितार्थोपस्कारकम् । देवर्षिपितॄणां
ऋणेभ्यः पितृणेत्यत्र 'अकस्सवर्णे' इति सर्वर्णांशार्थः । विन-
तान् शरणागतान् मुमोचविषसि नूनं भोचयितुमिच्छसीति स-
म्भावये । अन्यथा अमीषां विनतामां संबन्धिनीं एतत्प्रवेष्टामिति
यावत् । वृद्धिं उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं प्राज्ञं द्रष्टुं वृद्धिः ।
तां । पक्षे वृद्धिं अभ्युदयं मुक्तैश्वर्यरूपां समृद्धिं वा 'वृद्धिस्तु
वर्धने योगेऽप्यष्टवर्गोपधान्तरे । कालान्तरे चाभ्युदये समृद्धा-
वपि योषिति' इति मेविनी । वितरन् नियमेन प्रतिपादयन् ।
मगधत्पक्षे—'लक्षणहेत्वोः' इति शता, हेतुरिह फलं । वितरी
तुमित्यर्थः । उद्धारस्य ऋणस्य भरं अतिशयं 'स्यादणं पर्युद-
ञ्जनम् । उद्धारः' इत्यभरः । पक्षे 'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसं-
सारसागरात्' इत्युक्तरीत्या संसृतिसिन्धोरुद्धृतिभारं वहसे । अत्र
वृद्धिदानपूर्वकोद्धारमारवहनान्यथानुपपत्त्या मगधतः ऋणविमो-
क्षनेच्छा कल्प्यते ।

देवर्षिभूतात्मनूणां पितॄणां न किंकरो नायमृणी च राजन् ।

सर्वात्मना यश्शरणं शरण्यं नारायणं लोकगुरुं प्रपन्नः ॥

इति श्लोकार्थोऽत्रानुसंहितः । अत्र वृद्धशुद्धारशब्दश्रेषामभि-
ष्टिकामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या उन्नह्यमानैव उक्तार्थापत्तिः
भवति । प्रतिभूय्यधद्वारोपलक्षणसमासोक्तिसद्वृत्तैवोन्नह्यते ।
उक्तश्रेषोपकृतत्वरूपरापेक्षारुतोन्मूलनैककालिकत्वान्यनयो-
स्तुल्यानीति समप्राधान्यम् ॥

ऐककालिकताभावेऽप्यलंकारद्वयं यदि ।

एकेनोन्नह्यते सोऽपि समप्राधान्यसंकरः ॥

यथावा—

त्वत्कीर्तिसुमसमुदयं प्रधातीव त्रयी त्वदीयगु-
णैः । गृह्णन्तस्तं सुधियः प्रसाधयन्ते दिशां ध्रुवं
कवरीः ॥ २१५१ ॥

अत्रोत्प्रेक्षयोः कालभेदेऽपि समप्राधान्यं, इतरेतरनिरपेक्ष-
वाक्यद्वितयप्रतिपादितत्वात् । तं गृह्णन्त इति कीर्तिकुसुमसमु-
दयरूपरूपकमात्रोपजीवनेन पूर्वोत्प्रेक्षानपेक्षणात् । नचैवं 'लिम्प-
तीव तमोऽङ्गानि वर्धतीवाञ्जनं नमः' इतिषवुत्प्रेक्षाद्वितयस्य
संस्पृष्टिरेवेयमिति वाच्यं, लौकिकसिद्धप्रयत्नप्रसाधनपौर्वापर्य-
च्छ्रयानुकारेणोत्प्रेक्षाद्वयपौर्वापर्येण सौन्दर्योत्कर्षसमुन्मीलनत-
त्संस्पृष्टिवैषम्यात् । तस्माद्दर्शादिवदेकफलसाधनतया समप्राधा-
नमिदमुत्प्रेक्षाद्वयम् । अयं च संकरो दीक्षितोपक्षमेव । "प्राञ्चस्तु
अस्मिन् समप्राधान्यसंकरे प्राथमिकोऽङ्गाङ्गीभावेन, द्वितीयस्सं-
स्पृष्ट्या च गतार्थ इत्याशयेन इमं भेदं न मेतिरे" इति रसि-
करञ्जनीकारः । तद्विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

साधकं बाधकं वाऽपि यत्रान्यतरसंग्रहे ।

प्रमाणं नैव दृश्येत स्यात्स सन्देहसंकरः ॥

यत्र विरुद्धयोरलंकारयोरेकत्र स्फूर्तौ तयोरन्यतरस्य परि-
ग्रहे साधकं बाधकं वा प्रमाणं न दृश्येत तत्रानिश्चयात्सन्देह-
संकरः ॥

यथा—

त्वद्भरवानाविच्युतमाङ्गल्यां सर्वमङ्गलां शौरे ।

कात्यायनीं वदन्तः कोशकृतो हन्त कोशकृत एव॥

त्वष्ट्रदानेन अविच्युतं माकलयं यस्यास्तां तथोक्तां नित्य-
सौमङ्गल्यशालिनीमित्यर्थः । बाणासुराहवे भगवता महादेवे परा-
भूते भीतया भवान्याऽऽर्पयितेन तेनैव भगवता नित्यसौमङ्गल्य-
लक्षणवरोऽस्यै व्यतारोति पञ्चपुराणकथाऽत्रालुल्लङ्घिता । अतएव
सर्वमङ्गलां सर्वप्रकारमाङ्गल्यशालिनस्त्विनं तन्नामाभिलषन्तीयां देवीं
भगवतीं कात्यायनीं 'कात्यायनीत्युमा । या चार्धवृद्धा काषायवसना
गतभर्तृका । कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा' इत्यभि-
हिताभिधानां वदन्तः कोशकृतः रत्नमालानामल्लिङ्गालु शासनादि-
ग्रन्थकृतः कोशकृत एव । हन्तेतीदृशजुगुप्सितनामकथनविस्तार-
प्रयुक्ते खेदे । अत्र कोशकृतां कोशकृतत्वविधानमनुपयुक्तिबाधिते
सप्तदशिवेचकतां गनीकरोतीति विध्यलंकारो वा । कोशकृतः
कोशकृत एव कोशकारकमय एव न । विषयशालिनो ग्रन्थकृत
इत्यारोपपूर्वक आद्योऽपह्नवो वेत्युभयोरन्यतरनिर्धारणे साधकस्य
वा बाधकस्य वा प्रमाणस्यादर्शनादनयोस्संदेहसंकरः ॥

यथावा -

मुखरुचिजलनिधिविहरन्नयनझषड्वदजातपोत-
धियम् । उन्मीलयदुरगाचलविलासिमृगनाभि-
तिलकमव्यान्नः ॥ २१५३ ॥

अत्र धियमिति मतेर्भ्रान्तिरूपत्वविवक्षायां भ्रान्तिमदलंकारे
क्षिप्रान्तिः, संभाषणात्वविवक्षायां उत्प्रेक्षायामित्यनध्यवसायादन-
योस्संदेहसंकरः ॥

यथावा -

माधवविदूरसत्त्वा धनागमोल्लासितास्सुजाति-

भवाः । अपि सुमनसश्च्यवन्ते वृथैव कतिचन
महाफलाग्रहणात् ॥ २१५४ ॥

माधवस्य विदूरसस्थाः दूरस्थितयः घनानां महतां जनानां
आगमेन प्राप्तया धनैः आगमैः शास्त्रैर्वा उल्लासिताः सुजातिभवाः
सत्कुलप्रसूताः सुमनसो मनीषिणोऽपि कतिचन महाफलस्य
निश्चयेयस्वरूपस्य उत्तमफलस्य अग्रहणात् वृथैव च्यवन्ते भ्रष्टय-
न्ति । अन्यत्र माधवस्य वसन्तस्य विदूरे सत्त्वं स्थितिः यासां ताः
घनागमेन प्राधुषा उल्लासिताः विकासिताः शोभनाश्च ताः जातयः
मालतीलताः तासु भवाः कतिचन सुमनसोऽपि पुष्पतां प्राप्ता अपि
महतः फलस्य अग्रहणात् वृथैव च्यवन्ते । जातीकुसुमानां वस-
न्तसमये अनुन्मेषात् प्रादुषि विकासात् फलवस्त्वविरहात् वृथैव
च्यवन्तं भवतीति भावः । अत्राप्रस्तुतजातीकुसुमप्रशंसा प्रस्तुतेषु
उक्तविधेषु विद्वत्सु पर्यवस्यतीत्यप्रस्तुतप्रशंसा वा, प्रस्तुतविद्वद्-
चान्तेनाप्रस्तुतमालतीकुसुमव्यवहारस्फूर्तिरिति समासोक्तिर्वा,
प्रकृताप्रकृतश्लेषो वेत्यन्यवसायादेषां संदेहसंकरः ॥

यथावा—

त्वच्चरणसमं किसलयमासेव्याधिशिराश्चिरा-
द्बस्तः । कान्तस्तवकस्स्याद्यदि कमले त्वच्चरण-
पूजनार्हस्स्यात् ॥ २१५५ ॥

हे कमले ! बस्तः छागः चिरात् बहुकालं अत्रदिशराः
भक्त्या नम्रशीर्षस्तन् बस्तस्य निसर्गतस्तथात्वादिति हार्दम् ।
आसेव्य संपूज्य भक्षयित्वेति तु तरुम् । कान्तः सुन्दरः स्तवकः
कुसुमगुच्छश्चेत् त्वच्चरणकिसलयास्वादनफलभूतस्तवकजन्मतां

यायाद्येदित्यभिप्रायः । तदा स्वस्वरूपपूजानार्हस्यात् । स्तवकज-
न्मना विना तद्वर्हता न स्यादिति भावः । वस्तुतः वस्तुशब्दः अध-
विशराः विपरीतस्सन् स्तव इति निष्पन्नः ततः यदाकदाचित्
कास्तथेत् कवर्णान्तस्स्याद्यदि स्तवकशब्दो भावितेति वस्तुस्थि-
तिः । अत्र वस्तुतः स्तवकस्याथेस्वरूपवर्णान्तस्स्यादिति संभाव-
ना वा । इदं न कदाऽपि सिध्यतीति मिथ्याभ्यवसितिर्वेति
कविसंरम्भस्य निर्णेतुमशक्यत्वादनयोस्संदेहसंकरः ॥

यथावा—

अर्पयसि स्म यदा त्वं कार्पण्यं माधव प्रपि-
त्सोर्मे । मन्ये सर्वाधिक्यात्तदैव कारुण्यमन्तरे
व्यतनोः ॥ २१५६ ॥

हे माधव ! प्रपित्सोः त्वत्प्रपदनमिच्छतः मे कार्पण्यं—

अकृतसामग्र्यसंपत्तेरशक्तेऽपि कर्मणाम् ।

अधिकारस्य चासिद्धेर्देशकालगुणक्षयात् ॥

उपाया नैव सिद्ध्यन्ति ह्यपाया बहुलास्तथा ।

इति या गर्वहानिस्तु दैन्यं कार्पण्यमुच्यते ॥

इति लक्षितं प्रपदनाङ्गं यदा अर्पयसि स्म कार्पण्योपलक्षित-
मङ्गजातमद्वाः तदैव अन्तरे मनसि सर्वाधिक्यात् सर्वातिशा-
यितया कारुण्यं मयि कृपं व्यतनोरिति मन्ये । अभ्यन्तरे ममेदशी-
मङ्गसंपत्तिं नार्पयेरेवेति भावः । पक्षे यदा कार्पण्यमिति पदं अर्प-
यसि पदवर्णनार्हं करोषि स्म तदा सः सर्वाधिक्यमिति छेदः । सः
त्वमिति योजना एषंबिधस्त्वं अन्तरे मध्ये सर्वाधिक्यात् कवर्णा-
धिक्यात् कारुण्यं व्यतनोरिति मन्ये । कार्पण्यशब्दस्य पदवर्णो-
त्सारणेन मध्ये तत्रैव कवर्णन्यासेन च कारुण्यमिति निष्पादना-

दिति भावः । अत्र कार्यव्यान्यधानुपपत्त्या भगवतः कारणविधाने कल्पितमित्यर्थोपसिद्धौ । अयं भगवान्मयि सर्वाधिक्येन कृपावान् मम प्रपदनाङ्गजातार्पयितृत्वादित्यनुमानं वेति संदेहः ॥

यथावा—

सुदृगिति गर्वात् योऽपरमाह त्वत्तोऽपि कारणं जगताम् । आहुस्तमेव सुदृशशौरेऽपरकारणं किमाश्चर्यम् ॥ २५५७ ॥

हे शौरे ! यः पुमान् सुदृक् सुधीरिति चक्षुष्मानिति च गर्वात् त्वत्तोऽपि अपरं भव्यं जगतां कारणं आह ब्रवीति सुदृशः विपश्चितः चक्षुष्मन्तश्च तमेव त्वत्तोऽप्यजगत्कारणमस्तीति वदन्तं पुमांसमेव अपरकारणं अपरं त्वद्यत्कारणं यस्य तं तथोक्तं अपरं अवरं अश्रेष्ठं कारणं यस्य तथोक्तमिति वा आहुः । किमाश्चर्यमिति लोकोक्तिः । यस्त्वत्तोऽप्यपरं कारणमस्तीति ब्रवीति तस्यापरकारणत्वमनाश्चर्यावहं किंतु युक्तमेवेति भावः । अतएव समालंकारः । यद्वा तं अपरकारणवादिनमेव अपरं च तत् कारणं चेति कर्मधारयः तं अपरकारणं आहुः । किमेतदाश्चर्यं अत्याश्चर्यमिति भावः । अतएव विरोधाभासः । तं पुमांसमेव अपरकारणं अपगतो रः रेफः यस्मात्तं कारणं काणं आहुरिति वस्तुस्थितिः । 'एको ह वै नारायण आसीत्, सर्वभूतस्थमेकं नारायणं, कारणरूपमकारपरं ब्रह्मोम्' इत्यादिश्रुतिशतकण्ठरवप्रतिपादितभगवत्कारणत्वाच्चिद्व्याधाभिधायी काण एव न तु चक्षुष्मानिति सुदृशो वदन्ति । 'श्रुतिस्मृती तु विप्राणां चक्षुषी द्वे विनिर्मिते । एकेन होतः काण स्यात्' इत्याहुरेति भावः । अत्र समविरोधाभासयोरेकत्रैव कविसंरंभाविभ्रान्तेस्तयोस्संदेहसंकरः ॥

यथावा—

दात्रं मन्ये तोत्रं वेत्रं वाऽरिच्छिदा त्वया वि-
धृतम् । कुरुवीररथकुटुम्बिन् दातोवेतस्तु भेद
एतेषाम् ॥ २१५८ ॥

हे कुरुवीररथकुटुम्बिन् अर्जुनसारथे भगवन् ! त्वया विधृतं
तद्द्रव्याश्वखोदनाय पाणौ कृतं तोत्रं तोदनं 'प्राजनं तोदनं तोत्रम्'
इत्यमरः । वेत्रं वा दात्रं रिपुर्वंशलघनसाधनं लवित्रं 'दात्रं लवि-
त्रम्' इत्यमरः । मन्ये संभावये । एतेषां दात्रतोत्रलवित्राणां भेदः
दातः छिन्न इति 'दो अवखण्डने' कर्मणि क्तः । 'आदेचः' इत्या-
त्वम् । 'छत्तं दातं दितं छितं धृक्' इत्यमरः । अवेतः अवगतः
अवपूर्वकादिभिः कर्मणि क्तः । एतेषां रिपुकुलभेदनरूपधर्मवत्ताया-
स्ताम्यात् भेदाभावो ज्ञात एवेत्यर्थः । तुशब्दोऽवधारणे । 'तुः
स्थाद्भेदेऽवधारणे' इत्यमरः । यद्वा दात्रं मन्ये लवित्रमेवेति निर्घो-
रयामीत्यर्थः । अन्यतरार्थे पूर्वषडेव । तत्त्वं तु एतेषां दात्रादीनां
दातोवेतः क्रमेण दाघर्षं तोवर्णं वेवर्णैरेव भेद इत्यर्थः । सार्धवि-
भक्तिकस्तसिः । अथवा तोत्रं वेत्रं वा दात्रं दात्रतुल्यं मन्ये
जाने । एतेषां भेदस्तु दातोवेतः उक्तवर्णैरेव न तु सर्वात्मना ।
शब्दार्थतादात्म्यं न विस्मर्तव्यम् । अत्र तोत्रवेत्रयोर्दात्रतादात्म्यसं-
भावनाभिसंधौ उत्प्रेक्षा, दात्रत्वनिर्धारणस्योत्तरवाक्यार्थसमर्थि-
तत्वाभिसंधौ काव्यलिकम्, दात्रतोत्रवेत्राणां तुल्यानां स्ववाचक-
शब्दगतपरिकषिद्धर्णमात्रभेद इत्यभिप्रायं न्यतिरेकः, भगवत्कटे
धृतं वस्तु दात्रमेव न तु तोत्रं वेत्रं वेत्यभिसंधौ त्वपह्नुतिरित्येतेषा-
मेकत्रैव कविसंरक्षस्य नियन्त्रयितुमशक्यत्वात्संदेहसंकरः ॥

यथावा—

तव भक्तैरतिशुचिभिर्नाम्ना शुचिरवमतोऽनलो
नूनम् । अहह विषाशनमुपयन् जीवनभङ्गाद्धि
शान्ततां यातः ॥ २१५९ ॥

अतिशुचिभिः—

योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न सृष्टारिशुचिश्शुचिः ।

क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥

इत्युक्तप्रकारेण सर्वप्रकारशुद्धिशालिभिः त्वङ्गकैः बहुभि-
रिति भावः । नाम्ना शुचिः नाममात्रेणैव शुचिरिति व्यवहार्यः
न तु तद्वच्छुद्धितमः एक इति भावः । अनलः अवमतो नूनम् ।
अहहेति खेदे अद्भुते वा । विषाशनं विषोपलक्षितमग्नं उपयन्
अश्रमिति यावत् । जीवनभङ्गात् जीवितभ्रंशात् शान्ततां विनि-
हतां यातः । ह्रीत्यवधारणे हेतौ वा ॥

यस्तु स्थितिस्तु अहेत्यव्ययं अहहेत्येतद्वनतिरिक्तार्थकम् ।
हविषा आज्यादिना अशनं अमेदे तृतीया, हविरभिन्नमशनं
उपयन् जीवनभङ्गात् जलतरङ्गान् शान्ततां निर्वाणतां यात
इति । अत्रानलकर्तृकविषाशनादेरुपपादितश्लेषमिस्तिकाभेदाध्यव-
सायनिर्व्यूढस्य भगवद्भक्तावमतत्वं न हेतुरित्यहेतोस्तस्य हेतु-
त्वेन संभावनायां चेदभिसंधिः तदा उत्प्रेक्षायां पर्यवसानं,
उक्तविषाशनाद्यभ्ययानुपपत्त्या तस्यावमतत्वकल्पनेचेत् अर्था-
पत्तौ, विषाशनादिहेतुना अवमतत्वसाधने क्षेत्राभ्यर्थे तदा अनु-
मानालङ्कारे इति काविसंरम्भस्य नानामुक्षप्रसूततया अमीषां
संदेहसंकरः ॥

यथावा—

सुमहानेकोऽहार्यः क्षोभं गमितोऽपि नैति वि-
कृतिलवम् । गाम्भीर्यं श्रीधाम्नः स्थिराशयस्यास्य
को गदितुमीष्टाम् ॥ २१६० ॥

सुमहान् गिरिपक्षे अतिविशालः भगवत्पक्षे अतिपूज्यः
मह्यते पूज्यते इति महान् इति व्युत्पत्तेः । एकः अहार्यः गिरिः ।
पक्षे इतरैरसंहार्यः ।

ब्रह्माणामिन्द्रं रुद्रं च यमं वरुणमेव च ।

प्रसह्य हरते यस्मात्तस्माद्गरिरिति रीते ॥

इति भगवत् एव सर्वसंहर्तृत्वोक्तेः । क्षोभं गमितोऽपि
पुष्पफलशिलादाद्यादिवस्तुलिप्सुभिर्जनैः स्वस्वाभीष्टप्रप्सुभिरपि-
भिश्च क्षोमितोऽपि विकृतिलवं विकारलेशमपि नैति । स्थिरायाः
मुखः आशयस्य आधारस्य अलाशय इतिवत् भूधरस्योति
यावत् यद्वा स्थिराः आशयाः पनसाः यास्मिन् तस्य 'आशयः
स्यादभिप्राये पनसाचारयोरपि' इति मेदिनी । पक्षे स्थिरद्व-
न्द्वस्येत्यर्थः । शरणागनसंग्रहे दोषप्रदर्शकैरन्तरङ्गैरप्यकम्पनीय-
द्वन्द्वस्योत भावः । तथावाह— मित्रभावेन संग्रामं न त्यजेयं
कथंचन' इति । श्रीधाम्नः सरलद्रुमाणां बिलवानां वा आश्र-
यस्य 'श्रीर्वैरचनाशोभासंपत्सरलशास्त्रेषु । वाणीलक्ष्मिलव-
जेषु विषे बित्वेऽपि' इति रत्नमाला । 'श्रीर्वैरचनाशोभाभारती-
सरलद्रुमे । लक्ष्मणां त्रिवर्गसंपत्तिविद्योपकरणेषु च' इति मेदिनी
च । पक्षे श्रीनिवासस्येत्यर्थः । अस्य गिरेर्भगवत्तश्च गाम्भीर्यं
दुष्प्रवेशत्वं अक्षोभ्यत्वं वा । भगवत्पक्षे भक्तानुग्रहवदाम्यत्वा-
देरामूलतो दुर्बलाद्वत् आश्रितापराधेषु प्रतिग्रहीतृनिकर्णविषु च

सतोऽपि स्वज्ञानस्य गोपनेन दुर्ग्रहत्वं वा । तदभिप्रायेण हि सर्वज्ञस्याप्यविज्ञातुर्बोक्तिः । गार्हितुं वर्णयितुं क इष्टं शक्नुयात् ॥

अत्राप्रस्तुतस्य कस्यचिन्महागिरेः प्रशंसा प्रशंसनीयत्वेन प्रस्तुते तत्स्वरूपे भगवति श्रोनिवासे पर्यवस्यतीत्याभिसन्धौ अप्रस्तुतप्रशंसा, प्रस्तुतवृषाद्रिवृक्षान्ते वर्ण्यमाने विशेषणसाम्यादप्रस्तुतमहाराजवृक्षांतस्य वा तथाविधदुग्धपयोनिधेर्वा वृक्षा-न्तस्य प्रतीतेस्तमासोक्तिर्वा । अस्मिन् प्रकारे वृषगिरिपक्षे सु-महान् शोभनैर्महैकसधैः अभितीत्यन् अनितेः किप् । महाराज-पक्षे शोभनं महत् राज्यं यस्य तथाभूतः 'वर्तमाने पृषत्' इत्यादिना शतृषद्भावातिदेशादुगिरवानुम् । 'महती बल्लकीमेदं राज्यं स्यात् नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'महद्भ्राज्यं च' इत्यम-रश्च । पयोधिपक्षे अतिमहान् आतिषिपुलः क्षोभं गमितोऽपि वृषगिरिपक्षे भगवद्दर्शनलिप्सुभिर्जनैरारोहणचरणवट्टनादिभिस्स-म्मर्दितोऽपीत्यर्थः । महाराजपक्षे वैरिजनाधिकेपादिभिः कर्दार्थि-तोऽपीत्यर्थः । पयोधिपक्षे असृताद्यर्थिभिस्सुरैर्मथनेन विलोडि-तोऽपीत्यर्थः । विकृतिलवमपि नैति । स्थिराशयस्य आद्ये स्थिराणां सालपर्णीवृक्षाणां आशयस्य आधारस्य 'स्थिरा भूसालपर्ण्योर्नां शनौ मोक्षबलाद्रिषु' इति मेदिनी । द्वितीये स्थिरा भूः शयं करे यस्य तस्य स्वायत्तधरणीकस्येत्यर्थः । तृतीये स्थिरायाः भूमेः आ समन्तात् शेत इति शयः तस्य पचाद्यच् । मेखला-वद्भवं वेष्टितवत इत्यर्थः । श्रीवास्तः आद्यपक्षे—

श्रीपद्मच्छिद्यो वासाच्छब्दशक्या च योगतः ।

रुह्या श्रीशैल इत्येवं नाम वास्य गिरेरभूत् ॥

इति वारोहोक्तीत्या लक्ष्मीनिवासस्थानभूतस्येत्यर्थः । द्वि-तीये त्रिवर्गसंपत्त्याश्रयस्येत्यर्थः । तृतीये श्रीजम्भानिकेतनस्येत्य-

र्यः । गाम्भीर्यं दुष्प्रवेश्यत्वं दुराधर्षत्वं भिक्षुत्वं चेत्यर्थः । अन्य-
त्पूर्ववत् । यद्वा प्रस्तुतशैलवृत्तान्ते घण्यमाने प्रस्तुतध्वनिवास-
वृत्तान्तस्यैव द्योतनात् प्रस्तुताङ्कुरः । अथवा वाच्यस्यैव भगवद्गू-
पार्यस्य भङ्गचन्तरेण वर्णनात्पर्यायोक्तम् । आहोस्वित् एकोहार्य
इत्यत्र एकः हा अर्यः आर्य इति वा छेदेन विशेष्यस्यापि
निरुद्धतया अर्यस्य आर्यस्य वा अप्रकृतस्य अहार्यस्य शेषाद्रेः
प्रकृतस्य च ऋषेः । उपपादितेष्वेतेष्वेकत्रैव कविसंरम्भस्याव-
स्थापयितुमशक्यतया एतेषां संदेहसंकरः । अर्यः स्वामी एकोऽ-
धिपतिरित्यर्थः 'अर्यस्त्वामिदं दृश्यते' इति निपातनात् 'ऋ गतौ'
इत्यस्माद्धातोर्न्यत् । आर्यः प्राप्नोति आचार्य इत्यर्थः उक्तादेव धातोः
'ऋह्लोर्न्यत्' इति ण्यत् । इत्वं 'अर्यस्त्वामि' इत्युक्तसूत्रस्य
प्रत्युदाहरणम् । हेत्यव्ययं गाम्भीर्यचिन्तनप्रयुक्तविस्मये । 'विस्मये
च जुगुप्सायां ह, इति शेषः । अर्यपक्षे स्वामिपक्षे उक्त एवायौऽनु-
संधेयः । आर्यपक्षे तु क्षोभं गमितोऽपि 'इमा रामास्सरथास्सत्पूयाः'
इत्युक्तदिशा क्षोद्विष्टफलप्रदेशनादिप्रितरैः प्रलोभितोऽपि विह्व-
लितवमपि तदासङ्गकृतचित्तविकारलेशमपि नैति । 'तवैव वाहा-
स्तव नृत्तभीते' इत्यादिवस्तत्सर्वं प्रत्याख्याय 'वरस्तु मे वरणीय-
स्सएव' इत्युक्तरीत्या अस्खलितचित्तवृत्तिरेव भवतीति भावः । श्री-
धाम्नः विद्यानिधेः स्थिराशयस्य स्थिरे मोक्षे आशयः अभिप्रायः
यस्य तस्य श्रीस्थिरशब्दयोः कोशस्तु प्रागुक्त एव । अस्य
अहार्यस्य अर्यस्य आर्यस्य च गाम्भीर्यं गदितुं क इष्टमित्यर्थः ॥

यथावा—

मरकतमणिरेकोऽयं स्फुरतितरां सकललोक-
विभवकुते । भाग्यगरीयांसोऽमुं भोग्यतमं प्राप्नुव-
न्ति नैवान्ये ॥ २१६१ ॥

अत्र भगवानेव मरकतमणित्तयाऽध्यवसीयत इति रूपकान्ति-
शयोक्तिः, आहोस्वित् अयमिति विषयं भगवन्तं निर्दिश्य तस्मि-
न्मरकतमणित्वारोपाद्रूपकं, अथवा भगवतो मरकतमणित्वेन सं-
भावनाद्वस्तुत्प्रेक्षा गम्या, उत अप्रस्तुतमरकतवृत्तान्तेन प्रस्तुत-
श्रीनिवासवृत्तान्तप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा, किंवा मरकतमणित्वेनाध्य-
वसितस्य श्रीनिवासस्य सकललोकविभवकृते स्फुरतीति लोकसि-
ङ्गगायकतापेक्षया विशेषस्य गम्यमानत्वाद्व्यतिरेकः, आहो श्री-
निवासस्यैव भङ्ग्यन्तरेण वर्णनात्पर्यायोक्तमिति भूयसामलंकाराणां
संदेहसंकरः ॥

यथावा—

त्वदपाङ्गप्रत्यूषे विदलितदुरितौघसंतमसदोषे ।
उरगगिरिनाथ विसरति परितो विकसति मवन्त-
रङ्गवज्रम् ॥ २१६२ ॥

अत्र त्वदपाङ्ग' प्रत्यूष इव, अघयूधं संतमसमिव अन्त-
रङ्गं अज्जमिवोपमाया वा, त्वदपाङ्ग एव प्रत्यूषः । अघयूधमेव
संतमसं अन्तरङ्गमेवाज्जमिति रूपकस्थ वा साधकबाधकप्रमाणा-
भावेनाभिधत्तात्संदेहेन संकरः । साधकबाधकप्रमाणे न्यायदो-
षरूपे । यत्र न्यायदोषलक्षणसाधकबाधकप्रमाणयोरन्यतरस्याव-
तारः तत्रैकतरस्य निश्चयान्न संदेहः । न्यायश्च कश्चिदुपमायास्सा-
धकः । रूपकस्य तु न साधको नाप्यत्यन्तप्रतिकूलः । कश्चित्
रूपकस्य साधकः । उपमायास्तु ॥ साधको नाप्यत्यन्तप्रतिकूल
एव, दोषोऽपि कश्चिदुपमाया बाधकः रूपकस्य तु तदस्य ।
कश्चित् रूपकस्य बाधकः उपमायास्तदस्यः । एवमलंकारान्तर-
योऽपि न्यायदोषावूहनीयौ ॥

तत्रोपमायास्साधको रूपकंप्रति तदस्थो यथा—

श्रियमस्माकं तनु तामित्याश्रयतां य अवधीत
नु ताम् । गमयन्विषदं तनुतां पदकमलममुष्य
संपदं तनुताम् ॥ २१६३ ॥

अस्माकं तां श्रियं मुक्तिसंपदं तनु कुरु इति आश्रयतां
जनानां यः श्रीनिवासः विषदं भवमयीं आपदं तनुतां कुरुतां गम-
यन् सन् तां तत्प्रार्थितां श्रियं आदधीत नु कुर्वीत च । नु इत्येतद्-
ध्ययं पूर्वोक्तविषयतनुकरणसमुच्चये । ‘प्रत्युक्तावुपमाने च विषादो-
त्प्रेक्षयोरपि । नु पादपूरणे हेयो जिह्वासायां समुच्चये’ इति शेषः ।
अमुष्य भगवतः पदकमलं संपदं सर्वप्रकारां श्रियं तनुतां कुरु
ताम् । अत्र संपदं तनुतामिति मुख्यतया प्रतिपाद्यमानसर्वप्रकार-
श्रीप्रदानरूपार्थः भगवत्पद एवानुकूल्यमश्नुत इति पदं कमलमिवे-
त्युपमायास्साधकः । पदमेव कमलमिति रूपकस्य तु नास्त्येन,
कमले विवक्षितप्रदानस्य मुख्यतयाऽस्त्यवगतेः । ननु तर्हि
रूपकबाधिकैव किं न स्यादुपमेति शङ्क्यं, कमलेऽपि सौरमादि-
रूपमुष्यसंपत्प्रदानसंभवात् । अतो न रूपकबाधकत्वं, किंतु तद-
स्थतैष ॥

रूपकसाधक उभयमांप्रति तदस्थो यथा—

साधुगतिप्रतिरोधकमाधुन्वानाऽखिलं तमःप्र-
सरम् । माधवमुखामृतांशोराधत्तां नयनसंमदं
ज्योत्स्ना ॥ २१६४ ॥

साधु यथास्यात्तथा गतेः संचरणस्य अन्यत्र सम्भार्गगम-
नस्य अर्चिपादिगतेर्षा प्रतिरोधकम् । अन्यत्सुगमम् । अत्र मुख-

मेवामृतांशुरिति रूपके ज्योत्स्नापदं साधकप्रमाणं मुख्यतयाऽवगम्यमानो ज्योत्स्नापदार्थः असृतांशोरेवानुकूल्यमश्नुत इति मुख्यामृतांशोरिति रूपकसाधकः । मुख्यं भ्रमृतांशुरिवेत्युपमायास्तु नाश्वस्येन साधकः, मुख्यं मुख्यतया ज्योत्स्नापदार्थस्य चान्द्रिकारूपस्यानवगमात् । न च तर्हि रूपकमुपमाबाधकमेव किं ॥ स्यादिति वार्त्त, यथा अमृतांशावनुकूलः न तथा मुखे । किंतूपचारेणानुकूल्यस्य कथंचित्संभवालोपमाप्रतिकूलता । किंतु तादृश्यमेवेति ध्येयम् ॥

उपमाबाधकाद्वृत्तपरिग्रहो यथा—

शरदुदितशिशिरीरकिरणस्फुरणजुषा विशदयन्
वृषाद्रिमणिः । कमलाक्षो नस्स्वान्तं कटाक्षसुध-
या विलिम्पति निशान्तम् ॥ २१६५ ॥

नः अस्माकं स्वान्तं निशान्तं भवनामिति व्यस्तरूपकम् । विशदयन्निति हेत्वर्थे शता । हेतुरिह फलम् । शरदुदितेत्यादि कटाक्षसुधयेत्यस्य विशेषणम् । अथ कटाक्षसुधेवेत्युपमायां उक्तव्यस्तरूपकमेव न बाधकं, किंतु शरदुदितेत्यादिसामान्यधर्मप्रयोगोऽपि बाधक एव । न तु तदस्थः 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इत्यादिना तदप्रयोग एव समासविधानादिति प्राञ्चः । वयं तु कचिस्तसामान्यधर्मप्रयोगोऽपि नोपमाबाधक इति श्रुतः ॥

यथा—

स्ववशानुचरं रुचिरं सपद्मकं देवकुञ्जरं सुकरम् ।
नागागमसविहारं योगाद्विन्देय धीरगम्भीरम् ॥

स्वा स्वकीया या वशा करिणी 'वशा वन्ध्याऽसुता योषा स्त्रीगणीकरिणीषु च । त्रिध्यायस्ते क्लिबमायास्तत्वे चेच्छाप्रभुत्व-

योः' इति मेदिनी । तस्याः अनुचरं सहायम् । पक्षे स्ववशेनैव स्वेच्छयैव अनुचरः । 'यत्र कामगमो वशी' इत्युक्तरीत्या सकल-
लोकचारी स्वतन्त्र इत्यर्थः । तं तथोक्तं, पक्षकेन विन्दुजालकेन सह वर्तत इति सपञ्चरुः तम् । पक्षे पञ्चथा श्रिया सह वर्तमानं,
शौषिके कपि 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति वैकल्पिको ह्रस्वः । सुकरं
शोमनशुण्डादण्डं रमणीयपार्ष्णि च । नागानां गजानां आगमेन
प्राप्तया सविहारं नागागमे फणिशैले सविहारं च । धीरमर्भरं
देवकुञ्जरं देवः कुञ्जर इवेति विग्रहः देवश्रेष्ठं श्रीनिवासं योगात्
युक्तेः सन्नाहादुपायाद्वा पक्षे शानात् विन्देय 'योगस्सन्नहनोपा-
यभ्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः ॥

यथावा—

अतिवृद्धिमदामोदप्रदानतो विवशयन्सदाळि-
वरान् । दैवतनागः फाणगिरिवनचारी सकलभा-
न्वितो जयतु ॥ २१६७ ॥

अतिवृद्धिमतः आमोदस्य आनन्दस्य पक्षे अतिशयिता वृद्धि-
र्यस्य स तथा यो मदामोदः तस्य दानपरिमलस्य प्रदानतः सदा-
ळिवरान् सतां ब्रह्मविदां आळेः पङ्केः ये वराः श्रेष्ठाः तान् । पक्षे
सदा अळिवरान् समरश्रेष्ठान् विवशयन्, सकला संपूर्णा भा-
दीप्तिः 'तस्य भासा सर्वमिदं शिमाति' इत्याहुक्ता तथा अन्वितः ।
पक्षे सः कलभैः त्रिशद्वर्गजविशेषैः अन्वितः दैवतनागः देवश्रेष्ठः
भगवान् जयतु । 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दू-
लनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः' इत्यमरः । अत्र पद्यद्वयेऽपि देव-
कुञ्जरं दैवतनाग इत्यत्र उपमितसमासाश्रयेण सामान्यधर्मप्रयोगो
नोपमाबाधकः । 'वृन्दारककुञ्जरैः पूज्यमानम्' इति सामान्यधर्म-

प्रयोगेऽपि समासविधानात् व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थत्वात्स्य ध्वनस्त्य । तस्मादिह उपमारूपकयोस्संवेद एव युक्तः ॥

रूपकबाधकादुपमापरिग्रहो यथा—

नमदमरमकुटपटलीघटितमणीकिरणपुञ्जपि-
अरितम् । भव्यं तनोति जगतां दिव्यं फणिशेल-
नाथपदपद्मम् ॥ २१६८ ॥

अत्र नमदमरेत्यादि विशेषणं पक्षे कथंचिदप्यसंभवीति पद-
मेव पक्षमिति रूपकस्य बाधकं न तटस्थम् ॥

एवं—

वृषभूभृति विबुधानामावासे पारिजात इव
लसति । जगदामोदविधात्री जयति श्रीमञ्जरी
मुरं द्विषति ॥ २१६९ ॥

विबुधानां विदुषां देवानां वा आवासे निवासभूते वृषभू-
भृति शेषाद्री । पक्षे वृषा इन्द्रः भूसृत् राजा यस्य तस्मिन्स्तथाक्ते ।
विबुधानामावासे त्रिविशालये पारिजात इव लसति प्रकाशमाने
मुरं द्विषति श्रीनिवासे 'द्विषद्दशतुर्वा' इति द्वितीया । जगतां आमो-
दस्य आनन्दस्य परिमलस्य च विधात्री । शेषपञ्चधास्समासः ।
श्रीः लक्ष्मीरेव मञ्जरी चलुरी जयति । अत्र श्रीमञ्जरीत्यत्र रूपकमे-
वाभ्युपेत्य, जगदामोदविधात्रीति सामान्यधर्मोपादानात्तस्य औप-
माबाधकत्वात् । न च पारिजात इवेत्युपमोपक्रमानुसूच्यमिति
वाच्यम्, सत्यपि बाधके उपक्रम एवानुरोधेन इतीदं न वेदानु-
शासनम्, नापि धर्मानुशासनं न वा राजशासनम् । यत्र तु न

वाचकं, यथा अत्रैव पद्ये तृतीयचरणे जगदामोदविधातरि' इति कृते प्रकामं भवतु तत्रोपक्रमानुरोधानुपमितसमास एव ॥

एवं—

वृषभूभृति विबुधानामात्रासे श्रीनिवासकल्प-
तरौ । जगदामोदविधातरि जयति श्रीमञ्जरी म-
होदारे ॥ २१७० ॥

इति पूर्वोदाहृतपद्यस्यैव प्रकारान्तरेण प्रणयने श्रीमञ्जरीत्यत्र सामान्यधर्माप्रयोगेऽपि नोपमासमासो युक्तः । किंतु श्रीनिवास-
पारिजात इत्यत्र जगदामोदेत्यादिसामान्यधर्मप्रयोगयत्नाद्रूपकस-
मासे स्थिते तदनुरोधस्यैवाचितत्वात् । अन्यथा प्रथमममेव प्रजा-
नतया 'प्रकृष्टं रूपकमवलम्ब्य पञ्चाङ्गेदाभेदप्रधानतया ततोऽपकृ-
ष्टाया उपमाया अवलम्बने पतत्प्रकर्षदोषोऽपि स्यात् ॥

यथावा—

मणिवरपरिरब्धाया वक्षस्स्थल्याः फणीन्द्रशि-
खरिमणेः । मौक्तिकमाला विलसति ललिता
स्वेदोदबिन्दुमालेव ॥ २१७१ ॥

अत्र स्वेदोदबिन्दुमालेवेत्युत्प्रेक्षा न तूपमा, तथा सत्रि
मणिवरपरिरब्धाया इति वक्षस्स्थलीविशेषणस्य नैरर्थिकपापात् ।
मौक्तिकमालायास्स्वेदबिन्दुमालोपमाया उक्तविशेषणनैरपेक्ष्येणैव
सिद्धेः । अतो मणिवरेत्यादि वक्षस्स्थलीविशेषणमुपमावाचकम् ॥

अभिन्नपदबोध्यास्स्युर्नानालंकृतयो यदि ।

तदैकवाचकानुप्रवेशसंकर इष्यते ॥

अर्थयोऽशब्दयोऽशब्दार्थयोर्वाऽप्येकवाचके ।

अनुप्रवेशतस्तोऽयं त्रिविधः परिकीर्तितः ॥

अभिन्नपदबोधयानालंकारत्वमेकवाचकानुप्रवेशसंकरः । तत्र च अर्थालंकारयोऽशब्दालंकारयोर्वा एकस्मिन् वाचके अनुप्रवेशेन त्रैविध्यम् । अर्थालंकारयोरेव एकवाचकानुप्रवेश इति वीक्षिताः । शब्दालंकारयोरापे स इति सर्वस्वकारः । शब्दार्थालंकारयोरेवेति काव्यप्रकाशकारः ॥

तत्राद्यो यथा—

त्वदितरदैवतभजनाद्यदि विन्देतामृतं जनो
जातु । उदमन्थावपि शौरे नूनं विन्देत स खलु
नवनतिम् ॥ २१७२ ॥

उदकस्य मन्यः 'मन्यौदन' इत्यादिना उदकशब्दस्य वैकल्पिक उदादेशः । अत्र प्रतिपाद्यमानोऽर्थस्तुल्यवाक्यार्थैक्यारेप-लक्षणनिदर्शनारूपः । किञ्चित्सर्कणमन्यसर्कणसाधनमित्युक्तसंभाषनरूपश्चेत्यनयोरर्थालंकारयोरेकानुपूर्वीबोधितत्वादेकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥

यथावा—

सुरपुङ्गवे समस्तस्तत्पुरुषे भजति गौरवं स्वा-
न्ते । धत्ते सुशब्दतामथ योऽनेवंस्यात्कथं नु स
सुशब्दः ॥ २१७३ ॥

सुरपुङ्गवे देवसर्वभौमे । तत्पुरुषे इत्यत्र तदिति भिन्नं पदं गौरवविशेषणम् । पुरुषे श्रीमति नारायणे समस्तः सर्वोऽपि लोकः

स्वान्ते मनसि तत् अनिर्वचनीयं गौरवं भक्तिमिति यावत् ।
भजति अथ सुशब्दां शोभनशब्दः कीर्तिर्यस्य सः तस्य भावं
'शब्दोऽक्षरशोभीतव्योमवाक्यञ्चनिष्ठापि' इति रत्नमाला ॥

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्थ कर्मणः ।

यावत्सुशब्दो भवति तावत्स्वर्गे महीयते ॥

इति भारतप्रयोगश्च । भगवति गौरवभागुत्तमकीर्तिमान्
भवतीत्यर्थः । यः पुमान् अनेवंस्यात् भगवति गौरवं न तनुयात्
सः कथं न सुशब्दः सुकीर्तिः भवेत् । भगवद्भक्तस्य कथं
सुकीर्तिलाभस्यादित्यर्थः । अन्यत्र तत्पुरुषे तत्पुरुषसमासविध-
क्षाधामिति यावत् । सुरपुंगवे भुरपुंगवशब्दे गौः अयं इति
छेदः । समस्तः समासं प्राप्तः गौः गोशब्दः स्वान्ते स्वस्य
चरमावयवभूते ओकारे अयं अवादेशं भजति । 'गौरतद्धित-
लुकि' इति गोऽन्ततत्पुरुषादृचि चरमावयवस्य ओकारस्य
'एचोऽयवायाव' इत्यादेशो भवतीत्यर्थः । अथ एवमवादेशा-
नन्तरमेव सुशब्दतां साधुशब्दत्वं धत्ते । तत्पुरुषे गोशब्दस्य
कृतसमासान्तस्यैव साधुत्वात् । यः तत्पुरुषे समस्तः गोशब्दः
उत्तरपदभूतः अनेवंस्यात् समासान्तदृजभावेन अवादेशं न प्राप्नु-
यात् सः कथं सुशब्दः साधुशब्दस्यात् । उक्तसमासान्तप्रत्य-
यस्य नित्यतया तदभावे तस्य साधुता कथं स्यादिति भावः ।
अत्र सौशब्दभाक्त्वस्य भगवद्भक्तिभाक्त्वरूपवाक्यार्थहेतुकत्वा-
देकं काव्यलिङ्गम् । अप्रस्तुतभक्तजनसौशब्दभाक्त्वरूपकार्यप्रशं-
सया तत्कारणभूतभगवद्भक्तिरूपकारणस्य शुभप्रदानोत्कर्षप्रती-
तेरेका कार्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसा । एवमप्रस्तुतानेवंविधासौ-
शब्दभाक्त्वरूपकार्यप्रशंसया तत्कारणभूतभगवद्गौरवरूपकारण-

स्यान्वर्थदानोत्कर्षप्रतीतेरन्याः चाप्रस्तुतप्रशंसा । प्रकृताप्रकृतश्लेष-
श्लेषेतेऽर्थालंकारा एकाचकानुप्रविष्टतया संकीर्यन्ते ॥

यथावा—

हरिगुणमसृणा कृतिरियमनादृता चेत्खलैः कि-
मेतस्याः । लावण्यघना ललना जनुषान्धैर्निन्द्यते
यवि किमस्याः ॥ २१७४ ॥

जनुषान्ध इत्यत्र तृतीयाया अलुक् 'पुंसाऽनुजो अनुषान्ध
इति च' इति निपातनात् । अत्र सर्वे पद्ये दृष्टान्तालंकाररूपम् ।
पूर्वोत्तरार्धे प्रत्येकमन्यदोषेणान्यदोषानुवयलक्षणाचक्षालंकाररूपे ।
तेन एकावाचकानुप्रवेशसंकीर्णे ॥

यथावा—

भगवन् स वैवनिहतप्रकृतिर्द्वेष्टा तवेडितः कनु
वा । नित्यमुदात्तप्रकृतिस्तवाश्रिता नेडितः क वा
दृष्टः ॥ २१७५ ॥

सः दुष्कृतातिशयस्य दुर्वचस्वात्स इति निर्देष्टुः । तव द्वेष्टा
जनः वैवेन निहता नाशिता प्रकृतिः स्वाभाविकममवच्छेष्टता-
द्याकारो यस्य तथोक्तस्तन् कवा ईडितः स्तुतः स्यात् सर्वत्र
निन्दित पद्य स्यादिति भावः । नित्यं तव अश्रिता पूजयिता उदा-
त्तप्रकृतिः श्लाघ्यस्वभावः कवा नेडितः सर्वत्र सर्वैस्स्तुत एव
स्यादिति भावः । पक्षे द्वेष्टा द्वेष्ट्याकारकशब्दः सदैव नित्यमेव
निहता अनुदात्ता प्रकृतिः तुच्छप्रकृतिः द्विषधातुरूपा यस्य स तथो-
क्तः । द्विषधातोर्नुदात्तेषु परिगणितत्वादिति भावः । अतएव कवा
ईडितः इत्यागमेन संभवः 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति निषे-

धादिति भावः । अञ्जिता अञ्जितेत्याकारदशब्दस्तु नित्ये उदात्त-
प्रकृतिः उदात्तभूता अञ्जधातुरूपा प्रकृतिर्यस्य स तथा अतएव
कवा इदितो न इडागमविशिष्टो न स्यात् उदात्तत्वात् 'आर्थधातु-
कस्येवलादेः' इतीडागमं प्राप्त एव भवेदिति भावः । अत्र
विशिष्टो वाक्यार्थस्समासोक्तिरूपः काव्यलिकुरूपाभ्यां वाक्यार्था-
भ्यामेकवाचकानुप्रवेशसंकोपः ॥

यथावा—

शेषगिरीश्वर भवतो वशगौ खगभुजगतल्लजौ
यस्मात् । भजतो नित्यसमासं मन्ये तदविग्रहा-
वेतौ ॥ २१७६ ॥

हे शेषगिरीश्वर श्रीनिवास ! पक्षे शेषगिरि व्याकरणे ईश्वर
समर्थेति कस्यचिद्विदुषस्संबोधनम् । 'स्वामीश्वर' इत्यादिना सप्त-
मी । प्रशस्तौ खगभुजगौ खगभुजगतल्लजौ 'प्रशंसावचनश्च' इति
समासः । तात्पर्यशेषावित्यर्थः । पक्षे खगतल्लजः भुजगतल्लज इत्येता
शब्दावित्यर्थः । यस्माद्धेतोः नित्यसमासं 'आस उपवेशने' भाषे
घञ् । समञ्जासावासञ्चेति विग्रहः । तुल्यावस्थानं सहायस्थिति-
मित्यर्थः । पक्षे नित्यं समस्ततां भजतः । कृष्णसर्पवाप्यश्वादिव-
देते नित्यसमासाः' इति 'मतल्लिका मचर्चिका' इत्यत्र सुधाकारा-
दयः । नत् तस्मात् एतौ खगतल्लजभुजगतल्लजशब्दौ अविग्रहौ
वृत्त्यर्थविबोधकवाक्यविरहितौ । यद्वा अस्वपदविग्रहौ मन्ये ।
अन्यथा नित्यसमासं न प्राप्नुत इति भावः । 'अविग्रहो निस्व-
समासः अस्वपदविग्रहो वा । वृत्त्यर्थविबोधकवाक्यं विग्रहः' इति
शाब्दिकाः । अत्र श्लेषानुमानयोरेकवाचकानुप्रवेशः ॥

यथावा—

नक्षत्रपथोल्लङ्घी नवधनराज्याभिषेकमभिगमि-

तः । उत्तुङ्गशृङ्गसंगत उचितं भूभृद्वरोऽयमहि-
शैलः ॥ २१७७ ॥

तद्वत्तत्पथं अन्तरिक्षं उल्लङ्घत इति तथोक्तः । अन्यत्र क्षत्रध-
र्मानतिवर्तीत्यर्थः । नवद्या घनराज्या जलदश्रेण्या अभिषेकं अभि-
गमितः । अन्यत्र नवं प्रत्यग्रं घनं साग्नं यत् राज्यं तस्मिन् अभि-
षेकं अभिगमितः । उत्तुङ्गैः शृङ्गैः शिखरैः सानुभिर्वा उत्तुङ्गेन
शृङ्गेण प्राधान्येन प्रभुत्वेन वा संगतः संबन्धः । 'शृङ्गं प्रभुत्वे
शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोरकर्षयोः' इति मेदिनी ।
'शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च' इत्यमरश्च । भूभृद्वरः राजवरेण्यः गिरि-
श्रेष्ठश्च । अत्र काव्यलिङ्गसमालंकारयोश्चैव सानुप्राणितयोरैकवाच-
कानुप्रवेशः ॥

यथावा—

स्वनयनजयिभिर्हरिधृतैवदूर्यैर्निर्जितोऽथ मा-
र्जारः । मारो यदि जातु स्यात्तदाऽपि हरिनील-
विग्रहजितस्स्यात् ॥ २१७८ ॥

मार्जारः बिडालः मार्जारशब्दश्च स्वनयनजयिभिः निजलो-
चनरुचिविजित्वैरिति यावत् हरेधृतैः भगवता भूषणतया वि-
धृतैः वैदूर्यैः बालवायजमणिभिः । विदूरात्प्रभवन्ति वैदूर्याणीति
विग्रहः । 'प्रभवति' इत्यधिकारे 'विदूराद्भवः' इति श्रुतिः ।
'वैदूर्यं बालवायजम्' इति विश्वः । अत्र विदूरशब्दो बालवा-
यस्यादेशः पर्यायो वा तत्रोपचरितो वा । तेन बालवायाद्दिरे-
रसौ प्रभवति न विदूराद्भगवतात् तत्र तु संस्क्रियत इत्याक्षेपः
प्रत्युक्तः । यदुक्तं—

बालघायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति चेद्व्याजित्वरीवतुपाचरेत् ॥

इति । चकव्यान्तरं तु लक्ष्मीसहस्रसौन्दर्यस्तवकव्याख्यायां
'वैदूर्यवीक्षाभयोद्गच्छत्' इत्यत्र प्रपञ्चितमस्माभिः । निर्जितः
पराकृतः स्वजनयनवचिपराभूत्या स्वयमपि पराभूत इति भावः ।
शब्दपक्षे निर्जितः अत्र नि इत्युपसर्ग इदन्तः न तु रेफान्तः ।
निगतः जा इत्याकारको वर्णो यस्य सः निर्जाः । निर्जाशब्दा-
त्तत्करोतीति णिजः तात्कर्मणि क्तः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यसाम्रा-
ज्याम्माज्जरशब्दस्य वैदूर्यनिर्जितत्वमिति ध्येयम् । अथ यदि जातु
मारस्स्यात् विद्वेषिमारकोऽपि स्यात् विष्णाश्वशिरोमणिर्यैरनि-
र्यातनपदुरपि स्यादेति भावः । कामोऽपि यदि स्यादित्यप्यर्थः ।
मार्जारशब्दे जावर्णोत्सारणे मार इति स निष्पद्येतेति शब्दपक्षेऽ-
र्थः । 'जातुयदोलिङ्, यदायद्योऽपसंस्थानम्' इति जातु यदि-
शब्दयोगे अनवकृत्यौ द्योत्यायां लिङ् । अनवकृत्यसिरसंभावना ।
असंभावनीयमेवैतदिति भावः । तदाऽपि हरिनीलैः भगवद्भूते-
न्द्रनीलैः विग्रहे युद्धे जितस्स्यात् । पूर्वं वैदूर्यैर्विजितस्य रूपान्-
तरपरिग्रहेऽपीन्द्रनीलैर्जितत्वं स्यादित्युभयधाऽपि हरिधृतरत्नपरा-
भूततैव संभवेदिति भावः । मारस्य इयामलत्वेन हरिनीलविग्रह-
जितत्वमिति बोध्यम् । भगवद्भिध्यभूर्तिजित इति तदर्थः । अत्र संभा-
वनविषमयोरेकवाचकानुप्रवेशः । श्लेषोत्तमिमत्त्वं च पूर्ववदेव ॥

यथावा—

चिदचिद्वरावुभावपि भवतो जगतीश्वरौ न
संदेहः । स्त्रीपुंसरूपमात्रे भिन्नौ ननु दिव्यदंपती
किंतु ॥ २१७९ ॥

दिव्यदंपती लक्ष्मीनारायणौ उभौ ह्यावपि युवामिति भावः । चिदचिद्वरौ स्वभावान्धधामाधस्वरूपान्धधामावलक्षणविकारविरहेण चेतनाचेतनापेक्षया श्रेष्ठौ तद्विलक्षणाविति यावत् । अत्र एव जगत्याः जगतः ईश्वरी । न संदेहः उभयाधिष्ठानत्वाद्वैश्वर्यस्य नात्र संदेहश्चमिति भावः । एवमुभयोस्तौल्यमुक्तम् । वैलक्षण्यमाह—किंतु स्त्रीपुंसरूपमात्रे स्त्रीपुरुषरूपमात्रे भिन्नौ ननु तावन्मात्र एव भिदुरौ न तु जगदीश्वरत्वे इति भावः । अत्र—

त्वं यादृशोऽसि कमलामपि तादृशीं ते

दारान्धदन्ति युवयोर्व तु भेदगन्धः ।

मायाविभक्तयुवतीतनुमेकमेव

त्वां मातरं च पितरं च युवानमाहुः ॥

इति श्रीविष्णुवैभवाभिकारैकमनुसंधेयम् ।

अन्यत्र ननु दिव्यदंपती हे लक्ष्मीनारायणाविति संबोधनम् । जगति लोके ईश्वरौ ईश्वरशब्दौ चिदचिद्वरौ चित् चकारेकः अचित् चकारेकमिहः एकारेक इति यावत् । चिदचित्तौ वरौ वरप्रत्ययौ ययोस्ती 'ईश ऐश्वर्ये' इत्यस्माद्धातोः 'स्थेशमासे' इत्यादिना वरचप्रत्ययेन 'अशू न्यातौ' इति धातोः 'अश्रोतेराशु-कर्मणि वरद् च' इति वरहप्रत्ययेन च निष्पन्नाविति भावः । किंतु स्त्रीपुंसरूपमात्रे स्त्रीलिङ्गपुलिङ्गरूपमात्रे भिन्नौ । स्त्रीलिङ्गत्वे वरत्वा निष्पन्नस्य ईश्वरशब्दस्य टापि ईश्वरेति वरटा निष्पन्नस्य तु 'दिह' इति ङीप् ईश्वरिति रूपम् । पुल्लिङ्गत्वे तु उभयथाऽपीश्वर इत्येव रूपमिति तथैव भेद इति भावः । अत्र प्रकृताप्रकृतश्लेष-यतिरेकयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥

यथावा—

राजीव ननु रमाक्षणा निराकृतो जीवमात्रशि-
ष्टोऽसि । ज्याश्लिष्टोऽवाग्रस्त्वं स्वल्पप्राणात्मन-
स्स्थितिस्त्वियती ॥ २१८० ॥

ननु राजीव हे मत्स्य हे हरिणेति वा । पक्षे हे राजीवेति
शब्दस्यैव संबोधनम् । 'राजीवं नलिने ना तु भेदे हरिणमीनयोः'
इति भेदिनी । त्वं रमायाः अक्षणा निराकृतः तिरस्कृतः मत्स्यहरि-
णयोर्लेखनानयनोपमानतायाः कविसमयसम्मतत्वेन निराकृतत्वो-
क्तिः । यथोक्तमलंकारशेखरे त्रयोदशमरीच्यां—

मृगतत्वेप्रपाथोजतत्पत्रद्वयज्जनैः ।

नेत्रं चकोरतक्षेत्रकेतकाद्विस्मराशुगैः ॥

इति सदृशत्वेन कविभिर्वर्णनीयमित्यर्थः । प्रयोगश्च—'सदृशो
वनवृद्धानां कमलानां त्वदीक्षणे, इति । तत्रैव पञ्चदशमरीच्यां—

भृतकाद्यैश्च भृत्याद्यैर्न्यक्कारार्थक्रियापदैः ।

संदेहतत्तद्वाक्याद्यैस्सादृश्यं प्रतिपाद्यते ॥

इति च संदेहतः 'किमिन्दुः किं पशं' इत्याद्यैः तत्तद्वाक्याद्यैः
'तस्य पुष्पाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति' इत्याद्यैः
सादृश्यं प्रतिपाद्यत इति त्वर्थः ।

शब्दपक्षे निराकृतः नीत्येष इदन्त उपसर्गः निवर्तितः रा
इत्याकारको वर्णो यस्य स तथोक्तः कृतः । रा इत्यस्य स्त्रीप्रत्यया-
न्तत्वाभावाद्गोपसर्जनहृत्त्वः । जीवमात्रं प्राणधारणमात्रं शिष्टं यस्य
स तथोक्तः । 'जीवोऽसुधारणम्' इत्यमरः । अप्राप्ते विधित्तिरामिते
समये दुर्मौंचत्वात्प्राणानां तद्धारणमात्रं कुर्वन्निति भावः । पक्षे
रावर्णोद्भासने राजीवशब्दो जीवेति परिशिष्ट इत्यर्थः । अतएव

अवाग्रः अवन्तः 'अवाग्रेऽवनतामन्तम्' इत्यमरः । अवाङ्मुखा इति यावत् । ज्या भूमिः श्लिष्टा आलिङ्गिता येन स तथोक्तः भस्ति । भूमाववाङ्मुखातया निपतितस्तत उत्थातुमक्षम इति भावः । पक्षे जी इत्याकारकवर्णेन आश्लिष्टः युक्त इत्यर्थः वाग्र इति छेदः । वेत्याकारकं वर्णं अग्रे यस्य स तथोक्तः । जीवेति वर्णद्वयमात्र-परिशिष्टस्य ताद्विध्यादिति भावः । निराकृतोऽयं राज्ञिषः कुतस्त्व-त्प्रतीकारक्षमो नामूदित्यत्राह—स्वल्पेति स्वल्पप्राणः अल्पशक्तिः आत्मा देहो यस्य स तथोक्तः तस्य । पक्षे राजावेति शब्दोऽ-ल्पप्राणवर्णात्मक इत्यर्थः । तस्य 'वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः' इत्युक्तेः । स्थितिस्तु इयती एतावती अल्पप्राणस्य वैशिमेर्निराकृतत्वेऽपि प्रतीकारक्षमतया तूर्णी भूमाववाङ्मुखातया शयनमित्येतावत्त्वेवावस्थितिरिति भावः । अन्यत्र राजीवेत्यस्याल्पप्राणात्मकस्य शब्दस्य स्थितिरेतावती-त्यर्थः । अवाग्रस्तुतस्य राजीवस्य निराकरणादिकार्यवर्णेनेन तत्कारणस्य प्रस्तुतस्य रमानयनस्य लोकोत्तरयालथल्यचाञ्च-ल्यादिप्रतीतेः कार्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसा । भीमहरिणयोः राजीव-शब्दस्य चाप्रकृतानां श्लेषः । निराकृतत्वस्य जीवमानपरिशिष्टतां प्रति तस्याश्च ज्याश्लिष्टतादिं प्रति हेतुत्वात्कथ्यलिङ्गं सामान्येन विशेषसमर्थनरूपार्थान्तरन्यासश्चेत्येतानि एकवाचकानुप्रविष्टानि ॥ यथावा—

जेतुं त्वद्वक्षोजावरिभावात्के विभिन्नमपि नाल-
म् । आस्ताम्ब नारिकेलं ह्रीवाल्पप्राणमयगति-
स्त्विवती ॥ २१८१ ॥

हे अम्ब ! नारिकेलं नारिकेलफलम् । ह्रीवनिर्वेशो निष्पौरुष-

त्वद्योतनाय । 'मिहनिं प्रसवे सर्वम्' इति क्लीबता । अरिभावात् शत्रुभावात् के शिरसि विभिन्नमपि विदीर्णशीर्षमपीति लोकोक्तिः । त्वद्वक्षोजौ जेतुं नालं असमर्थ आस्त । वक्षोजाविति पुल्लिङ्गविवचननिर्देशेन तयोर्वीरपुरुषद्वयत्वं प्रतीयते । एकेन क्लीबेन द्वौ धीरपुरुषौ जेतुमशक्याविति भावः । पक्षे नारिकेलमिति पदं अरिभावात् अविविधमानरिवर्णत्वात् के विभिन्नमपि के इत्याकारकवर्णो विभिन्नो यस्मिंस्तत् । के इत्याकारकवर्णस्यैवं प्रापितामिति यावत् । अपिशब्दस्समुच्चये । नालं नालमित्यवशिष्टवर्णद्वयं आस्तेत्यर्थः । क्लीबस्य षण्डस्य अल्पप्राणमयस्य अल्पशक्तिमतः गतिः स्थितिः इत्यती परपराभवानर्हतेति भावः । इतरत्र क्लीबस्य अपुंसकलिङ्गस्य अल्पप्राणवर्णात्मकस्य स्थितिरित्यर्थः । अत्र विषमार्थान्तरन्यासयोरेकवाचकानुपप्रेक्षः ॥

यथावा—

नाके स्थितिमत्त्ववचन व्यञ्जनपरिवृत्तितोऽप्य-
मुक्तार्थम् । श्रीकुचलक्ष्मीस्तेन परिपाके पतति
नारिकेलमघः ॥ २१८२ ॥

श्रीकुचलक्ष्मीस्तेन नारिकेलं नाके स्वर्गे कश्चन कार्स्मच्छिद-
ज्ञातप्रदेशे व्यञ्जनपरिवृत्तिः स्वचिह्नविनिमयेन वेषान्तरेणेति यावत् ।
स्थितिमदपि 'व्यञ्जनं तेजने चिह्नं दमश्रुण्यवयवेऽक्षरे' इति रत्नमाला ।
भमुक्तार्थे अपारलक्तस्वमुचितार्थकम् । अनेन पतनहेतुदोषातिशय
उक्तः । गर्हिताजितार्थपरित्यागे तु "शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेन-
स्तेयाद्विमुच्यते । यद्गर्हितेनार्जयन्ति जप्येन तपसैव च । तस्यो-
त्सर्गेण शुद्धयन्ति" इत्युक्तरोत्या दोषातिशयो न स्यादिति भावः ।
अतएव परिपाके स्वकृतदुष्कर्मपरिणामसमये अघः पतति अधो-

गतिं विन्दतीत्यर्थः । पक्षे नारिकेलं नारिकेलमिति पदं नाकेस्थि-
मत् ना के इति वर्णद्वयाविकृतिस्थितिशालि । कचन अवशिष्टाक्ष-
रयोरित्यर्थः । व्यञ्जनयोः हलोः परिचुत्तितः रि ल इत्यक्षरस्थरेफ-
लकारयोर्व्यत्ययादपीति यावत् । न तु तच्चिद्योरिकाराकाररूप-
स्वरयोरपीत्यर्थः । तयोर्व्यास्थानमेव स्थितत्वादिति भावः । अ-
मुक्तार्थे अपरित्यक्तस्वामिधेयमित्यर्थः । उक्तीत्या नारिकेलशब्द-
स्य नाळिकेरमिति रूपान्तरावाप्तावपि तुल्यार्थकताया एव दर्शना-
दिति भावः । अत्र नारिकेलाधःपतनस्य श्रीकुचलक्ष्मीस्तेनमित्या-
दिपदार्थैस्समर्थनात्काव्यलिङ्गं अप्रस्तुतनारिकेलाधःपतनकार्यप्र-
शंसाया तत्कारणीभूतश्रीकुचसौन्दर्यभूमावगते कार्यनिबन्धनाप्र-
स्तुतप्रशंसा चैकवाचकानुप्रवेशेन संकीर्यते ॥

यथावा—

अहिगिरिविभुना विहितं प्रत्ययमिह कश्चिदा-
तिशायनिकम् । प्राप्तोऽजादिश्चाप्यं ज्यादेशे ज्ये-
ष्ठतां प्रशस्य इयात् ॥ २१८३ ॥

कश्चित् प्रशस्यः प्रशंसार्हः पुमान् मान्यवानिति यावत् ।
पक्षे प्रशस्यशब्दः अतिशायनिकं अतिशायनप्रयोजकं प्रकर्षप्रयो-
जकमित्यर्थः । “प्रयोजनम्” इत्यनेन ठक् । इह प्रयोजनशब्देन
हेतुर्विवाक्षितः । प्रयोजने फलं कारणं च” इति व्याख्यानात् । पक्षे
अतिशायनार्थकं ‘अतिशयने तमबिष्ठनौ’ इति सूत्रेणातिशयविशि-
ष्टार्थवृत्तेर्विहितमित्यर्थः । अतिपूर्वकाच्छेतेत्युद् । अतिशयनमेवाति-
शायनं अस्मादेव निपातनाद्दीर्घः न तु सौत्रः । तेन लोकेऽपि दीर्घ-
स्साधुः ‘अबाधकाम्यपि निपातनानि भवन्ति । तेन ह्रस्वोऽपि सा-
धुः’ इति व्याख्यातारः । अतएव अजादिभिः ब्रह्मरुद्रादिभिरपि

श्लाघ्यं पक्षे अच् अज्जपो य आदिः प्रथमवर्णः तेन श्लाघ्यं इष्टुमिति यावत् । अतिशायने तमविष्टनोरुभयोर्विधानात्कः प्रत्ययोऽत्र ग्राह्य-
इति संदेहो मा भूदिति चेत् विशेषणमिति ध्येयम् । अहिगिरिषि-
भुना श्रीनवासेन । अन्यत्र अहिगिरि पातल्लभाष्ये विभुना तत्त्वा-
वधारणपटुना विहितं प्रत्ययं स्मृतिसंतानरूपं ज्ञानं 'स नो देवश्छु-
भया स्मृत्या संयुनक्तु' इति श्रुतेः । 'वदामि बुद्धिद्योगं तं येन
मामुपयागति ते, इति स्मृतेऽनेति भावः । शब्दपक्षे प्रत्ययं शाब्दिक-
संकेतितं प्रत्ययं प्राप्तस्सन् । ज्यादेशो भूप्रदेशो 'क्षोणी ज्या काश्यपी
क्षितिः' इत्यमरः । ज्येष्ठतां अतिशयितप्रशस्यतां इयात् प्राप्नु-
यात् । प्रथमभेदानभिसंहितफलकर्मानुष्ठानादि प्राप्तनैर्मल्यतया प्रश-
स्यः पुमान् भगवदनुग्रहलब्धस्वच्छतमप्रत्ययत्वे अतिमात्रं प्रश-
स्यो भवेदिति भावः । शब्दपक्षे प्रशस्यशब्दः अतिशायनिकमिष्ट-
प्रत्ययं लब्ध्वा ज्यादेशो 'प्रशस्यस्य अः । ज्य च' इत्यनेन ज्येष्ठादे-
शो ज्येष्ठतां ज्येष्ठ इत्याकारकं रूपं इयात् प्राप्नुयात् इत्यर्थः । अत्र
प्रशंसनीयपुरुषस्य प्रकृतस्य प्रशस्यशब्दस्याप्रकृतस्य च श्लेषः ।
ज्येष्ठतावाप्तेः पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गं चेत्येतदुभयमेकवा-
चकानुप्रविष्टम् ॥

यथावा—

विधिमन्तरङ्गमपि ते विलोडयत्येव नित्यमप-
वादः । किमुत परमच्युताखिलगीर्वाणपदानुशा-
सनविधातुः ॥ २१८४ ॥

हे अच्युत ! अखिलगीर्वाणपदानां चतुर्मुखाद्यखिलत्रिदश-
स्थानानां अनुशासनविधातुः प्रशासनविधायिनः 'एतस्य वा
अक्षरस्य प्रशासने मार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इति श्रुतेः

‘शास्ता विष्णुरशेषस्य’ इत्युक्तेऽत्र । ते तत्र अपवादः आह्वा त्वत्कर्तृकं शासनं अपवादः निन्देति वा । त्वत्कर्मकं निन्दनमित्यर्थः । अपवादौ तु निन्दाहे” इत्यमरः । अन्तरङ्गं आत्मजतया अतिमात्र-प्रस्थासन्नं ‘पुत्रो वै हृदयम् । आत्मा वै पुत्रनामासि’ इत्यादिश्रुत-योऽत्रानुसंधेयाः । विधिं चतुर्मुखमपि नित्यं विलोडयति कम्पयति । एतच्छ्रुतानातिवृत्तौ किं भविष्यतीति महतो भयाद्ब्रह्माद-योऽपि कम्पन्त इति भावः । ‘यदिह किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निस्तृतम् । महद्भयं घञ्मुद्यतम्’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । परं अन्धं मरुत्तरणिपावकभिदशनाथकालादिकं किमुत विलोडयतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । आत्मजस्यैव शासनाभिन्दनाद्वा कम्पने अन्येषां का कथेति भावः । अस्यत्र आखिलानां गीर्वाणपदानां संस्कृतश-ब्दानामनुशासनं शिक्षणं तद्विधातुः ‘अथ शब्दानुशासनम्’ इति प्रतिज्ञाय महामाग्यं विधातुरित्यर्थः । ते त्वत्संबन्धी त्वन्निर्णीत इति यावत् । अपवादः अपवादशास्त्रं नित्यं अन्तरङ्गमपि अन्त-रङ्गं च विधिं शास्त्रं विलोडयति बाधते । परं परशास्त्रं किमुत बाधत इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । अन्तरङ्गबाधकस्यापवादस्य स्वबाध्यबाध्यबाधकत्वं किमाश्चर्यमिति भावः । यत्परिभाष्यते— ‘परन्तित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः’ इति । अत्र वेदान्त-शास्त्रीयेऽर्थे शब्दशास्त्रीयव्यवहाररोपात्समासोक्तिः कैमुत्येनार्थसं-सिद्धिरूपकाव्यापत्तिश्चेत्युभयमेकवाचकानुप्रविष्टम् ॥

यथावा—

त्वयि विन्यस्तात्मभरो नीलमणीमौळिरवरव-
र्णोऽपि । त्वत्तो विन्दत्युच्चैर्द्विश्रयं श्रियःकान्त दुर्ल-
भामितरैः ॥ २१८५ ॥

हे श्रियःकान्त । नीलमणीमौलिः इन्द्रनीलकिरीटः अक्षरवर्णोऽपि त्वत्तो न्यूनस्यामलिमाऽपि । पक्षे छद्मोऽपि 'शुद्धाभावरवर्णाश्च' इत्यमरः । त्वयि विन्यस्तः आत्मनः स्वस्य भरः भारो येन स तथोक्तः त्वया मूर्धा धृतत्वादिति भावः । पक्षे त्वन्यर्पितात्मरक्षाभर इत्यर्थः ॥

अनन्योपायशक्तस्य प्राप्येच्छोरधिकारिता ।

प्रपत्तौ सर्ववर्णस्य सात्विकत्वादियोगिनः ।

सा हि सर्वत्र सर्वेषां सर्वकामफलप्रदा ॥

इत्यादिभिः प्रपक्षेस्सर्वाधिकारिकत्वोक्तेः । त्वत्तः उच्चैः पूर्वापेक्षयाऽभ्यर्हिता । पक्षे ब्रह्मादिलोकापेक्षयाऽप्युत्कर्षशालिनी इतरैः त्वद्विभृताभरणान्तरैः दुर्लभा भगवद्व्यविग्रहसुषमानवलम्बितया लब्धुमशक्या, अभ्यत्र प्रपन्नेतरैर्दुरापां 'प्रपन्नाद्येषां न दिशति मुकुन्दो निजपदम्' इत्याशुकेरिति भावः । श्रियं इयामलिरूपां अभ्यत्र निश्चयेयससंपदं विन्दति ॥

अत्र प्रस्तुते भगवद्धृतेन्द्रनीलमकुटे वर्णनीये विशेषणसाम्यबलाद्प्रस्तुताक्षरवर्णप्रपञ्चवृत्तान्तः प्रतीयत इति समासोक्तिः । अक्षरवर्णस्याप्युच्चैश्श्रियः प्राप्तेः त्वयि विन्यस्तात्मभर इति पदार्थहेतुकत्वात्काव्यालङ्कारम् । प्राक्सिद्धस्य स्वनीलिल्लो भगवद्व्यविग्रहसंनिधिवशेनोत्कर्षवर्णनादसुगुणालङ्कारश्चेत्येताभ्येकवाचकानुप्रवेशेन संकीर्यन्ते ॥

यथावा—

न त्यक्ष्याम्यच्युतमिति शपथस्सततं विशस्सुघटितश्चेत् । अयमेव भवति सुपथो विपथोऽन्यो योहि विघटिता भविता ॥ २१८६ ॥

अच्युतः आश्रितरक्षणव्रतच्युतिविरिही भगवान् । तं आनि-
वासं न त्यक्त्याप्येवेति सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् ।
विशः मनुजस्य 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । शपथः
प्रतिज्ञा सुघटितश्चेत् सुदृढो यदि—

स त्वं प्रहर वा मा वा भयि व्रजं पुरंदर ।

नाहमुत्सृज्य गोविन्दमन्यमाराधयामि भोः ॥

इति विष्णुधर्मे अस्थरीषोक्तरीत्या भगवदैकान्त्यद्रुढीयान्
यदीति भावः । अयमेव सुपथः शोभनमार्गः भवति । अन्यः
अस्मादितरः विपथः विमार्ग एव । यद्दशपथः विघटितः शिथिलो
भविता ऐकान्त्यात्प्रच्युतो भवितेति भावः ॥

एष निष्कण्टकः पन्था यत्र संपूज्यते हरिः ।

कुपथं तं विजनीयाद्गोविन्दरहितागमम् ॥

इत्यादिकमिह प्रत्यभिज्ञाप्यते । सुपथः विपथः इत्युभयप्रापि न
पथिशब्देन समासः 'न पूजमात्' इति समासान्तनिषेधात् ।
'पथस्संख्याव्ययादेः' इति क्लीबताप्रसंगाच्च । किंतु 'पथे गतौ'
इत्यस्मात्पचाद्यच्चि पथति व्याप्नोतीति व्युत्पादितः पथशब्दोऽस्ति ।
तेन सह सु वि इत्यनयोस्समासः । तथाच त्रिकाण्डशेषः 'वाटः
पथश्च मार्गस्स्थात्' इति । तेन प्रकृते न काऽप्यनुपपत्तिः 'व्यध्वो
विपथकापथौ' इति रमसश्चाह । अन्यत्र शपथः शपथशब्दः
विशः विगतशकारस्सन् सुघटितः सु इत्याकारकवर्णेन घटितश्चेत्
अयमेव शपथशब्द एव सुपथशब्दो भवति । अन्यः विपथः यः
विशकारस्सन् विघटितः वि इत्याकारकवर्णेन युक्तस्स्थात् । अत्र
प्रकृताप्रकृतश्लेषः सुपथत्वविपथत्वयोः पूर्वोत्तरवाक्यार्थाभ्यां स-
मर्थनात्काव्यलिङ्गद्वयं परिसंख्या चैकवाचकानुप्रवेशेन संकीर्यन्ते ॥

यथावा—

अरिरोरितोऽत्रभवताऽऽकारमथ प्रक्रियादशा-
विधुरः । संवृतमेत्यान्तस्थास्वरवान् भूत्वाऽन्ततो
विसृष्टोऽभूत् ॥ २१८७ ॥

हे भगवन् अत्र अरिः वैरी भवता ईरितः क्षितः निरस्त-
स्सन्नित्यर्थः । 'विद्वक्षितैरितास्तमाः' इत्यमरः । अतएव अथ
अनन्तरं प्रक्रियादशया राज्याधिकारावस्थया विधुरः विच्छिद्यः
'प्रक्रिया त्वधिकारस्स्यात् । दशाऽवस्था' इति चामरः ।
मवक्षिरस्तस्य कथमिव राज्याधिकारभ्रंशो न स्यादिति भावः ।
संवृतं गुप्तं आकारं आकृतिं एव प्राप्य राज्याधिकारभ्रंशप्रयुक्त-
त्रपाभूत्वा गूढं कापि निहीन इति भावः । अन्तः तिष्ठतीत्य-
न्तस्थाः । स्थाधातोः क्तिप् । 'शंस्था' इति महामाभ्यप्रयोगात् ।
यद्वा विच् । अत्र वक्तव्यं सर्वं लक्ष्मीसहस्ररत्नप्रकाशिकायां
'अन्तस्थोऽभोद्धारत्' इति पद्यविवरणावसरे प्रपञ्चितमस्माभिः ।
ईदृशो यस्स्वरो ध्वनिः सोऽस्यास्तीत्यन्तस्थास्वरवान् भूत्वा लज्जा-
भयाभ्यां निमग्नध्वनिर्भूत्वेत्यर्थः । 'स्वरो नासासमीरणे । उदा-
त्तादावकारादौ षड्ज्यादौ च ध्वनौ पुमान्' इति मेदिनी । अन्ततः
विसृष्टः परित्यक्तः अभूत् । निष्पौरुषतया विक्रांतगोष्ठीतो बहि-
ष्कृतोऽभूदिति भावः ॥

अन्यत्र—अत्रभवतीति समस्तं पदम् । अत्रभवता पूज्येन
विदुषेति यावत् । ईरितः उक्तः प्रक्रियादशया संधिरूपप्रक्रिया-
वस्थया विधुरः हीनः अरिः अरिशब्दः अरिरिति केवलसारी-
शब्दप्रयोगावसरे अकारस्य अकारान्तरसंघेरदर्शनादिति भावः ।
अस्मिन् पक्षे भवताकारमित्यत्र भवता अकारमिति छेदः ।

संवृतं संवृतप्रयत्नवन्तं अकारं ह्रस्वाकारं 'ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम्' इत्युक्तेः प्राप्य प्रक्रियादशायां ह्रस्वस्याकारस्य विवृत-
प्रयत्नकत्वेन केवलारिशब्दप्रयोगे प्रक्रियादशाभावादकारस्य संवृ-
तप्रयत्नकत्वमेवेति भावः । "एतच्च सूत्रकारेण स्थापितम् । तथाहि
'अ ष' इति । विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य चाष्टा-
ध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव । तथाच
सूत्रं 'पूर्वप्रासिद्धम्' अधिकारोऽयं, तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति
त्रिपाद्यासिद्धा । त्रिपाद्यामापि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्" इति ।
सर्वमिदं कौमुदीमध्ये व्यक्तम् । अस्मिन् पक्षे अथेत्येतद्वचनमेवेति ।
अथ अकारोच्चारणानन्तरं अन्तस्थास्वरवान् अन्तस्थाः आदन्तोऽयं
अन्तस्थाभिश्च संयुतम्' इति पाणिनीयशिक्षादिप्रयोगात् अरि-
शब्दे अन्तस्थासंज्ञितो घाणो रेफः । अथ स्वरः रेफोत्तरवर्ती
इकारः । 'यरलवा अन्तस्थाः । अचस्स्वराः' इत्यनुशासनात् ।
तद्वान् भूत्वा अन्ततः अथस्ताने विसृष्टः विसर्गवान् भूत् अरिश-
ब्दस्य ह्रस्वाकाररेफेकारविसर्गघटितत्वात्तथोक्तिरिति ध्येयम् ।
अत्राप्रकृतस्यारिशब्दार्थस्य अप्रकृतस्यारिशब्दस्य च श्लेषः ।
आद्यकक्ष्यायां अप्रस्तुतपराभूतवैरिदृष्टान्तेन प्रस्तुतभगवत्पराक-
मोत्कर्षः प्रतीत इति कार्यनिवन्धनाप्रस्तुतप्रशंसा । भगवान्निरस्त-
तथा प्रक्रियादशावैधुर्यस्य तस्य च संज्ञाकारत्वादेव समर्थना-
त्काव्यलिङ्गमाला चैकवाचकानुप्रवेशेन सकीर्यन्ते ॥

यथावा—

एकोऽयमनुपसर्जनभावाद्भगवानमध्यमोऽदोऽ-
न्यः । अपि कः परस्तदेष हि सर्वादौ गण्यते बुध-
वरेण्यैः ॥ २१८८ ॥

अयं भगवान् श्रीनिवासः एक एव अनुपसर्जनभावात्
 उपसर्जनमप्रधानं 'अप्रधानोपसर्जने' इत्यमरः । तदन्यदनुपसर्जनं
 तस्य भावात् प्रधान्यादित्यर्थः । अमध्यमः 'तस्य लोकप्रधा-
 नस्य जगन्नाथस्य भूपते' इत्युक्तीत्या सकललोकप्रधानतया
 सर्वोत्तम इत्यभिप्रायः । अवोऽस्यः अमुष्माद्भगवत इतरः । प-
 रोऽपि उत्कृष्टोपि कः ? नैवेत्यर्थः । अमुष्मादन्यस्य उत्कर्षस्य
 भावनाऽपि का नामेति भावः । अपिरत्र संभावनायाम् । बुध-
 चरेण्यैः ब्रह्मविदुत्तमैः स एव हि अयं भगवानेव 'हि हेता-
 वधधारणे' इत्यमरः । सर्वादी सर्वेषां ब्रह्मादीनामपि आदौ अग्रे
 गण्यते । जगज्जन्मस्थेमप्रलयकारणत्वेन कीर्त्यते । अन्यत्र एका-
 दिशब्दाश्चशब्दपराः एकः अयं अमध्यमः मध्यमवर्णविधुर भग-
 वान् भवानित्यर्थः । अदः अन्यः अपिशब्दो भिन्नक्रमः । कः
 एकः तत् एवोऽपि शब्दः अनुपसर्जनभावात् अन्योपसर्जनत्वा-
 भावादेतोः बुधचरेण्यैः वैयाकरणैः सर्वादी सर्वादिगणे गण्यते ।
 एक इत्यादीनां प्रत्येकं गण्यत इत्यनेनाम्बयः । 'संज्ञोपसर्जनी-
 भूतास्तु न सर्वादयः महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे
 संनिवेशात्' इत्युक्तेरनुपसर्जनीभूतानामेव सर्वादीनां तद्वर्णने फडा-
 दिति तथोक्तिः । एकैर्द्वयवद्वोऽन्यकिंपरतदेतच्छब्दाः क्रमेणाप्र-
 पद्ये सर्वादिगणपठिता एवोपनिबन्धा इति ध्येयम् । अत्र प्रकृता-
 प्रकृतगोचरहन्तेषः । प्रकृतार्थकस्यायां भगवतस्सर्वादिगण्यतायाः
 पूर्ववाक्याथैनं समर्थनात्काव्यलिङ्गं सर्वादिगणप्रसिद्धसहंपाठाना-
 मेकादिशब्दानां न्यसनाद्भाववज्जो चैकवाचकानुप्रवेशेन संकीर्यन्ते ।
 प्रसिद्धक्रमविपर्ययेऽपि रक्षाधळी भवत्येवेति निरूपितमथस्ता-
 त्त्वदलंकारनिरूपणावसरे ॥

सर्वादौ नाथ भवानस्मादस्मिन्समुल्लसति ज-

गति । परिदृश्यतामनीदृक्पर इतरस्सम इतोऽस्ति
को नाम ॥ २१८१ ॥

हे नाथ ! भवान् सर्वादौ सर्वस्य जगतः आदौ समुल्लसति
प्रकाशते । सर्वजगत्कारणभूत इत्यर्थः । अस्मात् एतस्मात् त्वत्तः
समुल्लसतीत्यावृत्त्या योजनीयम् । समुल्लसति प्रादुर्भावं प्राप्ते
इत्यर्थः । अस्मिन् जगति भुवने अनीदृक् अनेवाविधः त्वमिध
न जगत्कारणमित्यर्थः । इतः अस्मात्त्वत्तः परः उत्कृष्टः सम-
स्तुल्यो वा इतरः कोनाम अस्ति ? परिदृश्यतां पर्यालोच्यता-
मित्यर्थः । सर्वजगत्कारणभूतस्य तव कार्यभूते अस्मिन् ब्रह्मादिस्त-
म्भपर्यन्ते भुवने ईदृशजगत्कारणताविधुरः त्वत्कार्यभूतः कोऽन्य-
स्त्वत्तोऽप्युत्कृष्टस्समो वा स्यादिति भावः । 'न तत्समश्चाप्य-
धिकश्च दृश्यते' इति श्रुतेः ॥

अभ्यत्र हे नाथ ! भवान् भवच्छब्दः सर्वादौ सर्वादिगणे
अस्मात् आविद्यमानः ऊसिस्थानिकः स्मादित्यादेशो यस्य स
तथोक्तः । अस्मिन् आविद्यमानः डिस्थानिकः स्मिन्नित्यादेशो यस्य
स तथोक्तश्च समुल्लसति । भवच्छब्दस्य सर्वनामगणपठितत्वेऽपि
हलन्ततया अदन्तनिमित्तकौ 'ऊसिञ्चोः स्मात्स्मिनौ' इति
विहितौ स्मात्स्मिन्नादेशौ न भवत इति भावः । इतः अस्मिन्
सर्वनामगणे सार्वविभाक्तिकस्तसिः । परः परशब्दः इतरः इत-
रशब्दः सभः समशब्दः कः किंशब्दश्च । अनीदृशः भवच्छब्द-
इव स्मात्स्मिन्नादेशविधुरो न भवतीत्यर्थः । उक्तानामेतेषां
सर्वनामगणपठितानां परादिशब्दानामजन्ततया स्मात्स्मिन्नादेश-
योरवश्यमाभावादिति भावः । अत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषः वर्ण्यस्य भग-
वत उपमाऽनिष्पत्तिवचनरूपप्रदीपभेदश्लेषनयोरैकवाचकानुप्रे-
शसंकरः ॥

यथावा—

त्वं सर्वनामवाच्यस्सर्वाद्यन्तस्थितो यदसि विश्वम् । त्वदधर इतरो योऽच्युत नेममिहत्यं ब्रुवे तथा कमपि ॥ २११० ॥

हे अच्युत ! त्वं सर्वनामवाच्यः सर्वैर्नामभिः ब्रह्मादिनामभिः वाच्यः असि । तत्र हेतुमाह—यत् यस्मात्कारणात् सर्वस्य जगतः आदावन्ते च स्थितः । अन्तस्थित इत्यत्र अन्ते मध्येऽपि स्थित इति च योजनीयम् । अत एव विश्वं असि । सर्वजगच्छरीरकोऽसि । ‘यतो वा इमानि भूतानि’ इत्यादिश्रुत्युक्तप्रक्रियया जगज्जन्मस्थितिप्रलयनिदानतया सर्वशरीरकत्वाच्छरीरवाचिनां शब्दानां शरीरिपर्यन्ततया ब्रह्मादिसर्वशब्दवाच्योऽसीत्यर्थः । ‘अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत प्रजास्सृजेयेति’ इत्युपक्रम्य ‘नारायणात्समुत्पद्यन्ते नारायणे प्रवर्तन्ते नारायणे प्रलीयन्ते’ इत्यन्ता ‘ब्रह्मा नारायणः शिवश्च नारायणः’ इत्युपक्रम्य ‘नारायण एवेद् सर्वम्’ इत्यन्ता च श्रुतिरर्थतोऽनुसंहिता एवं जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणत्वादिबन्धनसामानाधिकरण्यप्रतिपादिकाः ‘तत्सृष्ट्वा तद्देवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यश्चाभवत्’ इत्यादयः श्रुतयोऽपीदानीमुपलब्धेयाः । यः इतरः त्वदधरः तस्योऽपि न्यूनः । इहत्वं इहेत्यव्ययात् ‘अमेहकतसिञ्जेत्य एव’ इति नियमितः ‘अव्ययात्यप्’ इति त्यप् । त्यत्कार्यभूतेऽस्मिन् जगत्पुत्रपुत्रं इमं पूर्वोक्तं कमपि ब्रह्माणमपि तथा न ब्रुवे स्वामिव सर्वकारणतया सर्वशरीरकतया च सर्वशब्दवाच्यं सन्तं न वाचिम । तस्य सर्वस्याप्यनेवंभूतत्वादिति भावः । पक्षे विश्वं विश्वशब्दः त्वत् त्वच्छब्दः अधरः अधरशब्दः इतरः इतरशब्दः यः यच्छ-

अथ सर्वनामवाच्यः सर्वनामसंज्ञकत्वेनोक्त इत्यर्थः । तत्र हेतु-
माह—यत् यस्मात् सर्वादिगणस्यान्ते मध्ये स्थितः 'सर्वादीनि
सर्वनामानि' इत्यनुशासनादिति भावः । इह अस्मिन् सर्वादि-
गणे नेमं नेमशब्दं त्वं त्यच्छब्दं च ब्रुवे पठामि । तथा कमपि
किंशब्दमपि सर्वोद्यन्तस्थितं ब्रुवे इति योजना । किंशब्दस्य सर्वा-
दिगणावसाने पठितत्वात् । समासोक्तिप्रतीपमेदयोरेकवाचकानु-
प्रवेशसंकरः ॥

यथावा—

आदौ सर्वं व्यदधात्तदनु च तद्ब्रह्म विश्वमवति
समम् । अन्तस्त्वं परमवरं चादधादिदमन्यदन्ततः ।
किं स्यात् ॥ २१११ ॥

तद्ब्रह्म आदौ अग्रे सर्वं व्यदधात् अस्माक्षीत् । तदनु सर्व-
नातन्तरं समं मया श्रिया सहितं तद्ब्रह्म विश्वं अवति रक्षति ॥

लक्ष्म्या सह हृषीकेशो देव्या कारुण्यरूपया ।

रक्षकस्सर्वसिद्धान्ते वेदान्तेष्वपि गीयते ॥

इत्युक्तेः । अन्ततः प्रलयावसरे परं ब्रह्मादिकमुत्कृष्टं
अवरं तदितरमपकृष्टं च इदं विश्वं अन्तस्त्वं स्वस्मिन्नित्यर्थः
आदधात् न्यस्यत् अन्यत् किं स्यात् सर्जनावनकर्तुं ब्रह्मव्य-
तिरिक्तं संहर्तुं वस्तु किमितरस्यात् । तस्यैव 'यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतिभिर्जगज्जन्मस्थेमप्रलयाहेतुताप्रति-
पादनादिति भावः । अत्र "कस्योदरे हरविरश्चिमुखः प्रपञ्चः
को रक्षतीममजनिष्ट च कस्य नामेः" इत्यादिकमपि स्मर्तव्यम् ॥

पक्षे—तद्ब्रह्म आदौ सर्वादिगणस्यारम्भे सर्वं सर्वशब्दं
व्यदधात् विधत्ते स्म । तदनु सर्वशब्दस्यासानन्तरमेव विश्वं
विश्वशब्दं च अवति रक्षति न्यस्यतीति भावः । अन्तः विश्व-

किंशब्दयोरन्तराले समं स्वं परं अवरे अन्यश्च समस्वपराधरा-
न्यशब्दान् नात्र क्रमविषया । आवधत् न्यदधात् । दधातेः पर-
स्मैपदिनो लङ् । अन्ततः गणावसाने किं किंशब्दः स्यात् तेन
न्यस्तो भवेत् । सर्वादिगणे आदौ सर्वविश्वशब्दयोः अन्तराले
समपराधरान्यशब्दानामवसाने किंशब्दस्य च दर्शनादिति भावः ।
अत्र परब्रह्माणि प्रस्तुते अप्रस्तुतस्य शाब्दिकमुनेर्वृत्तान्तः प्रती-
यत इति समासोक्तिः । श्रुत्युक्तस्य सूत्रादेः शब्दन्यसिद्ध-
सर्वादिगणप्रक्रियायाश्च क्रमेण न्यसनाद्ब्रह्मावली च श्लेषसंकीर्णे
एकवाचकानुप्रविष्टे इति द्रष्टव्यम् ॥

यथावा—

भवदुभयान्यतरस्य स्वरूपमिह सर्वमुखगणे
गणनीयम् । भविता श्रीसख न तथा जात्वपि
चरमाल्पकतिपयान्यतमस्य ॥ २११२ ॥

हे श्रीसख ! इदं च वक्ष्यमाणार्थोपस्कारकम् । भवदुभया-
न्यतरस्य श्रीश्च भवांश्च भवन्तौ 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इति
मधच्छब्दैकशेषः । भवद्रूपं यदुभयं मिथुनं तदन्यतरस्य श्रियाः
भवतश्चेति भावः । स्वरूपं सर्वकारणत्वसर्वशेषित्वादिरूपं इह
लोके सर्वेषां जनानां मुखगणे वदमसमूहे गणनीयं सर्वैरपि
सर्वत्र कण्ठरवेण प्रतिपाद्यमिति भावः । चरमे भवांकनाः अल्पे
निहीना ये कतिपयाः चतुर्मुखादयोऽपीति भावः । तेष्वन्य-
तमस्य यस्यकस्यापीति भावः । स्वरूपं तथा सर्वमुखगणगणनीयं
न भविता । सर्वेषामप्यतथात्वादिति भावः ॥

पक्षे—भवांश्च उभयश्चान्यतरश्च एतेषां समाहारः तस्य
भवदुभयान्यतरस्य । एतेषां शब्दानां स्वरूपं इह शब्दशास्त्रे

सर्वमुक्तगणे सर्वादिगणे गणनीयं, तेषां तत्र पठितत्वात् । चर-
माल्पकतिपयान्यतमस्य चरमाल्पकतिपयान्यतमशब्दानां पूर्वव-
त्समाहारः । स्वरूपं तथा भवदादिशब्दस्य सर्वादिगणपठितं जा-
त्वपि ॥ भविता । तेषां तत्रापठिततया 'प्रथमचरम, इति सूत्रेण
जस्येव तेषां पृथक्सर्वनामताविधानादिति भावः । अत्र प्रकृता-
प्रकृतश्लेषपरिसंख्यापरिकराङ्कुराणामेकवाचकानुप्रवेशः ॥

यथावा—

ननु सर्वनामताभागव्यवस्थितो दक्षिणस्सपूर्व-
श्च । देवोत्तरो यथाऽयं परोऽवरोऽप्यव्यवस्थितो न
तथा ॥ २१९३ ॥

पूर्वः सर्वजगत्कारणभूतः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ।
पूर्वमेवाहमिहासम् । कार्याणां कारणं पूर्वम्' इत्यादिप्रमाणात् ।
दक्षिणः 'तदैक्षत बहु स्याम्' इत्याद्युक्तप्रक्रियया स्वसंकल्पमा-
त्रानुगुणजगत्सर्जनादिघातुर्थशाली । महोदार इत्यप्युपस्कार्यम् ।
व्यवस्थितः 'अन्तः प्रविष्टइशास्ता जनानां सर्वात्मा' इत्याद्यु-
क्तरीत्या सर्वजगत्सन्तः प्रविश्य नियन्ता । अन्तरङ्गैरपि दोषद-
र्शकैरभ्युभितचित्ततया स्थिरप्रतिष्ठ इत्यप्युपस्कार्यम् ॥

द्यौः पतेत्पृथिवी शीर्षेऽक्षिमयान् शकलीमवेत् ।

शुभ्येष्टोयानिधिः कृष्णे न मे मोघं धत्तो भवेत् ॥

इति तेनैवोक्तत्वात् । सोम्य देवोत्तरः देवश्रेष्ठो भगवान्
यथा सर्वनामताभाक् सर्वशब्दवाच्यो भवति । अव्यवस्थितः
जगत्कारणत्वान्तःप्रविश्यनियन्तृत्वादिव्यवस्थाविधुर इत्यर्थः । च-
ञ्चलचित्ततया प्रतिज्ञातार्थनिर्वहणाक्षम इत्यप्युपस्कार्यम् । अघोरः
मगवत्प्रेक्षया न्यूनः परः धम्यः ब्रह्मरुद्रादिरपि न तथा ननु ।

सर्वजगत्कारणत्वादिनिबन्धनां सर्वनामवाच्यतां न भजते अ-
लिखति भावः ॥

पक्षे—हे देव! सोऽयं बुद्धिस्थः दक्षिणः दक्षिणशब्दः पूर्वः
पूर्वशब्दः उत्तरः उत्तरशब्दः परः परशब्दः अवरः अवरश-
ब्दश्च व्यवस्थितः व्यवस्थां प्राप्तस्त्वन् व्यवस्था च 'त्वाभिधे-
यापेक्षावधिनियमः' इत्याहुः । यथा सर्वनामताभाक् सर्वनाम-
संज्ञां प्राप्तः अव्ययस्थितः व्यवस्थामप्राप्तः पूर्वोक्तः दक्षिणादि-
शब्दः न तथा सर्वनामसंज्ञाभाक् न भवतीत्यर्थः । 'पूर्वपरावर-
दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' इति व्यवस्था-
यामेव तेषां सर्वनामताभाकत्वस्य व्यवस्थाहेतुकत्वादतथात्वस्या-
व्यवस्थितताहेतुकत्वाच्च काव्यलिङ्गद्वयं प्रकृताप्रकृतशृण्वैकवाच-
कानुप्रविष्टम् ॥

यथावा—

स्वकरेण तवाङ्घ्रिरुचिं जिहीर्षुरभ्येत्य पुरत एव
तथा । निर्वासितोऽम्ब धूतो वासरकर एष धूसर-
करोऽभूत् ॥ २१९४ ॥

हे अम्ब! एष वासरकरः भानुः स्वकरेण निजेन हस्तेन
किरणेन च । तव अङ्घ्रिरुचिं चरणश्रियं न तु पाणिश्रियं जि-
हीर्षुः अभ्येत्य अभिमुखमागत्य अभ्यभिशीणो भूत्वेति भावः ।
तथा रुष्या स्त्रियेति भावः । पुरत एव स्वावासाद्देहादेव नग-
रादेव वा 'अगारे नगरे पुरम्' इत्यमरः । निर्वासितः प्रसिद्धं
हि महापराधिनां निष्कासनम् । अतएव धूतः पुनरपि कीदृशो
वृण्डस्याहेति कम्पितस्त्वन् । यद्वा पुरत एव देहादेव निर्वा-
सितः संवृत इत्यर्थः । धूतः देहान्तरं प्राप्यापि प्राग्भववास-

नया कल्पित इत्यर्थः । 'पुरं नयुत्सकं गेहे देहे' इति मेदिनी । धूसराः ईषत्पाण्डवः कराः यस्य स तथा, अमूत् अतिमात्रम-
मृद्युतिरासीदिति भावः । श्वित्रिपाणिरभूदिति च भ्रम्यते ॥

पक्षे वासरकरशब्दः पुरत एव अग्रभाग एव वासितः वा-
कारेण संबद्धः स न भवतीति निर्वासितः । निश्चल इत्यादा-
विष निश्चलशब्दो नष्टसमानार्थकः । अविद्यमानवाकार इत्यर्थः ।
धूतः वाकारस्थान एव धू इति वर्णेन ऊतः धूसरकर इति निर-
पद्यतेति वस्तुस्थितिः । अत्र पुरत इत्यादिश्लेषामेसिकामेदाभ्यव-
सायोपजीवितं वासरकरस्य धूसरकरत्वरूपानिष्ठावातिलक्षणवि-
षमम् । अप्रस्तुतवासरकरकर्तृकधीचरणक्षचिचौर्गादिकार्येण त-
स्कारणीभूतायाश्चीचरणरुचेः कोऽप्यतिशयो द्योत्यत इति कार्य-
निबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसा च काव्यालिङ्गेन सह एकवाचकानु-
प्रविष्टे ॥

वधावा—

तावकमिर्यपवाहितमब्जेक्षण पापनाशनं वत
तीर्थम् । द्रमिडा एव न केवलमभिदधते पावना-
शनं सर्वेऽपि ॥ २१९५ ॥

हे अब्जेक्षण ! तवकमिरेः शेषाद्रेः अपवाहितं प्रवाहितं
पावनाशनं तन्नामानं तीर्थं द्रमिडा एव द्रमिडदेशजा एव के-
वलं पावनाशनं तीर्थमिति नाभिदधते । आपेतु सर्वे सर्वदे-
शजा अपि जनाः अभिदधते । वतेत्याश्चर्ये । द्रमिडानां अना-
दिपकारस्य वकारतयोच्चारणस्यागस्त्यव्याकरणाशिक्षिततया पाव-
नाशनमित्युक्तिर्युक्तैव । अन्यदेशजन्यानां तथोच्चारणमाश्चर्याव-
हहमेवेति भावः । पावनाशनस्य गिरिरूपधरस्य शेषस्य संब-

न्धि पाषनाशनमिति वा पषनाशनानां श्रुधीर्णां संबन्धीति वा पाषर्णं अशनं प्राशनं यस्येति वा विराधः पारिहार्यः । अतएव निरुक्तचलंकारः । पक्षे तावकगिरि त्वदीयवाचि अपवाहितं अपं अविद्यमानपकारं वाहितं पकारस्थान एव चकारेण आहितं पाप-
नाशनशब्दं पाषनाशनमित्यभिदधते सर्वदेव्या अपीत्यर्थः । अत्र तुल्ययोगितानिरुक्तचारेण ग्राचकानुप्रवेशः ॥

यथावा—

त्वदनुगृहीतः पुरुषो निगृहीतश्च त्वया वत मु-
रारे । सहमहिषीकोऽधिवसत्यर्यमशुभ्रं सुभूरिपर्य-
ङ्कम् ॥ २११६ ॥

हे मुरारे ! त्वया अनुगृहीतः निगृहीतश्च पुमान् सहम-
हिषीकस्तन् आर्यमा भानुरिव शुभ्रं उद्गीम 'शुभ्रमुद्गीमशुक्लयाः'
इत्यमरः । 'शुभ्रं स्यादन्नके क्लीबमुद्गीमशुक्लयोः त्रिषु' इति मे-
दिनी च । सुभूरिपर्यङ्कं शोभनसुवर्णमञ्चं अधिवसांत कृताभि-
वेकाभिर्देवीभिस्सह महियांसं विभवमनुभवति महाराजो भव-
तीति भावः 'भूरिर्ना वासुदेव च हरे च परमंछिति नपुंसकं सुवर्णं
च प्राप्ते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' इति मेदिनी । त्वयाऽनुगृहीत ईदृशो
भवतीति युक्तम् । निगृहीतोऽप्येवावेवो भवतीत्याश्रयं वतेश्च-
नेन सूच्यते । परिहारस्तु—महिषीभिस्तैरिर्मीभिस्सह वर्तते इति
तथोक्तस्तन् । अर्यमशुभ्रं इत्यत्र अर्यं अशुभ्रमिति छेदः । अशुभ्रं
कलुषं सुभूरि अतिमात्रस्फीतं अर्यं र्यघर्णविधुरं पर्यङ्कं पङ्कमि-
त्यर्थः । अधिवसति महिषजन्म विन्दतीति भावः । अत्र तुल्य-
योगितायाः श्लेषोज्जीवितायाः तथाविधसमविभावनालंकारयोश्चै-
कवाचकानुप्रवेशलक्षणस्तत्कारः ॥

यथावा—

विपरीतदृक्सनातन नतनासेत्याह चेद्वीतु
त्वाम् । कस्सुदृगनवधिककृपोन्नसमाचष्टेऽच्युता-
वनाटं त्वाम् ॥ २१९९ ॥

हे सनातन पुराणपुरुष । विपरीतदृक् यथावस्थितविरुद्ध-
ग्राही पुमान् त्वां सामुद्रिकोक्तमहापुरुषलक्षणसर्वस्वशालिनमिति
भावः । नता निम्ना नासा यस्य स नतनासः तस्य संबुद्धिः
हे नतनास इत्याहचेत् ब्रवीतु कामं कृतां कोऽस्य निरोद्धा न हि
विपरीतदृशस्सुदृग्विषयधातुकमप्यर्थमुपादत्त इति भावः । पक्षे
यवन इव प्रतिलोमवर्णदर्शा सनातनेति शब्दं नतनासेति ब्रूता-
मित्यर्थमस्फारयति शयाय । सुदृक् सम्यग्गृष्टा कः पुमान् हे निर-
वधिककृप हे अच्युत ! उन्नसं 'शुचिस्मितं कोमलगण्डमुन्नसम्'
इत्युक्तरीत्या उन्नतनासिकं त्वां यवनाटं नतनासिकं आचष्टे ।
न कश्चिदपि सुदृकया ब्रूयादिति भावः । 'अथात्कुटाराच्च' इति
पूर्वसूत्रात् अनुवृत्तः पञ्चाशब्दात् 'नते नासिकायास्संज्ञायां टोदृक्
नाटच् भ्रदच्' इति नाटच्प्रत्ययः । नासिकाया नतं यवनाटं तद्यो-
गान्नासिका यवनाटा । पुरुषोऽवनाटः । 'अवटोदोऽवनाटश्चाव-
भ्रदो नतनासिके' इत्यमरः । यद्वा नासयति न स्यापयतीति नासः
आसणिजन्तात् पञ्चाशच् न शब्देन समासः । नताभां नासः नतनासः
प्रणतजननिशेषयितेत्यर्थः । तस्य संबुद्धिः हे नतनास ! इति ब्रवीतु
अनवधिककृपया उन्नः आर्द्रः तस्य संबुद्धिः हे अनवधिककृपोन्न !
'समुन्नमुत्तं च' इत्यमरः । हे अच्युत त्वां पक्षं परमकारुणिक-
मिति भावः । यवनाटप्रतीत्यवनाटः तयोक्तं 'नट अवस्कन्दने'
शु्रादिः । अवस्कन्दनं हिसनं तस्मात् पञ्चाशच् । समाचष्टे

वदति परमकठणाकारं त्वां न कोऽपि सुदृक् हिंसकं प्रवीतीति
माधः । अत्र विपरीतवृत्तवस्य नतनासेत्युक्तिं प्रति सुदृक्त्व-
स्यापेक्षया इत्युक्तिं प्रति च हेतुत्वात्काव्यलिङ्गद्वयम् । विपरीत
वृत्तगतदुर्गतिदोषेण भगवतोऽवनाट्यरूपदोषानुदयलक्षणावच्छालं-
कारश्चैकवाचकानुप्रविष्टे ॥

यथावा—

मायूरं शेखरितं नन्दकिशोर त्वयेति माद्य-
त्वात् । भूत्वा मुखे सकेकं केपूगीभूय भूषयति
बाहुम् ॥ २२०० ॥

हे नन्दकिशोर ! मयूरस्यावयवो मायूरं 'अवयवे च प्राच्यो-
पधिवृत्तयः' इत्यवयवरूपार्थे वैकारिकाऽण । मयूरपिच्छमि-
त्यर्थः । इदं कर्तुं त्वया शेखरितं शेखरवत्कृतं अलंकृतमित्यर्थः ।
यद्वा शेखरः कृतं शेखरितं परं काष्ठामुरकस्य प्रापितमित्यर्थः ।
अवतंसतया धृतामति तु तत्त्वम् । इति ह्योः माद्यत्वात् माद्यतो
माधः माद्यत्वं तस्मात् माद्यतेऽशान्ताद्भावे त्वप्रत्ययः । माद्यत्वं
च निष्कृष्यमाणं मयसंबन्ध एव 'कुत्तञ्जितसमासेषु सम्बन्धा-
भिधानं त्वतलौ' इति शाब्दिकोक्तः । हर्षातिरेकप्रयुक्तमदादि-
त्यर्थः । माः माकारः आद्यो यस्य तत् माधं तस्य माधः
माद्यत्वं तस्मात् सकारस्य 'अनाच्चि च' इति द्वित्वं । मायूरशब्दस्य
तथात्वादिति माधः । लघ्वलोपे पञ्चमी । माकाराद्यत्वं विहाये-
त्यर्थः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् । मुखे वदने सकेकं कंकया
मयूरवर्णा सप्त सर्तत इति सकेकं स्वावयविभूतमयूरवत् स्वय-
मपि मयूरवद्व्यात्कोकारत्वं विसम्बादित्यतिशयोक्तिः । अस्यात्र

मुखे माघर्षेदिघटिते आदिभागे सकेकं केवर्णेन सहवर्तत इति तथोक्तमित्यर्थः । 'शेवादिभाषा' इति कप् । भूत्वा केयूरीभूय अङ्गदं संपद्यमानं भूत्वा उक्तरित्या केयूरपदं भूत्वेति चार्थः । बाहुं तथ भुजं भूषयति । स्वशेखरीकरणप्रत्युपचिकोर्षया बहुमानयतीति भावः । अलंकरोतीति वस्तुस्थितिः । केयूरस्य मयूरपिच्छतादात्म्यसंभावनया तस्य मरकतमणिमयत्वं चोत्पत्ते । अत्र मगधन्मयूरपिच्छयोः परस्परोपकारवर्णनादन्वोन्मालंकारः उत्प्रेक्षया एकवाचकानुप्रविष्टः ॥

यथावा—

मालूरं तव कुचयुगजिगीषु तेनान्तरेवगमित-
लयम् । मायूरं भूत्वाऽथ त्वन्मौलिविलासि नन्द-
सुतललने ॥ २२०१ ॥

मालूरं बिल्वफलं मालूरमिति पदं च । तव कुचयुगजिगीषु सत् अतएव तेन कुचयुगेन । अन्तरेव केनाप्यविज्ञातमेवेति भावः । गमितलयं प्रापितप्रलयं सत् अथ अनन्तरं मायूरं मयूरवर्द्धं भूत्वा । पक्षे अन्तः मध्यभाग एव गमितः उत्सारितः लः लकारो येन तादृशी यः यकारः यस्य तच्चथाभूत्वं मालूरपदं मध्यस्थलकारोत्सारणेन तत्रैव यकारेण संगमितं सत् मायूरमिति निष्पन्नमित्यर्थः । त्वन्मौलौ विलासि विलसनशीलं भवति । वैरनिर्घातनाय साक्षात्प्रतिपक्षभूतायास्तव शिरोर्ध्वरोहतीति भावः । नन्दसुतललने इति संबोधनं मायूरपिच्छं तस्येव तवाऽपि शेखरीभवतीत्यभिप्रायगर्भम् । त्वन्मौलिः तव धमिल्ल इव विलासीति तु तत्त्वम् । 'मौलिः किरीटे धमिल्ले चूडाधामनपुंसकम्' इति मेदिनी । वर्हेत्वावस्थां प्राप्य स्वत्कव-

रीसाम्यमभजतेति भावः । अत्र विषमप्रत्यनीकपरिकराङ्कुराणा-
मेकवाचकानुप्रवेशः ॥

यथावा—

निर्भासिलता त्वत्तनुधुताऽथ तत्परिभवेच्छ-
याऽवनितनये । स्याद्वाऽलङ्काविष्टा भ्रष्टा स्वार्था-
द्वेत्तु निर्भासिकता ॥ २२०२ ॥

हे अवनितनये जनकनन्दिनि ! इदं च वक्ष्यमाणार्थानुगुणाय ।
निर्भासिनी अतिशयेन भासनशीला च सा लता च निर्भा-
सिलता । त्वत्तन्वा तावकमूर्त्या धुता तिरस्कृतेति यावत् । अथ
तस्याः त्वत्तन्वाः परिभवेच्छया लङ्काविष्टा स्याद्वा त्वत्पराम-
थाय एकाक्ष्येककर्णादिवदियमपि लङ्कां प्रविशतु वा । ताव-
ताऽपि निर्भाः विगतभाः सिकता बालुका सती स्वार्थात् स्वा-
भिप्सितत्वसन्नुपरामवरूपात्प्रयोजनाद्भ्रष्टा भवेत् । अनवाप्तमनो-
रथा प्राप्तानिष्टा च भवेदित्यर्थः ॥

पक्षे निर्भासिलताशब्दः बलं अधिद्यमानलकारं यथास्या-
न्या काविष्टा तत्रैव प्रवेशितककरा सती निर्भासिकतेति नि-
ष्पन्ना स्वार्थात् स्वाभिधेयात् प्रकाशमानलतास्वरूपात् भ्रष्टा
भवेत् निर्भासिलतेत्यानुपूर्व्या तादृशार्थः प्रत्याप्यते निर्भासिकते-
त्यानुपूर्व्याः तादृशार्थप्रत्यायनायोगादिति भावः । अत्राप्रस्तुत-
प्रशंसाविषमौ एकवाचकानुप्रविष्टौ ॥

यथावा—

त्वत्पदनखरुचिमोषणकृतरुचिरपशदतया फ-
णिगिरीन्धो । विशदमयूखोऽपि परं विमयूखो
भवति नात्र संदेहः ॥ २२०३ ॥

हे फणिगिरीन्दो ! विशदमयूखः स्वच्छांशुरपि त्वत्पदन-
स्वरुचेः मोषणे चौर्ये कृतकचिः प्रकृष्टामिलाषः अतएव अपश-
वतया जालमतया 'निर्द्दानोऽपशदो जालमः' इत्यमरः । परं विम-
यूखः विगलिततेजाः 'मयूखस्त्विदृक्करज्वालासु' इत्यमरः । भ-
वति । पक्षे विशदमयूखशब्दः अपशवतया अपगतौ शब्दौ
शकारदकारौ यस्य स तथोक्तः तस्य भावस्तत्ता तया विम-
यूख इति निष्पद्यत इत्यर्थः । अत्र विरोधाभासावयवमातिशयो-
क्तीनामेकवाचकानुप्रविष्टता ॥

यथावा—

भारतरसाऽखिलाऽच्युत भावकैः काप्यवस्थि-
तैर्विमला । प्रतिलोमवर्णभागपि ऋतै रात्रीव
सारतरभैव ॥ २२०४ ॥

हे अच्युत ! अखिलाऽपि भारतरसा भारतवर्षभूमिः प्रति-
लोमवर्ण 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः' इत्याद्युक्तविधं संकीर्णवर्णं
भजतीति तथोक्तःऽपि तमःप्रचुरतया नीलवर्णभागपीति च ।
काप्यवस्थितैरपि 'कचिक्त्वाचिन्महाभाग' इत्युक्तरीत्या कचि-
क्त्वाचिद्वस्थितैरपीत्यर्थः । भावकैः भवदीयैः ऋतैः नक्षत्रैः रात्रीषु
विमला निर्दोषा स्वच्छा च सती सारतरा श्रेष्ठतरा भा दीप्तिः
यस्यास्सा तथोक्तैष भवांत । पक्षे अखिला समग्रवर्णा भारत
रसा भारतरसेति शब्दन्याक्तिः प्रतिलोमवर्णभागपि प्रतिकूला-
क्षरा सती सारतरभैवेव निष्पद्यत इत्यर्थः । अत्र प्रतिलोमव-
र्णभाक्त्वरूपप्रतिबन्धकसद्भावेऽपि सारतरमात्वरूपकार्योद्बलक्ष-
णविभावनाविशेषस्य उपमायाश्च एकवाचकानुप्रवेष्टः ॥

यथावा—

सकलजगदधिपतिं त्वां वृषगिरिपतिरिति वद-
न्तु नाम जनाः । विष्णुस्त पर्वतानामधिपतिरि-
ति कथमनादिवाग्ब्रूते ॥ २२०५ ॥

जनाः यामरा इत्यर्थः । 'जनो लोके महर्लोकान्तरलोकेऽपि
यामरे' इति विश्वः । अत्र निरङ्कुशनिखिलजगदैश्वर्यस्य भगव-
तश्चानिवासस्य यत्किञ्चित्परिच्छिन्नशैलमाश्रयिष्वरत्वं श्रुत्या
प्रतिपादितमप्यनुपादेयमेवेति तत्प्रतिक्षपाय 'विष्णुः पर्वतानाम-
धिपतिः' इति श्रुतेरुपन्यासाच्छब्दप्रमाणालंकारः पूर्वोक्तसार्ध-
प्रतिपाद्यसमाधिषमालंकाराभ्यामेकवाचकानुप्रासिष्ट ॥

विपुलभवाम्भोनिधिः शुक्तिरोहिताश्चोद्धृतास्ततः
काले । मुक्तत्वाद्विव्यगुणास्तन्मणयोऽच्युत भवन्ति
तेऽप्रसराः ॥ २२०६ ॥

हे अच्युत ! विपुलः यो मवाम्भोनिधिः संसारसागरः
तस्य शुक्ल तत्सम्बन्धिनी शोकः इदमुपलक्षणमशनायापिपासा-
पूर्णान् । तथा तिरोहिताः अच्छादिस्वामाविकस्त्रस्वरूपा
इति यावत् । अन्यत्र विपुलं यथा तथा भवः विद्यमानः यः अम्भो-
निधिः तस्य याः शुक्रयः मुक्तास्फंटाः तासु रोहिताः स्वाति-
वर्षजलबिन्दुभिः प्रादुर्भाविता इत्यर्थः । अशब्दो मिश्रक्रमः ।
ततः काले 'विधिपरिणामेदाद्वीक्षितस्तेन काले' इत्युक्तप्रकि-
ययः यावच्छिक्कादिसुकृतपरिपाकावसरे । अन्यत्र—

नद्यां तत्र स्वस्तिमेऽर्के शुक्तिस्था वर्षाबिन्दवः ।

यद्भिर्मासैर्वनीभूता जायन्ते शुद्धमौक्तिकाः ॥

इत्युक्ते परिपाकसमये नद्यां ताम्रपण्यां तत्र सागरसंगम-
प्रदेशे इति तदर्थः । उद्धृताः दधानिधिभिराचार्यैरुपायानुष्ठाना-
दिना उज्जीविताः इतरत्र शिल्पिभिरुदञ्चिता इत्यर्थः । इदं कृत-
सुगिरत्वस्यः प्युपलक्षणम् । मुक्तत्वात् प्रकृतिबन्धवियुक्तत्वात् । पक्षे
मौक्तिकत्वात् मुक्तायाः भावः मुक्तत्वं 'त्वे च' इति त्वप्रत्यये
परे आपो ह्रस्वः । दिव्याः गुणाः येषां ते तद्योकाः आबि-
र्भूतापहतपाप्मत्वाद्देवगुणाः रमणीयसुवर्णतन्तुप्रौढाश्चेत्यर्थः ।
सन्मणयः ब्रह्मविच्छेष्टाः रमणीयरत्नानि च ते सच अग्रसराः
पुरोवर्तिनः श्रेष्ठद्वाराश्च भवन्ति । अत्र प्रकृताप्रकृतयोर्विद्वद्भक्त-
योश्श्रेष्ठः । उक्तानां विपुलमवाङ्मोनिविशुक्तिरोहितत्वादीनाम-
र्थानां कमिकत्वाद्ज्ञावली चैकवाक्यानुप्राविष्टे ॥

यथावा—

रुचिमदतस्सौदामनि बलस्यन्ने रमाप्रभाभि-
हता । पतिताऽधशीर्षं त्वं निमदासौ स्या यदा
तदाऽवैषि ॥ २२०७ ॥

सुदात्रा अद्रिणा एकदिक् सौदामनी । तदित् 'तेनैकदिक्'
इति प्राग्दीव्यसीये एकदिमित्यर्थे अण् 'अन्' इति प्रकृतिभावः ।
तस्यास्संबुद्धिः हे सौदामनि ! शुचिमदतः ममैव शुतिल्लोकोत्त-
रेति गर्वात् अन्ने अन्तरिक्षे बलसीति लोकोक्तिः । जलधरे
स्फुरसीति तत्त्वम् । रमाप्रमया अभिहता अतएव अधशीर्षं
पतिता सती । असौ एवं बलान्ती त्वं निमदा निशब्दपूर्व-
कोऽयं बहुव्रीहिः निवात इत्यादिवत् । निर्गलितरुचिमत्त्वमर्थ-
त्यर्थः । यदा स्याः तदा अवैषीति लोकोक्तिः । उद्वलनफलं
तदा जानासि किमिदानीं जानासीति भावः । पक्षे सौदामनीति

संबुद्धचन्तश्शब्दः शिलीमुखे निमदासौ इति निष्पद्यत इत्यर्थ-
श्चमत्काराय । अत्र अप्रस्तुतसौदामनीगर्भशान्तिप्रशंसया तत्का-
रणभूतरमाप्रभायास्ततोऽतिमात्रोज्ज्वलत्वं प्रतीयत इति कार्य-
निबन्धना अप्रस्तुतप्रशंसा । रमाप्रभाभिहतेत्यस्याघइतीर्षपतनं
प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गं लोकोक्तिश्च एकवाचकानुप्रवेशेन सं-
कीर्यन्ते ॥

यथावा—

देवि त्वदपाङ्गजितस्तं जेतुं यदि शिवत्वमेवे-
यात् । तदपि न जेतुं प्रभवेच्छिलीमुखोऽपि तु व-
लीमुखत्वमियात् ॥ २२०८ ॥

हे देवि ! शिलीमुखः रोलम्बः कलम्बो वा 'अल्लिबाणौ-
शिलीमुखौ' इत्यमरः । तत्र अपाङ्गेन लोचनाञ्जलेन त्वत्सुते-
नानङ्गेनेत्यपि गम्यते । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽ-
पिच' इति । शिवत्वमेव शिलोचनत्वमेव इयात्प्राप्नुयाद्यदि तदपि
तदाऽपि जेतुं न प्रमवेत् । अपितु वलीमुखत्वं कपित्वमेव
इयात् । शिलीमुखशब्दः शिवत्वं शिवर्णस्य वकारत्वं शिव-
र्णापनयनेन तत्रैव वधर्णवत्त्वमेयाद्यादि वलीमुख इति निष्पद्ये-
तेति वास्तवार्थः । शब्दार्थतादात्म्यवैभवं न प्रस्मर्तव्यम् । अत्र
विषमाप्रस्तुतप्रशंसयोरैकवाचकानुप्रवेशः ॥

यथावा—

तावकगुणानुवादी तामरसदलाक्ष तदपवादी
च । भवमयपारावारे भविता सुखगो महाप्लवश्चि-
त्रम् ॥ २२०९ ॥

तपधात्री तावकगुणानां तदनुशादिनां वा निन्दकः प्रथ-
मये संसाररूपे पारावारे सुखगः महाप्लवो भवितेति चित्रम् ।
स्वगुणानुवादी सुखगः गुणानुवादजनितानन्दशालो महाप्लवः
भविता महोदुपवदुस्तारको भविनेत्यर्थः । तदपधादो तु भविता
असुखग इति छन्दः । भवमयपारावारे महान् आप्लवः आप्लवनं
यस्य स तथोक्तः निग्ननिमग्न इत्यर्थः । अतएव असुखगः
असुखप्रता । यद्वा महान् प्लवः खण्डालः 'खण्डालप्लवमातङ्ग-
दिवाकीर्तिजनकमाः' इत्यमरः । भगवद्गुणनिन्दनस्य नेदं फल-
मलमितिः भावः । अतएव असुखगः उक्तोऽर्थः । यद्वा महान्
प्लवः मद्रकारण्डयादिवस्फाश्लवनामा शोभनः खगः सुखगः
स न भवतीत्यसुखगः अशोभनः पक्षी भविता । अत्र रूपक-
काव्यलिङ्गतुल्यशेगितानामेकवाचकानुप्रवेशः ॥

यथावा—

अरविन्दं रविमन्तर्दधतां भवतात्ततस्तथानन्दम् ।
तदपि भजत्सद्रवितां हरिनयनं स्यात्तवाम्ब न तु
नयनम् ॥ २२१० ॥

हे अम्ब । अरविन्दं पद्मे अन्तः मगसि रविं भातुं दधतां
धत्ताम् । 'दध धारणे' इति भोविवादकादातोर्लोट् । त्वन्नयनता-
वाप्तयै उपास्तमिति भावः । ततः तस्मादुपासनात् तथानन्दं
तथा आनन्दो यस्य तत्तथोक्तं । तल्लभौपयिकहर्षपरिपूर्णं भवतात्
भवतु । तदपि तथाऽपि सत् साधु प्रशस्तं वा यथातथा रवितां
भानुना भजत् सेवमानं सत् यथाकृतनयने रविमुपासीनस्य तद्भाव-
भाविताया अवश्यंभावः । हरिनयनं यथावताऽपि प्रयासेन भगवन्-

यनमेव भवेत् तस्य भानुनयनतया लोकवेदधिदितत्वादिति भावः ।
न तु तत्र नयनम् । सौम्यसुन्दरमहोदध्यादयोरङ्कितं सकलता-
पमोचने भवत्या लोचनं न स्यादिति भावः । पक्षे अरविन्दं अर-
विन्दमितिपदं अन्तः स्वाभ्यन्तरे रवि रेफयुक्तविवर्णं दधताम् ।
तस्य पदस्य मध्ये उक्तवर्णयोश्चवणात् । तथा तद्वत् अनन्दमिति
लेवः । अक्ष न्दक्ष अन्दौ अधिष्टमानौ अन्दौ यस्य तत्तथोक्तं
अकारन्दकाराभ्यां रहितं भवतात् । तदपि सद्रविता सन्तौ
विद्यमानौ रवीति धर्णौ यस्य तत्तथोक्तं तत्तां भजत् अन्धवर्णयोर-
पाये रवीतिवर्णयोरेवावशेषणादिति भावः । अत्र समविषमसंभा-
वनादीनामेकवाचकानुमविष्टता द्रष्टव्या ॥

यथावा—

अपि हरिमणिमुखमणयस्त्वद्बुचिसाम्येऽस्तवस्त-
याऽपास्ताः । अधरितशिरोऽपि तेष्विदमरं मरत-
कं हरे भवेत्कतमम् ॥ २२११ ॥

हे हरे ! हरिमणिः इन्द्रनीलमणिरेव मुखं येषां ते मणयः
महानीलाद्याः 'इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम्' इत्यादौ नी-
लरत्नानां बहुविधत्वप्रसिद्धेः । ये मणयः पुल्लिङ्गेन पुमांसो बहु-
वचनेन बहव इति च गम्यते । त्वद्बुचिसाम्येऽस्तवः अत एव
तया त्वद्बुच्या स्त्रिया एकैवेति भावः । अपास्ताः उज्ज्वलदयाम-
लिमानस्त एव निरस्ता इति भावः । तेषु मध्ये इदं मरतकं इवमि-
त्यनेन इन्द्रनीलाद्यपेक्षया मन्दतमनिलमिति द्योत्यते । अरं अति-
मात्रं अधरितशिरोऽपीति लोकोक्तिः कतमं भवेत् ? इन्द्रनीलादि-
ष्वपीदं कः पदार्थः तेष्वपि गणयितुमनर्हं क्लीबं च कथं नाम त्वद्बुचि-
साम्यसौभाग्यमियादिति भावः । पक्षे मरतकं अधश्शीर्षमपि अरं

रेफरहितं सत् कतममिति सिध्यतीत्यर्थान्तरं त्रिच्छित्तविशेषाय ।
विषमकाव्यार्थोपत्यप्रस्तुतप्रशंसानामेकवाचकानुप्रवेशः ॥

यथावा—

मरकतकमेत्वमरतामवाकिछरोऽप्यस्तु तर्हि क-
तकं सत् । काजलमेव विमलयेदभ्युत सन्मानसं
न वपुरिव ते ॥ २२१२ ॥

हे अभ्युत ! मरकतं गाढप्रसं अमरतां देवत्वमेव एतु त्वादि-
व्यविग्रहसाम्येऽप्यस्य देवत्वमेव लभताम् । न केवलमेतावदेव,
अवाकिछरोऽप्यस्तु अधःकृतशीर्षमपि भवत्विति लोकोक्तिः । तर्हि
तथाऽपि कतकं कतकफलमेव स्यात् । देवदेऽपि स्वाभीष्टानवाप्ते-
रधःशीर्षं तद्वत्तथाऽपि कतकरूपमेव भवेदित्युत्कटानिष्टप्राप्तिरेवोक्ता ।
तदाऽपि कतकरूपेऽपि काजलं ईषज्जलमेव प्रसादयेत् । तव वपुरिव
दिव्यविग्रह इव सन्मानसं सतां मन एव सन्मानसं अतिगभीरं मान-
ससरः न विमलयेत् यथा मानसमतिगभीरमपि तव दिव्यमङ्गल-
विग्रहः प्रसादयेत् न तथा मरकतकमुपदर्शितरीत्या महता यत्ने-
नापि न प्रसादयेत् । किंतु अत्यल्पकुत्सेतजलमेवेति निर्गल्लि-
तोऽर्थः । अनेन मरकतकस्य सार्धात्मना भगवद्विग्रहसाम्यदक्षीय-
स्त्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु मरकतकमिति पदं अमरत्वं भकाररेफरा-
द्विष्यं प्राप्य कतकमित्यवशिष्टं विपर्यासेऽपि कतकतयैवावास्थेत-
मित्यर्थः । अत्र प्रतीपविषमव्यतिरेकाणामेकवाचकानुप्रवेशोऽनु-
संधेयः ॥

यथावा—

जनिसंततिः प्रयाता बद्धी मुग्धा गता मुग्धाभा-

वम् । तव कृपयाऽऽप्नुत मा भूनिजजनिरेषाऽपि
वा प्रतीपगतिः ॥ २२१३ ॥

हे अच्युत ! बह्वी जनिसेततिः जन्मपरंपरा ममेति शेषः ।
मुग्धा भगवन्मायया मोहं प्राप्ता भूतएव मुग्धाभावं अनाराधित-
त्वश्चरणारविन्दतया व्यर्थत्वमिति भावः । प्रयाता प्राप्ता । एषा
निजजनिरपि वा एतन्मम जन्म वा तव कृपया प्रतीपगतिः 'अनु-
तेन हि प्रत्यूढाः' इति श्रुत्युक्तरीत्या भगवन्मायया प्रातिकूल्यं
प्रापिता मा भूत् अविविदितपरावरतत्त्वषायात्म्या भगनुद्धितस्यत्वा-
प्युपाया मा विनङ्क्षीदिति भावः । अथ—

वृथैव भवतो याता भूयसी जन्मसेततिः ।
तस्थामन्यतमं जन्म संस्थित्य शरणं ब्रज ॥ इति,
संसारचक्रमारोप्य बलिभिः कर्मरज्जुभिः ।
कालेनाकृष्यमाणस्य जङ्गमस्यावरात्मनः ॥
अहो मे महती याता भूयसी जन्मसेततिः ।
अनाराधितगोविन्दश्चरणाम्भोरुहद्वया ॥
अनास्वादितसत्कर्मज्ञानभक्तिसुधारसा ।
अवष्टानन्तसंसारसागरोत्तरणप्लवा ॥

हस्यादिना चोक्तोऽर्थोऽनुसन्धेयः ।

पक्षे मुग्धेति शब्दव्यक्तिः अगतामुग्धाभावमिति समस्तं प-
दम् । अगताया अविविद्यमानगकारतया गकारे अकार उच्चार-
णार्थः । ग् इति हल्मात्रलोपेनेत्यर्थः । मुग्धाभावं मुग्धाशब्दत्वं
प्रयातेति योजना । किंच निजजनिरिति शब्दव्यक्तिः प्रतीपग-
तिर्मा भूत् प्रातिलोभ्येन पठिताऽपि पूर्वानुपूर्व्यैवावतिष्ठत इति

भावः । 'माळि लुङ्' इत्यस्य सर्वलकारापवादत्वाल्लङ्घ्ये लुङ् । अत्र शास्तरसस्य भुवैव जनिस्ततिः प्रयतेत्यनेन सूचितो निर्वेदस्संचारी भावोऽङ्गमिति प्रेयोऽलङ्कारः । पूर्वार्धोदितायाः जनिस्ततिवृधामवनचिन्ताया उत्तरार्धप्रतिपादितनिजजनिप्रती-
पतानिवेधप्रार्थनं प्रति हेतुत्वात्कव्यलिङ्गं चैकवाचकानुप्रवेशो-
संकीर्णं ॥

यथावा—

आदौ व्याध्युषितमथो बहुलभ्रष्टं कुतोऽलमु-
परि पतेत् । यदि विजिगीषु भुजं ते व्यालकुलं
व्याकुलं भवेन्नूनम् ॥ २२१४ ॥

हे हरे! आदौ प्रथममेव व्याधिः उषितो यस्मिन् व्याधि-
प्रस्तामित्यर्थः । अपो अनन्तरं बहुलं भ्रष्टं अधःपतितं शक्तिविरहा-
दिति भावः । व्यालकुलं भुजङ्गयूथं कर्तुं न त्वेको व्यालः । ते
तव भुजं विजिगीषु यदि कुतः कस्माद्धेतोः अलं समर्थं सत्
उपरि पतेत् इद्वयुद्धार्यमिति भावः । किंतु व्याकुलं भवेत्
जेतुमशमतत्वादिति भावः । अन्यत्र व्यालकुलं व्यालकुलमिति पदं
आदौ व्या इत्याकारकवर्णः व्युषितो यस्मिन् अथो अनन्तरं
बहु यथातथा लभ्रष्टं भ्रष्टलवर्णमित्यर्थः । अथ कुतः कुवर्णात्
उपरि अनन्तरं लं लकारं पतेत् गच्छत् यदि पततिस्सक-
र्मकः । 'द्वितीया श्रितातीतपातित' इति समासविधानात् । 'मरकं
पतितः, दिवं गच्छ सुवः पत, पत भूमिमवाकिञ्चराः' इत्यादि-
प्रयोगाच्च । व्याकुलं भवेत् व्यालकुलपदं भ्रष्टप्रथमलकारमात्रं
व्याकुलमिति निष्पद्येतेत्यर्थः । आस्मिन् पक्षे तु शब्दोऽवधारणे ।
काव्यलिङ्गविषययोरेकवाचकानुप्रविष्टत्वमत्र द्रष्टव्यम् ॥

यथावा—

दरसंयोगं प्राप्तो जनस्त्वदीयो भवत्यमृतदो-
ग्धा । युक्तमिदं त्वद्विमुखोऽपीदृग्भवतीति नाथ
चित्रमिदम् ॥ २२१५ ॥

हे नाथ! त्वदीयो जनः दरसंयोगं अल्पकालसंसर्गं प्रा-
प्तोऽपि अमृतदोग्धा निदधेयसमार्गोपदेष्टा भवति ।

अहन्यहानि धर्मस्य योनिस्ताधुसमागमः ।

मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ॥

इत्यादिकमिहानुसंधेयम् । इदं युक्तम् । त्वद्विमुखोऽपि ईदृक्
दरसंयोगं प्राप्तोऽमृतदोग्धा भवतीति चित्रम् । दकारेरफरूप-
संयोगं प्राप्तः अमृतदोग्धा अमृतद्रोग्धेति वस्तुस्थितिः । सम-
तुल्ययोगितयोरेकवाचकानुप्रवेशः ॥

यथावा—

त्वं ननु भवसि वदान्यस्तुधातिशिशिरः पृदा-
कुशौलेन्दो । विपरीतलक्षणादिह वदान्यमन्यं तु
दावमिव मन्ये ॥ २२१६ ॥

हे पृदाकुशौलेन्दो! त्वं ननु त्वमेव 'प्रश्नावधारणानुशानुन-
यामश्रणे ननु' इत्यमरः । सुधेव अतिशिशिरः अतिषेलकृपा-
शीतल इत्यर्थः । इन्नुपक्षे सुधया अतिशिशिर इति । वदान्यः
'प्रियवाग्दानशीलश्च वदान्यः परिकीर्तितः' 'य आत्मदा बलदा'
इति श्रुतात्मपर्यन्तसर्वस्वदाता त्वदन्यो महावदान्यः क इति
भावः । यथाचोच्यते श्रीविष्णुधर्मे—

तस्मात्स्वमपि विप्रेन्द्र नारायणपरो भव ।

तदन्यः को महोदारः प्रार्थितं दातुमीश्वरः ॥

इति । अन्यं स्वदितरं वदान्यं वदान्यमन्यं त्वितिभावः ।
विपरीतलक्षणात् सुधातिशिशिरत्वादिलक्षणविप्रतीपात्तापकर-
त्वादिलक्षणात् दावं वनहुताशनामिव मन्ये । दुरूपसर्पं दूरत-
स्यान्यं च जानामीति भावः । यद्वा अन्यं विपरीतलक्षणात् विरो-
धिलक्षणात् सा च अहस्त्वार्थलक्षणेव । यथा स्वाभिधेयविपरी-
तार्थो लक्ष्यते । यथा 'उपकृतं बहुताम' इत्यादौ वदान्यं अवदा-
न्यमित्यर्थः । दावं मन्ये उक्त एवार्थः । पक्षे अन्यं न्यवर्णशून्यं
वदान्यं वदान्यशब्दं विपरीतं विलोमं यथास्यात्तथा लक्षणात्
वीक्षणात् दावं मन्ये दावशब्दं जाने । वदान्यशब्दो न्यवर्णविधुरो
घृश इत्यवशिष्टः विलोमतया षडितो दाव इति निष्पद्यते ।
अस्मिन् पक्षे इवशब्दो वाक्यालंकारे । अत्र भगवत्तदिनरयोर्वदा-
न्यत्वे प्राप्ते भगवत्पक्षे तन्नियमनात्परिस्फुटया तयोरेवेन्तुत्वदा-
वतुल्यत्वरूपवैलक्षण्यसंज्ञावाङ्मतिरेकश्च उपमाभ्यामेकवाचका-
नुप्रविष्टौ ॥

यथावा—

सललिततमवलरिपुमणिफलकासु नरा विशा-
लशालासु । कुरुबिन्दुदीपरुचिरास्वरविन्दाक्ष त्व-
दीक्षिता भान्ति ॥ २२१७ ॥

अत्र प्रतिपाद्यमानोऽर्थस्समुद्दिमद्रस्तुवर्णनात्मकतया उदा-
त्तालंकाररूपः । असंबन्धे संबन्धकथनात्मकतया अतिशयोक्तिरू-
पश्च । न च सर्वत्र उक्तस्य संबन्धे संबन्धकथनरूपपर्यं निर्णीत-

मिति न विविक्तालंकारद्वयसमावेशोस्तीति वाच्यम्, दिव्यश्लोक-
स्थितसंपत्समृद्धिर्गर्नादिभिराशयोक्तयसंसृष्टस्य उदात्तस्य शौ-
र्योदार्यदारिद्र्यादिविविधकातिशयोक्तिवर्णनबुद्धात्तासंसृष्टाया अति-
शयोक्तेश्चाभ्योभ्यविविक्तत्वेन दिश्रमात् । तयोश्चैवार्थवशप्राप्त-
समावेशयोर्नाङ्गाङ्गिभावलक्षणस्संकरः, एकेनान्यस्यानुत्थिते ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविशेषाद्यगतेश्च । नापि समप्राधान्यं, वैदशब्दे-
रिह समृद्धिमद्वस्तु प्रतिपाद्यते तैरेव तस्यैव वस्तुनोऽसंबन्धे सबन्ध-
रूपस्य प्रतिपाद्यमानतया विभिन्नप्रतिपादकशब्दव्यवस्थितार्थभे-
दाभावात् । नापि संदेहसंकरः, एकांलंकारकोट्यां तदन्यालंकार-
कोटिप्रतिश्लेषाभावात् । तस्मादिहोदात्तातिशयोक्तयोरेकवाचका-
नुप्रवेशलक्षणस्संकरः । एवमुक्तसमृद्धेर्भगवत्कटाक्षितताहेतुकत्वा-
त्कव्यलिङ्गं श्लोकसंकरैकवाचकानुप्रविष्टमिति विच्छिन्तिविशेषश्च ॥

अत्र समप्राधान्याभाववर्णनं च कुबलयानन्दकृतमनुरोधेन ।
रसिकरञ्जनीकारस्तु 'इदं चिन्त्यं । समप्राधान्यसंकरमऽयुपग-
च्छतो भिन्नशब्दव्यवस्थितार्थभेदस्समप्राधान्यप्रयोजकः । आ-
ग्नेयादावुत्पत्तिविधिभेदसत्त्वेऽपि 'सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते'
इत्यादौ विधिभेदाभावेऽपि समप्राधान्यव्यवस्थितेः । तद्वदत्रापि
प्रतिपादकशब्दभेदाभावेऽपि प्राधान्यसंभवात् । इतोऽपि ■ सम-
प्राधान्यसंकरसंभवः, एकवाचकानुप्रवेशसंकरस्य निर्विषयताप-
त्तेः । तत्रानुप्रविष्टयोरेकशब्दयोरेकजातीयचमत्कारप्रयोजकतया
समप्राधान्यस्यैवोपपत्तेः' इत्यभाषीदित्यलम् ॥

द्वितीयदशशब्दार्थयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरस्समप्राधान्यवि-
रूपणावसर एवोदाहृतः । तृतीयदशशब्दार्थयोरेकवाचकानुप्रवेशसं-
करो यथा—

शब्दार्थयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरो यथा—

ननु भजति प्रत्यय इह तान्तोऽपि जहाति
नैव वत सत्त्वम् । त्वदभक्तिभृत्यसत्त्वं स्वयमेत्य
ददाति तस्य तान्तत्वम् ॥ २२१८ ॥

हे भगवन् ! इह लोके भजति त्वां सेवमाने पुंसि प्रत्ययः
ज्ञानं 'प्रत्ययोऽधीनविश्वासधीरन्ध्राचारहेतुषु । ख्यातौ सनादौ
शपथे' इति रत्नमाला । तान्तोऽपि कदाचिदाध्यात्मिकादिताप-
रूपकारणवशात् स्वयं ग्लानोऽपि सत्त्वं सत्त्वगुणं प्राशस्त्यं वा नैव
जहाति । त्वद्भक्तस्य ज्ञानं ग्लानिदशायामपि सत्त्वगुणसम्पृक्तिं
प्रशस्ततां वा न विसृजतीत्यर्थः । अत्र ज्ञानशब्देन —

तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चोक्तं महामुने ।

आगमोक्तं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते ।

शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥

इत्युक्तं ब्रह्मविषयकपरोक्षोपरोक्षरूपोभयविधज्ञानं विधीक्षत-
म् । भगवद्भक्तज्ञानस्य व्यतिरेकमाह—त्वदिति । त्वदभक्तिभृति
स्थिं भाक्तिमभिप्राणे जने ■ प्रत्यय इतीहाप्यनुषज्यते । प्रत्ययो
ज्ञानं स्वयं आत्मना असत्त्वं सत्त्वगुणामाधं अप्रशस्तत्वं वा एतत्
प्राप्य तस्य अभक्तिभृतः तान्तत्वं ग्लानिं ददाति । त्वदभक्तनिष्ठं
सामान्यशास्त्रादिज्ञानं त्वद्भक्तिविधुरतया स्वयं सत्त्वगुणानाधा-
यकं अप्रशस्तं वा संपद्यमानं स्वाश्रयमेव निश्श्रेयसरूपपरमपुरुषा-
र्थालाभेन ग्लपयतीति भावः । अन्यत्र भजति त्वदभक्तिभृतीत्येतदु-
भयमपि शब्दपरम् । भजति भजतीत्याकारके शब्दे प्रत्ययः
शतृप्रत्ययः तान्तः तकारान्तः भवति । अपिशब्दो भिन्नक्रमस्समु-

अये । सत्त्वं सत्संज्ञावत्त्वमपि नैव विजहाति । 'तौ सत्' इति शतृशानच्सत्संज्ञाविधानादिति भावः । त्वद्भक्तिभूति त्वद्भक्तिभूच्छब्दे प्रत्यय इत्यस्यात्राप्यनुषङ्गः । प्रत्ययः क्तिप्रत्ययः स्वयं असत्त्वं सत्संज्ञाभावं शतृत्वि क्तिप्रसत्संज्ञाया अविधानादिति भावः । यद्वा असत्त्वं अविद्यमानत्वं एव क्तिप्रसत्संज्ञायापि 'लशक्तद्धिते । उपदेशेऽजनुनासिक इत् । हलन्त्यम्' इति ककारेकारपकारणमित्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इत्यनेन वकारस्य 'वेरपृक्तस्य' इत्यनेन च लोपविधानादिति भावः । तस्य त्वद्भक्तिभूच्छब्दस्य तान्तरत्वं तकारान्तरत्वं ददाति । क्तिपः पितृत्वात् । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति भृ इत्यस्य तुगागमे तकारान्तरत्वं भवतीति भावः । किन्निमित्तकत्वातुगागमस्य तान्तरतायास्तद्वत्त्वोक्तिः । अत्र प्रकृताप्रकृतयोर्ज्ञानप्रत्यययोर्दृष्टेः । प्रकृतार्थकक्षयायां ज्ञानस्य ग्लानतारूपकारणसत्त्वेऽपि सत्त्वपरित्यागरूपकार्यानुद्यस्य वर्णनाद्विशेषोक्तिः पूर्वार्थे । उत्तरार्थे तु सामान्यज्ञानस्य भगवद्भक्त्यभरणरूपस्फारणानुगुणासत्त्वप्राप्त्यादिकार्यवर्णनात्समालंकारः ॥

महावाक्यार्थस्तु—भगवद्भक्त्यामकगतप्रत्यययोर्वैलक्षण्यवर्णनारमकव्यतिरेकरूपः । अप्रकृतार्थकक्षयायां ॥ शतृप्रत्ययस्य तान्तरत्वंसत्त्वप्राप्तयोः क्तिप्रत्ययस्यासत्त्वप्राप्तितान्तरताप्रदामयोश्चानुरूपयोर्वर्णनात्समालंकारद्वयं ज्ञेयतेऽर्थालंकाराः तकारपौनरुक्त्यलक्षणवृत्त्यनुप्रासश्चेत्येतेषामेकस्मिन्नेव वाचकेऽनुप्रवेश इत्येकवाचकवाचकानुप्रवेशसंस्कारः ॥

न च शब्दालंकारस्य पदावाच्यतया एकस्मिन् वाचके वाच्यतयाऽनुप्रवेशाभावात्कथं तस्यैकवाचकानुप्रवेश इति वाच्यः

एकवाचकाश्रितत्वमात्रस्यैव तत्रैकवाचकानुप्रवेशशब्दार्थत्वात् ।
न चैवमर्थालंकारस्य वाचकवृत्तिताविरहात्कथमेकवाचकानुप्रवेश-
विषयतेति वाच्यम्, तस्यापि वाच्यतासंबन्धेन तदुपपत्तेरित्याहुः ॥

यथावा—

भवति खलु सत्पदविदामिह सद्गतिरादरे क्रि-
यायोगे । अथ सत्क्रिया समस्ताऽप्यसद्गतिरनादरे
क्रियायोगे ॥ २२१९ ॥

सत्पदविदां सदिति यत्पदं वस्तु ब्रह्मरूपं वस्त्वित्यर्थः ।
'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्समृतः' इत्युक्तेः । 'पदं
व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुषु' इत्यमरः । यद्वा ब्रह्मस्वरू-
पमित्यर्थः । 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्यत्र 'पद्यत इति पदं
स्वरूपम्' इति व्याख्यानात् । तत् विदन्तीति तथोक्ताः । तेषां
कर्तारि षष्ठी । परब्रह्मोपासकानामित्यर्थः । वेदनोपासनध्यानादि-
शब्दानामैकार्थ्यस्य 'आवृत्तिरसद्गुपदेशात्' इत्यादौ भाष्ये
स्थापितत्वात् क्रियायोगे कर्मयोगे अनामिसादितफलकर्मानुष्ठाने
आदरे सति सद्गतिः शरीरवसाने आर्बिरादिमार्गगमनं भवति
खलु । खलुशशास्त्रीयप्रसिद्धौ ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयम् सह ।

अविद्यया सृष्टुं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विधिदिषान्त' ।

इयाज सोऽपि सुबहून्धृष्टान् ज्ञानव्यपाश्रयः ।

ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं सृष्टुमविद्यया ॥

'दे चेमेऽश्न्ये अद्वां तप इत्युपासते तेऽर्चिषमेषामिसं-
पद्यन्ते' इत्यादिप्रमाणानुरोधेन ब्रह्मविद्यामपि विद्यासहकारित्वेना-

अमानुशुणकमानुष्ठानादस्यावश्यंभावात्तस्य सद्गतिसाधनत्वा-
दिति भावः । अथ अर्चिरादिमार्गप्राप्तव्यवहितमेव समस्ता
सर्वाऽपि सक्रिया अर्चिराद्यातिबाहिकक्रियमाणस्संमानः भवती-
त्यनुषज्यते । वैपरीत्येऽनिष्टमाह—असद्गतिरित्यादिना । क्रिया-
योगे उक्तविधकमानुष्ठाने अनादरे सति असद्गतिर्भवति । ब्रह्म-
विदामप्याश्रमकर्मलोपे दूषितान्तःकरणतया विद्योत्पत्तेरेषासंभ-
वादसद्गतिर्भवतीति भावः । यद्वा सतः परब्रह्मणश्चोर्विवासस्य
पदे चरणौ विन्दन्ति प्राप्तवन्तीति तथोक्तानां विन्दतेः किप् । प्रप-
शानामित्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी । क्रियायोगे कैकर्मलाभे
आदरे सति सद्गतिः जनानामिति शेषः । अनादरे असद्गति-
रेव भवति । भगवत्प्रपन्नजनविषयककैक्यादरतद्भावाभ्यां भग-
वदनुग्रहलाभतद्भावौ भवत इति भावः । अत्र—

सिद्धिर्भवति वा नेति संशयोऽध्युतसेविनाम् ।

न संशयोऽस्ति तद्भक्तपरिचर्यारतात्मनाम् ॥

अनादृत्युतं गेही पुरुषं नाभिनन्दति ।

तथाऽनार्चिततद्भक्तं भगवान्नाभिनन्दति ॥

इत्यादिकमनुसन्धेयम् ॥

अन्यत्र—सत् प्रशस्तं यत् पदं शब्दशास्त्रं तद्विदां व्या-
करणवैतृणामित्यर्थः । आदरे आदररूपार्थे विवक्षिते क्रियायोगे
क्रियाशब्दसंबन्धे सत् गतिः इति छेदः । सत् सदित्याकारक-
मव्ययं गतिः गतिसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । अथ समस्ता सदि-
त्यनेन समासं प्राप्ता । क्रियेति विशेष्यकटाक्षेण स्वीरषम् । क्रिया
सत्क्रिया भवति सत्क्रियेति निष्पद्यते । अनादरे अनादररूपार्थे
विवक्षिते क्रियाशब्दयोगे । असत् गतिरिति छेदः । असत् अस-

दित्याकारकमन्ययं गतिः गतिसंज्ञकं भवति । अथ समस्ता अस-
क्तिया मचतीत्यन्युपस्कार्यै । 'गतिश्च' इत्यनुवर्तमाने 'आदरा-
नादरयोस्सदसती' इत्यादरानादररूपार्थयोर्विबद्धतयोस्सदसतो-
रव्यययोर्गतिसंज्ञायां 'कुगतिप्रादयः' इति गते स्समासविधा-
नादिति भावः । अत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषः । प्रकृतार्थकस्यायां पूर्वो-
त्तरार्धगतं समालंकारद्वयं चेत्यर्थालंकारयोर्यमकस्य शब्दालंका-
रस्य चैकवाचकानुप्रवेशः ॥

यथावा—

यो वर्धिष्णुस्तोऽयं श्रयते वृषशैलमाप्तशैत्या-
गम् । योऽवर्धिष्णुस्तोऽयं श्रयते वृषशैलमाप्तशै-
त्यागम् ॥ २२२० ॥

यः वर्धिष्णुः सोऽयं आतं शैल्यैस्ते भगाः वृक्षाः यस्मिंस्तं
वृषशैलं ध्रयते । द्वितीयार्धे यः अवर्धिष्णुः सोऽयं प्राप्तः शैत्यागः
शै इत्याकारकवर्णस्य त्यागो येन सः वृषशैलं वृषलमित्यर्थः ।
'वृषलाश्च जघन्यजाः' इत्यमरः । अत्र समस्यार्थालंकारस्य अर्था-
वृत्तिरूपयमकलक्षणशब्दालंकारस्य चैकवाचकानुप्रविष्टता ॥

यथावा—

यो भक्तस्तव मध्ये नाकस्थितिमान् सतां स
मौलिर्भायात् । योऽभक्तस्तव मध्ये ना कस्थि-
तिमान् सतां स मौलिर्भायात् ॥ २२२१ ॥

हे भगवन् । यः तव भक्तः मध्ये नाकस्य मध्येनाकं स्थि-
तिमान् विदिवे वसन्नित्यर्थः । सतां तत्र विद्यमानानां देवर्षिप्रभृ-
तीनां मौलिः किरीट इव भायात् । इन्द्रत्वेन प्रकाशतेत्यर्थः । यः

तव अभक्तः सोऽपि तद्वदेव मायादित्याश्चर्यम् । परिहारस्तु—
मध्ये ना कस्थितिमान् इति छेदः । सः ना पुमान् 'पुरुषाः
पुरुषा नरः' इत्यमरः । मध्ये अन्तराले कस्थितिमान् कवर्ण-
स्थितिमान् मौलिः मौकल्लिरित्यर्थः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् ।
काक इव सतां भायात् । भगवद्भक्तो ब्रह्मचिदां काकतुल्य-
तया दुरतस्याज्यो भवेदिति भावः । यद्वा सः तव भक्तः मध्ये-
नाकं आकाशमध्ये 'आकाशे त्रिदिशे नाकः' इत्यमरः । परमे-
श्वोक्तिं वा । स्थितिमान् 'दिशि नक्षत्रभूतस्त्वम्' इत्युक्तरीत्या
स्वत्कृपया प्राप्तज्योतिर्मयशरीर इति भावः । सतां नक्षत्राणां
मुक्तानां वा मौलिर्भायात् तेषां मध्ये देदीप्यमानो भवेदिति-
भावः । त्वद्भक्तस्तु मौकलिः काक इव निस्तिजस्कः प्राकृते-
ष्वपि निहीनतयाऽवस्थितः भायात् प्रतिभायादित्यर्थः । 'मौकलिः
पिकवर्धनः' इति काकपर्यायेष्वमरः । "मूकलो यमः तस्यापत्यं
मौकलिः 'मूकलः प्रेतभर्ता स्यान्मूकलः कानवेचरः' इति शब्दा-
र्णवे" इति टीकासर्वस्वकारादयः । अत्र भगवद्भक्तत्वतद्भक्त-
त्वयोर्विशेषणगत्या मौलित्वमौकलित्वे प्रति हेतुत्वात्कान्यलिङ्गद्वयं
रूपकसंकीर्णं अर्थावृत्तिरूपकयमकेन सहैकवाचकानुप्रविष्टम् ॥

यथावा—

असकौ पीनो भूत्योपचितः पीताम्बरं श्रितो
यस्यात् । असकौपीनो भूत्योपचितो हरिदम्बरं
श्रितोऽपि स्यात् ॥ २२२२ ॥

यः पीताम्बरं श्रीनिवासं अनेन सर्वसंपत्समृद्धिः सूचिता ।
श्रितः स्यात् असकौ असौ जनः । अदृशब्दस्य 'अव्ययसर्वा-

नास्त्रामकच् प्राक्तेः' इत्यकचि 'अदस औ सुलोपञ्च' इत्यदस औकारोऽन्तादेशस्सौपरे सुलोपञ्च । तशोस्सस्सौ' इति दस्य सः । भूत्या वस्त्राभरणाभ्रपानादिसंपदा उपचितः समृद्धः अतएव पीनः पुष्टाङ्गः स्यादित्येतदपि संबध्यते । हरिदम्बरं हरितघर्णधसनं दिग्म्बरं शिवमिति वास्तवार्थः । 'हारत् स्त्रीबं तृप्ते नाश्वे वर्णे त्रिषु दिशि स्त्रियाम्' इति रत्नमाला । क्षितोऽपि जनः भूत्या उपचितः पीनस्स्यादेत्याश्चर्यम् । वस्तुतस्तु भूत्या भस्मना उपचितः दिग्भ्रः कौपीनेन सह वर्तत इति सकौपीनः न भवतीत्यसकौपीनः स्यात् । यथाक्रतुनघेन दिग्म्बरमुपासीनो दिग्म्बर एव स्यात् तत्सारूप्यं भजेदिति भावः । 'भूतिर्मातङ्गशृङ्गारे जन्मसंपत्तिभस्मस्तु । दिग्धवृद्धावुपचितौ' इति च रत्नमाला । 'भूतिर्भस्मनि संपत्तौ, भवेदुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गकः' इति मेदिनी च । अत्र शब्दार्थालंकारयोर्यमकसमालंकारयोरेकवाचकानुपवेशः ॥

यथावा—

प्राकृतदैवतभजनान्मन्ये प्राप्स्यस्यरे नरेश्वर-
ताम् । मुग्ध तथैव यतेथा मन्ये प्राप्स्यस्यरेनरे-
श्वरताम् ॥ २२२३ ॥

इदं सकलकलप्रदं भगवन्तं श्रीनिवासमुपेक्ष्य प्राकृतदैवततोपासनेनाधिराज्यं प्रेप्सुं कंचिन्मुग्धं प्रति कस्यचित्प्रौढमतेः परिहासवचनम् । अरे मुग्ध ! एवं प्राकृतदैवतानां भगवदतिरिक्तदैवतानां भजनात् उपासनात् नरेश्वरतां सार्वभौमतां प्राप्स्यसि मन्ये प्राप्स्यामीति मन्यस इत्यर्थः । 'एहि मन्ये ओदनं मोक्ष्यसे' इत्यादाविव परिहासद्योतनायायं पुरुषव्यत्ययः । तथाच सूत्रम्— 'ग्रहास्ते च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच' इति । "मन्यधा-

तुरुपपदं यस्य तस्मिन् भातौ प्रकृतिभूते मध्यमस्स्यात् । मध्य-
तेस्तुतमस्स्यात्स चैकार्थवाचकस्स्यात्” इति तदर्थः । तद्यैव
यतेयाः । अरे मुग्ध ! पुनस्संबोधनं परिहासातिशयं द्योतयति ।
नरेश्वरतां प्राप्स्यसि लप्स्यसे इति मध्ये अहं जानामीत्यर्थः ।
हादौऽभिप्रायस्तु—अरेनरेश्वरतामिति समस्तं पदम् । अरेः रेव-
र्णविधुरा या नरेश्वरता नश्वरतेत्यर्थः । तां प्राप्स्यसे भगवत्यौ-
दासीन्येन दुर्देयता यवि भजेयाः तर्हि क नरेश्वरता लप्सेत ।
किंतु नश्वरतैवेति भावः । अत्र अरेनरेश्वरतामिति श्लेषः समा-
लंकारविशेषस्याहं, अयं च संकरः यमकेनैकवाचकानुप्रविष्टः ॥

यथावा—

प्रस्तो जरादिभिस्त्वां विमायमेनं नमेयमावि-
र्भक्तिः । पुनरपि तव धाम्नि परे विराजमानं न
मा जरा विशतु हरे ॥ २२२४ ॥

हे हरे ! जरादिभिः आदिशब्देन गर्भजन्मादिकं गृह्यते ।
प्रस्तः अहं विभ्रंशिता माया येन सः विमायः तं निश्शेषप्रकृति-
बन्धविनिवर्तकमित्यर्थः । मायाशब्दः प्रकृतिवाची । ‘मायां
प्रकृतिं विद्यात्’ इति श्रुतेः । एनं त्वां आविर्भक्तिः प्रादुर्भूत-
मक्तिस्सन् नमेयं शरणं ब्रजेयम् । पशुपतयं प्रार्थ्यं फलं प्रार्थ-
यते । परे तव धाम्नि विराजमानं अकर्मवश्यतया प्रकाशमानं
‘स स्वराङ्गमधाति’ इति श्रुतिरिद्वानुसंहिता । मा मां जरा जरोप-
लक्षितगर्भजन्मादिकं पुनरपि न विशतु । त्वय्यात्मनिक्षेपावधि-
कमेव हि प्रकृतिबन्धमूलकं गर्भजम्भजरावरणादिपीरवर्तनमिति
भावः । अत्र पूर्वार्धवाक्यार्थहेतुकः उत्तरार्धवाक्यार्थ इति काव्य-

लिङ्गं द्वितीयतुरीयपादगतवर्णपञ्चकानुलोमप्रतिलोमाचित्ररूपश-
ब्दालङ्कारैकवाचकानुप्रविष्टमिति ध्येयम् ॥

यथावा—

श्रीस्पृहयालु दयालु ग्रहयालु जनस्य चरण-
पतयालुः । श्रद्धालुरतन्द्रालुर्भद्रानिद्रालु तद्रजे
ब्रह्म ॥ २२२५ ॥

श्रद्धालुः अतन्द्रालुः अर्ह भद्रानिद्रालु जगन्मङ्गलविधानजग-
रूकमित्यर्थः । अत्र श्रीस्पृहयालुत्वस्य दयालुत्वं प्रति तस्य च
चरणपतयालुग्रहयालुतां प्रति च हेतुत्वात्काव्यलिङ्गं मालारूपं
तच्च भजनं प्रति हेतुरिति काव्यलिङ्गान्तरं च दृश्यनुप्रासेन
सहैकवाचकानुप्रविष्टम् । 'स्पृहिशुद्धिपतिदयानिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य
आलुच्' इति सूत्रोदाहरणानि सर्वाण्यप्युपेक्षितक्रमाणि रत्ना-
वलीविशेषणेत्या निबद्धानीति विच्छित्तिविशेषोऽनुसंधेयः ॥

यथावा—

फणिगिरिमणिरमणि भवत्फणितिप्रणयो व्य-
तानि यदनेन । फाणितमभाणि तदयं खण्ड-
विकारो न कारणान्तरतः ॥ २२२६ ॥

हे फणिगिरिमणिरमणि ! यत् तस्मात् अनेन खण्डविकारेण
भषत्याः फणितौ वाचि प्रणयः विश्वासः सख्यमिति यावत् ।
व्यतानि व्यरन्ति । तत् तस्मात् अयं खण्डविकारः खण्डशर्करा-
विशेषः फाणितशब्देन व्यवाह्रियत । न तु कारणान्तरतः । फणित्या
इदं फाणितं फणितिप्रणयवत्त्वात्तत्संबन्धीत्यगद्यतेत्यर्थः । फणिति-
शब्दात् 'तस्येदम्' इत्यपि 'यस्येति च' इतीकारलोपे भावि-

वृद्धौ फाणितमिति रूपं फाण्यते द्रवीमावं प्राप्यते इत्यादि-
व्युत्पत्तिमिस्तु फाणितमिति नाभाणीत्यर्थः । अत्र फणिगिरि-
मणीति रूपकातिशयोक्तिः फाणितमित्यभाणीति निरुक्तिः न कार-
णान्तरत इत्यपह्नवश्चाप्रस्तुतप्रशंसया संकीर्णाः दत्तचतुष्प्रासेन
सहैकवाचकानुप्रविष्टाः ॥

उक्तानां पञ्चानामपि नरसिंहाकाराणामलंकाराणां कचिदेक-
पद्ये मेलने चारुतातिशयः । यथा—

स्वाभा तरूपलाल्या सुरुचिरकुरुविन्दबृन्दपटु-
कटका । हरिमणिना फणिनायकगिरिधरणी
लसति कलिततिलका नु ॥ २२२७ ॥

तरूपलाल्या तरूणामुपलानां च आलया पङ्क्त्या स्वाभा
शोभनप्रकाशा । अन्यत्र स्वाभातरूपलाल्येति समस्तं प्रथमैक-
वचनान्तं पदम् । सुष्ठु आभातं प्रकाशमानं यद्रूप—

आरोप्यावेध्यविश्लेष्यपारिहार्यैरभूषितम् ।

यद्रूषितमिवाभाति तद्रूपमिति कथ्यते ॥

इति लक्षितशोभाविशेषः । तेन लाल्या लालनीया । सुरु-
चिराणि कुरुविन्दानां मुस्तानां पञ्चरागाणां च बुन्दानि यस्मि-
स्तत्तथोक्त पटु भजर्जरं कटकं सानुभागो वलयश्च यस्यास्सा ।
'कुरुविन्दाः पञ्चरागहिं गुलादर्शमुस्तकाः' इति रत्नमाला । 'कटकं
वलये सानौ राजधानीनेतम्भयोः' इति विश्वः । फणिनायकागिरे-
धरणी हरिरेव हरिमणिः इन्द्रनीलः हरिरेव मणिरिति वा । तेन
कलिततिलका नु रचिततिलकेव विलसति—

प्रत्युक्तावुपमाने च विषादोत्प्रेक्षयोरपि ।

तु पादपूरणे हंयो जिह्वासायां समुच्चये ॥

इति शेषः । अत्र स्वभातरूपलाल्येत्यादेश्वेषस्य तन्मूलकाति-
शयोक्तेऽप्यङ्गाङ्गेभावसंकरः । तथा चोन्नह्यमाना हरिमणितिलकि-
तत्त्वोत्प्रेक्षा फणिनायकगिरिधरण्यां नायिकादयवहारसमारोपरूप-
समासोक्तिगमैषोन्नह्यत इत्युत्प्रेक्षासमासोक्तयोक्तश्लेषमूलकाति-
शयोक्त्युत्तमिमतत्त्वतौल्यात्परस्परपेक्षसौन्दर्यातिशयत्वैककालि-
कत्वयोरपि सद्भावात्समप्राधान्यम् । एतावत्येष कविसंरम्भे अयं
संकरः । कलिततिलकानु इत्युपमायां चेत्संरम्भः तदा फणि-
नायकगिरिधरण्याः नायिकौपम्यस्य गम्यमानतया एकदेशविव-
र्त्युपमालंकारः । स श्लेषमूलातिशयोक्त्या अङ्गेन संकीर्यमाण इत्य-
नयोत्संवेहसंकरः । हरिमणिनेत्यत्र हरिरेव हरिमणिः हरिर्म-
णिरिवेत्युभयथाऽपि समाससंभवाद्गोपमयोरन्योऽपि संदेह-
संकरः । सुवचिरकुरुविन्दवृन्दपदुकटकेत्यत्र श्लेषमूलातिशयोक्ते-
रनुप्रासस्य चैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । एवं कलिततिलकेत्यत्र
उत्प्रेक्षानुप्रासयोश्च हरिमणिनेति संदेहसंकरस्य पूर्वोत्तरार्ध-
गतानुप्रासयोश्च संसृष्टिरिति पञ्चाप्यलंकारा अत्र मिलिता इति
सुभ्रीभिर्विभावनीयम् । अयं च पञ्चानामलंकाराणामेकत्र मेल-
नप्रकारः लक्ष्मीसहस्ररत्नप्रकाशिकाहंससंदेशरसास्वादिन्योश्च के-
षुचित्पद्येष्वस्माभिः प्रकाशितः ॥

क्वचित्संकराणामपि संकराद्विच्छिन्नतिथिशेषः । यथा—

अजिराचितहरिमणिघृणिमसृणान्वज्रांश्च्युता-
न्गृहे धनिनाम् । उञ्छन्ति जाम्बवधिया यद्दाला-
स्सा रमाकटाक्षश्रीः ॥ २२२८ ॥

धनिनां श्रीमतां गृहे आत्मभिप्रायकमेकवचनम् । च्युतान्
अनादराद्वलितान् अजिरेषु अङ्गणेषु आचिताः भूमीसमतलतया

आतताः ये हरिमणयः फलकाकारा इति भावः । तेषां वृणिभिः किरणैः मसृणान् झिग्धान् दयामलानिति यावत् । यज्जान् हीरमणीन् बालाः कीदन्तो भाणवकाः जम्वा विकाराः जाम्बवानि जम्बूफलानीति धिया भ्रान्त्या 'जम्वा वा' इति वैकारिकोऽण् । 'फले जम्वा जम्बू स्त्री जम्बु जाम्बवम्' इत्यमरः । उच्छन्ति एकैकश आवदते इति यत् सा विधेयकटाक्षश्रीशब्द-कटाक्षेण स्त्रीलिङ्गता । रमायाः श्रीनिवासदिव्यमहिम्नाः कटाक्ष-श्रीः कटाक्षलक्ष्मीरेव । अत्र तावत् श्रीमतां संपत्तिसमृद्धिचर्ण-नमुदात्तालंकारः । तन्मूलको हरिमणिवृणिमसृणानित्यत्र तद्गुणा-लंकारः, तत्रैव वक्ष्यमाणभ्रान्त्युपपादकपदार्थहेतुककाव्यलङ्का-लंकारश्चेति द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः । तन्मूलको जाम्बवाधि-येत्यत्र भ्रान्तिमवलंकारः । ताभ्यां चादौतालंकारस्सुन्दरतां ल-म्बित इति तयोश्च तस्य चाङ्गाङ्गिभावेन संकरः । एवं श्रीम-ज्जवनसमृद्धेहेतुमती रमाकटाक्षश्रियो हेतोश्चाभेदवर्णनं हेत्वलंकारः । स च रमाकटाक्षश्रियो निरवधिकोत्कर्षपर्यवसायी । एतावन्मात्रे चेत्संरम्भः कवेः तदा उपपादितोदात्तालंकारोपस्कृते हेत्वलंकारे विभ्रमः । वर्णनीयाया रमायाः कटाक्षलक्ष्मीः कीदशीति प्रशो-त्तरतया निरवधिकैश्वर्यविश्राणनरूपाप्रस्तुतकार्यमुखेन तदीयक-टाक्षलक्ष्मीप्रकर्षप्रशंसायां चेत्संरम्भः तदा कार्यनिबन्धनाप्रस्तुत-प्रशंसालंकारे विभ्रमः । कार्यस्यापि वर्णनीयतयाभिमिसंधौ तु प्रस्तुताङ्गुरे विश्रान्तिः । अत्र विशेषानध्यवसायात्संदेहसंकरः । किंच श्रीमज्जवनवैभववर्णनस्यासंबन्धे संबन्धकथनरूपतया अति-शयोक्तेरुदात्तालंकारेण सदैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । निरवधिकौ-पायार्थोत्कर्षपर्यवसायिनो हेत्वलंकारस्याङ्गुतात्पर्यौदार्यवर्णनात्मिक-याऽत्युक्तया सदैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । तन्मूलकस्याप्रस्तुत-

प्रशंसालंकारस्य प्रस्तुताङ्कुरालंकारस्य वा श्रीमत्सम्पत्समृद्धिवर्ण-
नात्मकोदात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । वाचकश-
ब्दस्य प्रतिपादकमात्रपरतया व्यङ्ग्यकसाधारण्यस्य दीक्षितैरेवोक्त-
त्वात् । तथाचोदात्तातिशयोक्तयोः हेत्वस्त्युक्तयोः व्यङ्ग्योदात्ता-
प्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुताङ्कुराभ्यतरयोरित्येतेषां त्रयाणामेकवाचकानु-
प्रवेशसंकराणां समप्राधान्यसंकरः । न ह्येतेषामन्योन्यमितरप्राक्-
त्वमस्ति । ननु संपत्समृद्धिवर्णनात्मकस्योदात्तस्यासंबन्धे संबन्ध-
वर्णनरूपातिशयोक्तेश्चैकवाचकानुप्रवेशस्य हेत्वलंकारसौन्दर्याधा-
यकत्वेनेतराङ्गतायां जागरूकतायां कथं त्रयाणां समप्राधान्यसंकर
इति वाच्यं, उदात्तालङ्कारस्यैव संपत्समृद्धिवर्णनात्मना हेत्व-
लंकाराच्छाब्दाधायकतया अङ्गता । न तत्रातिशयोक्तिसंकरस्या-
प्युपयोग इति त्रयाणां समप्राधान्यस्योचेतत्वात् । एवमत्र श्लोके
चतुर्णांमपि संकराणां यथायथं संकरः । तथाहि—उदात्त-
तद्गुणयोरङ्गाङ्गिभावसंकरस्य भ्रान्तिमनुदात्तयोरङ्गाङ्गिभावसंकरस्य
आङ्गाङ्गिभावेन संकरः । तथा भ्रान्तिमनुदात्तयोरङ्गाङ्गिभावसंकर-
स्य उदात्ताङ्गहेत्वलंकारादिसंदेहसंकरस्य आङ्गाङ्गिभावसंकर
इति कुशाग्रीयमतिभिरनुसंधेयम् । एवंजातीयकास्सकराः प्राशुप-
वर्शितेष्वर्थालंकारोदाहरणेषु उपदर्शयिष्यमाणेषु शब्दालंकारोदा-
हरणेषु च संभवन्तो मनीषिभिरलंकारशास्त्रार्थिणातैस्त्वयमवेष्टान्त
इति विस्तरमयाद्विश्रम्यते । ग्रन्थान्ते श्रीरिति निर्देशोऽत्यन्त-
मङ्गलार्थ इति सर्वं समञ्जसम् ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे सङ्कुरालङ्कारसर एकविंशत्युत्तरशततमः.

अथ शब्दालङ्कारसः (१२२)

इत्यर्थालङ्कृतयो यथामति निरूपिताः ।

निरूप्यन्तेऽथ दिव्यान् शब्दालङ्कृतयः क्रमात् ॥

यद्यपि प्रकाशकारादिभिरभ्यर्हितशब्दगत्वैर्माभ्यर्हिता इति शब्दालङ्कारा अर्थालङ्कारेभ्यः पूर्वं निरूपिताः । काव्यानुशासन-कारस्तु—“अलङ्काराः खलु द्विविधाः शब्दालङ्कारा अर्थालङ्काराश्च, तत्र तावदर्थमधिकृत्य शब्दः प्रवर्तते, अतः प्रथममर्थालङ्कारा एवो-दाह्रियन्ते” इत्याह । अतएव दण्डिप्रभृतिभिः अर्थालङ्काराः प्रक-र्षातिशयादादौ शब्दालङ्कारास्तु जवन्त्यतयाऽनन्तरं च निरूपिताः । अतएवास्माभिः काव्यानुशासनकृदादिमतावलम्बनेनार्थालङ्कार-निरूपणानन्तरमेव शब्दालङ्कारा निरूप्यन्ते ॥

वर्णानुप्रासः—

साम्यं व्यञ्जनमात्रस्य वर्णानुप्रास ईरितः ॥

स्वरवैसादश्येऽपि व्यञ्जनानां सादृश्यं यत् स वर्णानुप्रासः । व्यञ्जनसाम्यं यमकेऽप्यस्तीति तद्वारणाय मात्रपदम् । तेन स्वर-व्यञ्जनसादृश्य एव यमकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च तत्रातिव्याप्तिः । स्वरव्यञ्जनसाम्यरूपलाटानुप्रासाभ्यासिवारणाय वर्णपदं लक्ष्ये विशेषितम् । तथाच लाटानुप्रासस्य पदानुप्रासतया वर्णानुप्रासता-विरहादलक्ष्यत्वेन ■ तत्राभ्यासिर्दोषायेत्याहुः । रसाद्यनुगतः प्रकृष्टो म्यासोऽनुप्रासः । तदुक्तम्—‘प्रकृष्टो वर्णविन्धासो रसाद्यनु-गतो हि यः । सोऽनुप्रासः’ इति ॥

द्विधा भवेदयं छेकवृत्त्यनुप्रासभेदतः ॥

अयं वर्णानुप्रासश्च छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेति द्विविधः । छेकाः विदग्धाः तद्विमितोऽनुप्रासश्छेकानुप्रासः । वृत्तिर्नाम निय-

तवर्णगतो रसविषयो व्यापारः रचनाविशेष इति यावत् । तदा-
श्रितोऽनुप्रास इत्याहुः ॥

छेकानुप्रासः—

छेकानुप्रासमाहुर्यत्साम्यं व्यञ्जनयोस्तकृत् ॥

यद्व्यञ्जनयोस्तकृत्साम्यं तं छेकानुप्रासमाहुः ॥

यथावा—

सन्ततमन्तःकरणं दिव्यं भव्यं भुजङ्गगिरिसङ्घि ।

धाम श्यामममेयं विन्दतु कन्दर्पदर्पहररूपम् ॥

अत्र पूर्वार्धे नकारतकारयोः लकारयकारयोः वकारयका-
रयोः उत्तरार्धे नकारदकारयोः रेफपकारयोश्च सकृत्साम्यम् ।

इदं च—

ततोऽरुणपरिरूपम्वमन्दीकृतवपुःशशी ।

दध्ने कामपारिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥

इतिच्छेकानुप्रासस्योदाहरणदानेन दधवधानसद्विष्णुव्यञ्जन-
द्वयसकृत्साम्यस्य छेकानुप्रासतामश्नुपगच्छतां प्रकाशकारादीनां
मतेन । विद्यानायादीनां मते तु इदं लक्षणम्—

द्वयोर्द्वयोर्व्यञ्जनयोर्युग्मयोर्या निरन्तरा ।

आवृत्तिः क्रियते सोऽयं छेकानुप्रास ईर्यते ॥

द्वयोर्द्वयोर्व्यञ्जनयोर्व्यञ्जनान्तराव्यवधानेनावृत्तिश्छेकानुप्रास
इत्यर्थः । तेनाज्वर्णव्यवधानेऽपि न दोषः ॥

यथावा—

देवादेव श्रेयो रामारामस्ववक्षसो ज्यायः । ध्येयो

हि योऽहिभूमीधरधरणीबालिकालिकाभरणम् ॥

अत्र पादचतुष्टयेऽपि व्यञ्जनयुग्मानामव्यवधानेनाह सेद्वेका-
प्रासः ॥

वृत्त्यनुप्रासः—

उलङ्घ्य संख्यानियमं पौनरुक्त्यं भवेद्यदि ।

एकद्वित्रयादिवर्णानां वृत्त्यनुप्रासमूचिरे ॥

अत्रैकस्य व्यञ्जनस्य सकृदावृत्तौ वैचित्र्यविरहात्सामर्थ्या-
दसकृदावृत्तिर्लक्ष्यते । द्वयोस्तु सकृदेव । अन्यथा छेकानुप्रासो
भवेत् । व्यवधाने त्वसकृदावृत्तावपि न विरोधः । त्रयादीनां
सकृदसकृदा व्यवधानेनाव्यवधानेन वा आवृत्तिर्द्रष्टव्या । वृत्तिश-
ब्देन वैकर्म्यादयो विवक्षिताः । तदुपलक्षितोऽनुप्रासो वृत्त्यनुप्रास-
इत्याहुः ॥

यथा—

मुरघातुकमरतकवरविसृमररुचिनिचयमेचकी-
भूता । आलसति नीलचेलकनिचोलितेवाहि-
भूभृतो भूमिः ॥ २२३१ ॥

फणिघरणीघररमणी रमणीयमणीललन्तिका-
लतिका । उन्मीलति काऽपि महामहिममही देवता
मुदे जगताम् ॥ २२३२ ॥

कोमलकमलजरुचिमदहररुचिमदुदारलोचने
देवे । मुदिरमदरभसनिर्जयरभसि निजाङ्गेऽस्तु मम
मनो लग्नम् ॥ २२३३ ॥

द्वितीये षष्ठे महामहिम्नां महो भूमिः आधारभूतेत्यर्थः । काऽपि देशतेति योजना । तृतीये मद्भस्मसो मद्भेषः तस्य निर्जये रभसि उल्लासवदित्यर्थः । 'रभसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः । अत्र पद्यत्रये यथायोगं एकद्वित्रयादिघर्णानामावृत्तेर्वृत्त्यनुप्रासः । अत्र पूर्वत्र च स्वरसादृश्यमानुषाङ्गिकम् । स्वरव्यञ्जनसादृश्यस्य यमकप्रयोजकत्वं वक्ष्यते ॥

अथ लाटानुप्रासः—

तात्पर्यमात्रभिन्ना या शब्दार्थपुनरुक्तता ।
सोऽयं शाब्दः काव्यविद्विर्लाटानुप्रास ईर्यते ॥

एवं घर्णगतमनुप्रासं प्रतिपाद्य घर्णसमुदायरूपशब्दगतमनुप्रासं निरूपयति—तात्पर्यमात्रेति । तात्पर्यमात्रभिन्नं शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं यत् सोऽयं शाब्दो घर्णसमूहः तत्संबन्धी शाब्दः—लाटजनप्रियत्वाद्लाटानुप्रास इति काव्यविद्विरीर्यते । अत्र शाब्द, पौनरुक्त्यमात्रं यमकेऽप्यस्तीति तद्वारणायार्थपदम् । यमके चार्थभेदाच्च तत्पौनरुक्त्यम् । शब्दार्थपौनरुक्त्यमात्रं कथितपदत्वादिरूपदोषसाधारणमित्यतस्तात्पर्यमात्रभिन्नेति विशेषणमिति ध्येयम् ।

वाक्यावृत्तौ पदावृत्तौ नामावृत्तौ च तद्विधा ॥

सः लाटानुप्रासः वाक्यपौनरुक्त्यं सुबन्ततिङन्तपदपौनरुक्त्ये नाम्नः प्रातिपदिकस्य पौनरुक्त्ये च त्रिविधो भवति । तत्राद्यो यथा—

त्वं चेत्प्रसीदसि हरे वर्णाश्रमधर्मचर्यया किं नः । यदि न प्रसीदसि त्वं वर्णाश्रमधर्मचर्यया किं नः ॥ २२३४ ॥

अत्र प्रथमार्धे वर्णाश्रमधर्मचर्यायाः भगवत्प्रसादरूपफलनि-
ष्पत्तौ सत्यामनादरः, द्वितीयार्धे तादृशफलनिष्पत्त्यभावे अनादर
इति तात्पर्यभेदेन वाक्यावृत्तेर्लाटानुप्रासः ॥

यथावा—

विषममृतं तस्य भवेद्यस्य मनो भवति माध-
वेऽस्खलितम् । विषममृतं तस्य भवेद्यस्य मनो-
भवति माधवे स्खलितम् ॥ २२३५ ॥

नृत्यति हृदि यस्य हरिः कलिः कृतं तस्य
भवति हन्त युगम् । शौरिर्न यस्य चेतसि कलिः
कृतं तस्य भवति हन्त युगम् ॥ २२३६ ॥

अत्राप्ये पद्ये यस्य श्रुतिवासे चित्तमस्खलितं तस्य विषमप्य-
मृतं भवेत् प्रह्लादस्येव । यस्य विश्वं स्खलितं तस्य अमृतमपि
विषं भवेदिति । द्वितीये श्रीनिवासध्यानवद्धादरस्य कलियुगमपि
कृतयुगं तदन्धस्य कृतयुगमपि कलियुगमिति तात्पर्यभेदेन
वाक्यावृत्तेर्लाटानुप्रासः ॥

कलिः कृतयुगं तस्य कृतं तस्य कलिर्युगम् ।

हृदये यस्य गोविन्दो यस्य चेतसि नाच्युतः ॥

इति प्रमाणमत्र प्रत्यभिज्ञाप्यते । यद्यप्यत्र पद्यद्वयेऽपि पूर्वा-
र्धयोर्विषयकस्योद्देश्यत्वात्प्राथम्यं अमृतकृतयुगयोर्विधेयत्वाज्जघ-
न्यत्वं च युक्तम् । उत्तरार्धे तु उद्देश्यविधेयश्रुत्युक्तमनिर्देशरूपावि-
मृष्टविधेयशिरूपो दोषः । तथाऽपि तदस्फुरणदशायां प्रतीतिर्य-
गनधिरहात् ईदृशमपि प्रकाशकारादिभिः प्राचीनैरुदाहृतमित्यस्मा-
भिरप्युदाहृतम् ॥

द्वितीयो यथा—

तेषां चक्षुश्चक्षुस्तेषां जन्मैव जन्म मनुजा-
नाम् । ये निध्यायन्त्यनिशं येऽनुध्यायन्ति फणि-
धरेशं तम् ॥ २२३७ ॥

अत्र द्वितीयचक्षुर्जन्मशब्दयोस्तत्कर्तृलक्षणस्तात्पर्यभेदः । मनु
'इन्दुरिन्दुरिव धीमान्' इत्यादायनन्वधाऽलंकारेऽपि शब्दार्थ-
पौनरुक्त्यसंभवः । लाटानुप्रासत्वमेव किं न स्यादिति चेत्सत्यं,
अप्यनन्वये अर्थपौनरुक्त्यमात्रं लक्षणं तथाऽपि निर्देशप्रतिनिर्दे-
शयोरैकरूप्यविरहे पर्यायप्रक्रमदोषप्रसंगादानुषङ्गिकं शब्दपौन-
रुक्त्यम् । अत्र तूभयपौनरुक्त्यमप्यावश्यकमेवेति विषयभेदात्
कोऽपि विरोधः । तदुक्तं —

अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिकम् ।

अस्मिन्नु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकम् ॥

इति, इत्याहुः । नन्वेवमप्यनेनैव लाटानुप्रासेन सिद्धस्यैव
चक्षुरादेस्तात्पर्यभेदेन चक्षुष्टुदिविधानाद्विषयलंकारो माऽस्त्विति
शेषः । 'रामस्य गात्रमसि' इत्यादौ शब्दार्थपौनरुक्त्याभावस्थले
विषयलंकारस्यावश्यकत्वावशाप्यर्थवशात्समावेशे अनयोरेकवाच-
कानुप्रवेशसंकरस्यैव वक्तुं युक्तत्वात् ॥

यथावा—

तद्वैवर्तं हि दैवतमहिगिरिशिखरेऽस्ति यन्महो-
दारम् । मनुजस्त एव मनुजस्तकुदपि वा येन
तत्स्मृतिं नीतम् ॥ २२३८ ॥

समासैक्ये तद्धितायां स्यात्समासासमासयोः ।
नामावृत्तौ पुनस्त्वेधा लाटानुप्रास ईरितः ॥

एकस्मिन् समासे भिन्ने वा समासे समासासमासयोर्वा
नामः प्रतिपदिकस्य चावृत्तौ लाटानुप्रासः पुनस्त्रिविधो निष्प-
द्यते ॥

यथा—

अमृतामृतकरशिशिरा शिशिरावनिधरधृति-
र्दयासीमा । सीमा पुरातनगिरां सा मां परदेव-
ताऽवतादनिशम् ॥ २, २३९ ॥

दयाविषये असीमा अधिद्यमानसीमा अतिष्वेलदयोर्मिले-
त्यर्थः । दयायास्सीमा अवधिरिति वा । अमृतामृतस्यत्र अमृतेति
प्रतिपदिकस्यैकस्मिन् समासे शिशिरेत्यस्य भिन्ने समासे दया
सीमासीमेत्यत्र समासासमासयोश्चावृत्तिः ॥

पञ्चप्रकार एवं च लाटानुप्रास ईरितः ॥

वाक्यावृत्तावेकः पदावृत्तावन्यः एकस्मिन् समासे नामावृ-
त्तावितरः भिन्ने समासे नामावृत्तौ परः । समासासमासयोर्नामा-
वृत्तावपर इति पञ्चविधो लाटानुप्रास उक्तः—

सितकरकररुचिरविभा विभाकराकारधरणिधरकीर्तिः ।

पौरुषकमला कमला साऽपि तत्रैवास्ति नाम्यस्य ॥

इत्याद्युदाहरतां कान्यग्रकाशकारादीनामनुशेधेन ॥

अत्रेह चिन्त्यम्—द्वयोरपि करशब्दयोर्वाच्य एव विभ्रान्तत-
याऽन्यपरत्वाधिरहास्ति तात्पर्यमेव, तस्यैव तज्जीवातुत्वात् ।

अतोऽनुप्रासमात्रप्रथमेवास्य । न च केवलकरादिपदानां स्वार्थवि-
भ्रान्तावपि समासे उपसर्जनीभूतानां स्वार्थत्यागेन परार्थवृत्तेस्ता-
त्पर्यान्तरपरत्वमस्येवेति धातव्यम्, लक्षणास्तामग्रीविरहात् । अ-
त्राप्यन्यपदार्थप्रधानत्वात्करशब्दस्य गुणीभाव एव न तु मुख्या-
र्थबाधः, स्वार्थ एव विभ्रान्तेः । न हि गुणीभावमुख्यार्थबाधयोरे-
कत्वं सतां हि मुख्यार्थस्य किञ्चिदपेक्ष्य गुणीभावः । बाधस्तु
स्वस्मिन्नेषाविभ्रान्तिरित्यनयोर्महान् भेदः । नाप्यत्र लक्षणायां
किञ्चित्प्रयोजनमित्येतरपौनक्यमात्रम् । एतेन 'अत्राब्जपद्मनयने
नयने निमील्य' इत्यत्र लाटानुप्रासं वदन् सर्वस्वकारोऽपि प्रत्युक्तः ।
अब्जपत्रशब्दस्याप्यपौनक्येन तस्य दुर्घटत्वादिति वदन्ति ॥

अथ यमकम्

अनर्थका वा भिन्नार्थास्सार्थकानर्थकाश्च वा ।
क्रमादावर्तिता वर्णा यदि तद्यमकं भवेत् ॥

यथा—

सरसा सरसा सकलाविपुला विपुला फणीन्द्र-
भूमिभृतः । शौरेर्मोदं जनयति नयति नृणां दुरित-
मविरतं विरतिम् ॥ २२४० ॥

अत्र सरसासरसासकलेत्यत्र रसासेत्यादीनामनर्थकानां वा
विपुलाविपुलेत्यत्रार्थसमवेन भिन्नार्थकानां वा जनयति नयतीत्यत्र
कचित्सार्थकानां कचिदर्थविपुलाणां वा वर्णानां क्रमाद्यपौनक्यं
तद्यमकम् । अत्र सरसासरसासकलेत्यत्रार्थमानानां रसासेति-
वर्णानामर्थभावेन भिन्नार्थकत्वस्य सार्थकानर्थकत्वस्य चाभावा-
द्व्याप्तिः, अत्र उक्तमनर्थका वेति । विपुलाविपुलेत्यत्रार्थमानानां

विपुलेति वर्णानामनर्थकत्वस्य सार्थकानर्थकत्वस्य वा अभावाद्-
व्याप्तिरित्यत उक्तं भिन्नार्थका वेति । जनयति नयतीत्यत्र द्वितीय-
नयतिशब्दस्य सार्थकत्वाश्रानर्थकत्वं नापि भिन्नार्थकत्वं, प्रथम-
नयतिशब्दस्यानर्थकत्वात् । अतस्तत्रादयसिरित्यत उक्तं सार्थका-
नर्थकाश्च वेति । कपिः पिक इत्यदौ भिन्नार्थकानां वर्णानामादृतेर्य-
मकत्वप्रसङ्ग इत्यत उक्तं क्रमादिति । येन क्रमेण प्रथमं पठिताः
तेनैव क्रमेणार्थिता इत्यर्थात् तत्रातिव्याप्तिः । वर्णा इति षड्-
वचनमविश्वितम् । तेन—

विजयीभव भववन्दित दितदितिजनिजातजा-
तभीतिविशेष । शेषभुज भुजगभूधरधरणीरमणी-
मणियमान मुरारे ॥ २२४१ ॥

इत्यत्र न-यमकत्वशक्तिः । दितिजनीनां वैखानां जातं समूहः
तस्माज्जातो यो भीतिविशेषः सः दितः छिन्नः येन सः तस्य
संबुद्धिः 'दितं छितं वृष्णम्' इत्यमरः । न चैवं लक्षणाननुगम
इति धाढ्य, उक्तविधात्रितयाम्यतमाविधावद्वर्णावृत्तिर्यमकमि-
त्येके । एकार्थत्वभिन्नशब्दावृत्तिर्यमकम् । एकार्थकत्वभेदश्च निर-
र्थकेषु भिन्नार्थकेषु सार्थकानर्थकेषु वर्णेष्वविशिष्टमिति नाननुगम
इत्यन्ये ॥

श्लोकार्थपादतद्भागावृत्त्या स्यात्तच्चतुर्विधम् ॥

तत् यमकं श्लोकावृत्तौ अर्धावृत्तौ पादावृत्तौ पादभागावृत्तौ
च भवत् प्रथमं चतुर्विधं भवति ॥

तत्र श्लोकावृत्तिर्यथा—

उत्तुङ्गमव्यवनिकामन्दारोल्लासिसुविपुलक्रोड-

म् । तमचलमहिमाधारं सद्यो गोविन्दमादधत-
मिष्टम् ॥ २२४२ ॥

उत्तुङ्गमध्यवनि कामन्दारोल्लासिसुविपुलकोडम् ।
तमचलमहिमाधारं सद्योगोऽविन्दमादधतमिष्टम् ॥

उत्तुङ्गमध्यवनिकामन्दारोल्लासिसुविपुलकोडं तं अचलं अहिं
आधारं सद्यः गोविन्दं आदधतं इष्टम् । उत्तुङ्गं मध्यवनि कामं
दारोल्लासिसुविपुलकोडं तं अचलमहिमाधारं सद्योगः अविन्दं
आदधतं इष्टम्, इति पदच्छेदः । उन्नताः तुङ्गाः पुष्पागतस्यः यस्यां
तस्यां उत्तुङ्गायां 'पुष्पागे पुरुषस्तुङ्ग' इत्यमरः । मध्यवनिकायां
मध्येऽरण्यमित्यर्थः । ये मन्दाराः पारिजाततरवः 'पारिमन्त्रे निम्ब-
तरुमन्दारः पारिजातकः' इत्यमरः । तेषु उल्लासी शोभना विपुला
भूदेवी यस्य सः सुविपुलः भूदेव्या स्निग्ध इत्यर्थः । ईदृशः कोडः
आदिवराहो यस्मिस्त तथोक्तं, आदिवराहस्य भगवत्तद्वशेवाद्रावा-
विर्भूतत्वात् । 'कोडो भूदार इत्यपि' इति वराहपर्यायेष्वमरः । तं
सुप्रसिद्धं अहिं अचलमित्यन्वयः । शेषान्निमित्यर्थः । शेषस्यैवा-
चलत्वेनावशीर्णतायाः पुराणप्रसिद्धतया अमेदेन निर्देशः । आधारं
निवासस्थानं आदधतं कुर्वाणं तत्र निवसन्तमित्यर्थः । इष्टं निरति-
शयप्रीतिविषयं 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थ' इति गानात् । 'इष्टु
इच्छायां' कर्मणि क्तः । इष्टं सर्वैः पूजितमिति धा । यजतेः क्तः—

इष्टमाशंसितेऽपि स्वात्पूजिते प्रेषसि त्रिषु ।

सप्ततन्तौ पुमान् क्लीबे संस्कारे क्तुकर्मणि ॥

इति मेदिनी । उत्तुङ्गं सर्वैर्गुणैरतिमात्रमुन्नतं । मध्यवनि
भूमौ । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मध्यवनि अहिमचलमाधार-
मादधतमित्यन्वयः । कामं पर्याप्तं यथास्यास्तथा दारैः सह-

धर्मिण्या लक्ष्म्या उल्लासि प्रकाशमानं सुविपुलं अतिविशालं कौंडं
भुजाम्तरं यस्य तं लक्ष्मीसमाश्लिष्टविशालवक्षसमित्यर्थः । तं वेदा-
न्तवेद्यजगत्कारणत्वादिकल्याणगुणगणतया प्रसिद्धं अचलस्य
स्थिरस्य महिम्नः माहात्म्यस्य आधारं इष्टं आश्रितामीप्सितं
यज्वभिः कृतं यागं वा आदधतं पुष्पान्तं गोविन्दं श्रीनिवासं 'गोवि-
न्देति यदाक्रन्वत्' इत्युक्तीत्या भगवतस्तन्माहा सौशील्यपराका-
ष्ठाद्योतकेनाह्वाने प्रीत्यतिशयस्य सम्प्रमानतया शेषाद्रौ प्रायेण
गोविन्दनाम्न एव जनैः कौर्त्यमानतया गोविन्दशब्देन निर्देशः ।
सन् प्रशस्तः योगो ध्यानं यस्य स तथोक्तस्तन् सद्यः अविन्दं
शरणमदणवम् । विन्दते लुप्तमैकवचनम् ॥

अर्धावृत्तिर्यथा—

शुभदामोऽदरभासुरजय मापाहिस्थिराधरामो-
दिन् । शुभ दामोदर भासुर जय मा पाहि स्थि-
राधरामोदीन् ॥ २२४४ ॥

शुभनामः अदरभासुरजय माप अहिस्थिराधरामोदिन् शुभ
दामोदर भासुर जय मां पाहि स्थिराधरामोदिन्, इति पद-
च्छेदः । अदरभाः अनल्पतेजसः ये असुराः जयतीति जयः
पचाद्यच् । तेषां जयः अनल्पधिकमदैतेयजेतेत्यर्थः तस्य संबुद्धिः
अदरभासुरजय ! अहिस्थिराधरः शेषाद्रिः तस्मिन् आमोदिन्
आनन्दिन्, शुभ 'मङ्गलानां च मङ्गलम्' इत्युक्तीत्या मङ्गल-
रूप । दामोदर भासुर स्वप्रकाशस्वरूप । स्थिरायाः मूढेभ्यः
अधरेण अधररसेन आमोदिन् । यद्वा-स्थिराधर धराणिधर 'धर-
णिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे, 'धराणिधर मे शिष्य मनुः' इत्या-

दिकमिह स्मर्तव्यम् । अतएव आमोदिन् अतिनिर्हारिपरिमलशा-
लिनः । भूदेव्यास्त्वाभाषिकगन्धर्वत्वेन नित्यतद्योगादिति भावः—

‘विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

आमोदस्सोऽतिनिर्हारी’

इत्यमरः । यद्वा ‘सर्वगन्धस्सर्वरसः’ इति श्रवणास्सर्वदिग्यगन्धे-
त्यर्थः । माप श्रपिते ! शुभा दामा वैजयन्ती यस्य स तथोक्तः स्वं
जय । जिघातोलोष्मध्यमैकवचनम् । ‘न पुंसि दाम संदानम्’
इत्यमरः । दामशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य ‘मनः’ इति स्त्रीभिषेधे ‘दातु-
माभ्यामन्यतरस्याम्’ इति डाप् । ततो बहुव्रीहिः । मा मां पाहि
पालय ॥

यथावा—

वदनाभिभाविताब्जं परमञ्जनवेदगिरिशिरस्यु-
दितम् । वद नाभिभाविताब्जं परमं जन वेद-
गिरि शिरस्युदितम् ॥ २२४५ ॥

वदनाभिभाविताब्जं परं अञ्जनवेदगिरिशिरसि उदितं वद
नाभिभाविताब्जं परमं जन वेदगिरि शिरसि उदितं इति च्छेदः ।
वदनेन अभिभावितः अभिभवं तिरस्कारं प्रापितः अब्जः चन्द्रो येन
तम् । तिरस्कारे भगवतः प्रयोजककर्तृत्वं, वदनस्य प्रयोज्यकर्तृत्वम् ।
अञ्जनवेदगिरिशिरसि अञ्जनध्यासौ वेदश्च अञ्जनवेदः अञ्जनाख्यो
वेदाख्यश्च यो गिरिः तस्य शिरसि शिखरे उदितं आविर्भूतम् ।
नाभिभाविताब्जं नामौ भावितं उत्पादितं अब्जं पद्मं येन तम्,
‘अञ्जस्य नाभावध्येकर्मणितं यस्मिन्निदं विश्वं भुवनमधिष्ठितम्’
इति श्रुतेः । वेदगिरि श्रुतिरूपायां वाचि शिरसि अन्ते वेदान्ते
इत्यर्थः । उदितं उदीरितं । वदेः कर्मणि क्तः । ‘तं स्थौपनिषदम्’
इति श्रुतेः । हे जन ! परं अतिशयितं यथास्यात्तथा परमं

अस्युत्तमं वद झूढि । अज्ञनगिराश्रविर्भूतं भगवन्तं विधातृज-
निनिदानभूतनाभिकमलतया अश्लिलजगत्कारणं परं ब्रह्मेति वदेति
जनान् प्रत्यावेदनम् ॥

यथावा—

प्रपदनतस्तव नान्येऽवाकलयन्ते मुदं ननूपा-
याः । प्रपदननस्तवनान्येवाकलयन्ते मुदं न
नूपायाः ॥ २२४६ ॥

प्रपदनतः तव न अन्ये अवाकलयन्ते मुदं ननु उपायाः प्रपद-
नतः स्तवनानि एव अकलयन्ते ते मुदं न नु उपायाः, इति
पदच्छेदः । नन्वित्यामन्त्रेण । ननु भगवन् ! प्रपदनतः शरणव-
रणात् आधावित्वात्सार्वविभक्तिकस्तसिः । अन्ये इतरे उपायाः
यज्ञदानतपोऽनशनादिसाधनानि तव मुदं प्रीतिं नावाकलयन्ते
नावाकलयन्ते । अवाङ्पूर्वकात्कलयतेर्लङ् । ते तव प्रपदे पावाग्ने
'पावाग्ने प्रपदम्' इत्यमरः । नतः शरणागतस्सन् स्तवनान्येष्व-
स्तुतीरेव अकलयन् अरचयम् । कलयतेर्लङ्कुस्तमैकवचनम् । मुदं
प्रीतिं, तेन स्तवनेनैति भावः । तुशब्दः पृच्छायाम् । 'तु पृच्छायां
विकल्पे च' इत्यमरः । नोपायाः ॥ नोपागच्छः किम् ? उपाङ्पूर्व-
कादुपपूर्वकाद्वा यातेर्लङ्प्रथमः । उपागत एवेति निर्धारयामि ।
स्तवप्रिय इति हि तव नामेति भावः । द्वितीयार्थे प्रपदनतः
स्तवनानीत्यत्र 'अपरे शरि वा विसर्गलोपो षक्तव्यः' इति विसर्ग-
लोपः । अकलयन्ते इत्यत्र 'वा पदान्तस्य इति वैकल्पिकोऽनुस्वा-
रस्य परसचर्चः । अत्र—

इति वाग्भिः प्रशस्ताभिरयोनिर्विष्णुरीक्षितः ।

आम्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥

इत्यादिप्रमाणान्धनुस्तुभेयानि । इमे श्लोकावस्थार्थावसियमके
महायमकं समुद्रकमिति नामभ्यां दृष्टादिभिर्व्यवाह्रियेताम् ।
यथोच्यते—

‘अर्थं पुनरावृत्तं जनयति यमके समुद्रकं नाम ।

श्लोकस्तु महायमकम्’ इति ॥

यथावा—

लक्ष्मीश्चकास्ति भवतो नवतोयदसारभासिता-
दवितः । लक्ष्मीश्च काऽस्ति भवतोऽनवतो यद-
सारभासितादवितः ॥ २२४७ ॥

लक्ष्मीः चकास्ति भवतः नवतोयदसारभासितात् अवितः,
इति पूर्वार्धे । उत्तरार्धे तु लक्ष्मीः च का अस्ति भवतः अनवतः
यत् असारभासितात् अवितः इति च्छेदः । हे अवितः अवतेः
रक्षणार्थकाण्ड । हे रक्षक !

‘न हि पालनसामर्थ्यमुते सर्वेश्वरं हरिम्’ ।

इत्युक्तेः । नवतोयदाः प्रावृषेण्यचारिदाः तेषु सारः श्रेष्ठः तस्य
भा प्रमेव असितात् इयामलात् । यद्वा नवतोयदस्य सारभा
श्रेष्ठदीप्तिः सेव असितः तस्मात् । तस्या अध्यासितादिति वा ।
भवतः त्वत्तः लक्ष्मीः चकास्ति । नीलतोयवमध्यस्थविबुद्धिश्च
प्राप्तपरभागतया भासत इति भावः । यद्वा भवतस्सकाशात्
लक्ष्मीः संपत् जनानामिति शेषः । चकास्ति त्वत्त एव जगतां
समृद्धिलाभ इति भावः । अनवतः आपत्सु अरक्षकात् संहर्तृतया
अप्रीणयतश्च भवतः शर्चात् लक्ष्मी श्रोत्रापि संपदिति वार्ताऽपीति
भावः । का अस्ति जनानां तस्मात्काऽपि संपन्न सिध्यतीति भावः ।
कुत इत्यत आह—यदिति । यत् तस्मात्करणात् अयमित्यध्याहारः,

असारं निस्सारं अश्रेष्ठं वा भसितमेव भासितं धातुसरासुतादेवत्
स्वार्थिकोऽण् । तस्मात् अभितः प्रीतः तृप्तो वा भवति । अवतेः
प्रीत्यर्थकातृप्त्यर्थकाद्वा कर्तरि क्तः । रक्षणासमर्थात् भस्ममात्र-
समृद्धिमत्तया तृप्तावस्मात्तुष्मीलाभस्सर्वरक्षकाच्छ्रीनिवासाद्भग-
वत इव जनानां कथं निष्पद्येतेति भावः ॥

यथावा—

श्रीशोभितस्स दासं पदं श्रितं बहुकरोऽतिही-
नमपि । श्रीशोऽभितस्सदा संपदं श्रितं बहु
करोऽति हीनमपि ॥ २२४८ ॥

श्रीशोभितः सः दासं पदं श्रितं बहुकरः अतिहीनं अपि
श्रीशः अभितः सदा संपदं श्रितं बहु करोति हि इनं अपि इति
पदच्छेदः । श्रिया पाद्गुण्यसंपदा शोभितः । बहुवः कराः हस्ताः
यस्य स तथोक्तः । स्वसंपदनुगुणपुरुषार्थचतुष्टयदानौपयिक-
पाणिचतुष्टय इति भावः । सः सर्वेश्वरत्वेन सकलोपनिषत्प्र-
सिद्धः श्रीशः भगवान् श्रीनिवासः अतिहीनमपि अतिदुर्गतम-
पीति यावत् । अपिर्विरोधे । पदं स्वचरणं श्रितं शरणं गतं दासं
शेषभूतं चेतनं अभितः समन्ततः सर्वस्मिन् देशे इत्यर्थः । सदा
सर्वस्मिन् काले बहु विपुलं यथास्यात्तथा संपदं संपत्तिं श्रितं
प्राप्तं करोति । नैतावदेव किंतु इनं मपि प्रभुमपि करोति ।
'इनस्सुर्थे प्रभौ' इत्यमरः । अत्र अपिस्समुच्चये । हिः प्रसिद्धौ ॥

यथावा—

निजघामि देवनेता पवियुक्तश्रीर्भवत्यनुप्र-
हृतः । निजघामि देवने तापवियुक्तश्रीर्भवत्यनु-
प्रहृतः ॥ २२४९ ॥

निजधास्त्रि देवनेता पविमुक्तः श्रीः भवत्यनुग्रहतः । निज-
धास्त्रि देवने तापविमुक्तश्रीः भवति अनुग्रहतः । इति छन्दः ।
निजं नित्यं धाम तेजः प्रपाद्यो वा यस्यास्सा निजधास्त्रि ।
तस्यास्संबुद्धिं हे निजधास्त्रि ! 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्'
इति वैकल्पिको छेप् । 'स्वके नित्यं निजं त्रिषु' गृहगेहत्विष्टप्र-
भावा धामानि' इति चामरः । 'निजं स्वीये च नित्ये च' इति
मेदिनी च । हे श्रीः भवत्या अनुग्रहः भवत्यनुग्रहः तस्मात् सार्व-
धिमस्तिकस्तसिः 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति भाष्यका-
रेष्टेः 'ठक्छसोश्च' इति घातिंकारस्मेणानित्यताङ्गापनङ्गवतीश-
ब्दस्य न पुंवद्भावः । एतच्च हंससंदेशरसास्वादित्यां 'भवती-
भागधेयेन जीवन्' इत्यत्र निपुणतरं प्रपञ्चितमस्माभिः । देवनेता
इन्द्रः पविमुक्तः धञ्जसहितः 'कुलिशं मिदुरं पविः' इत्यमरः । एतेन
शौर्यस्यैर्यं व्यञ्जितम् । अतएव अनुग्रहतः उग्रैः दैत्यादिभिः क्रूरैः
हृतः हिसितो न भवतीति तथा । अतएव निजधास्त्रि स्वस्थाने
त्रिदिवे देवने क्रीडने श्रोतने मोदने वा । तापविमुक्तश्रीः
तापैः आभ्यात्मिकादिभिः विमुक्ता श्रीस्संपत् यस्य स तथोक्तः
भवति । अत्र विष्णुपुराणकथाऽनुसंधेया । इमान्यर्धावृत्तिरूपय-
मकोदाहरणानि सर्वाण्यपि वक्ष्यमाणगोमूत्रिकाबन्धोदाहरणानि
मधिष्यन्ति ॥

अथ पादावृत्तियमकविभागः

आवृत्तावाद्यपादादेर्द्वितीयादौ भिदा नव ॥

प्रथमपादस्य द्वितीयतृतीयचतुर्थपादेषु क्रमेणाष्टसौ त्रयो
भेदाः । युगपदाष्टसौ त्वेक इति प्रथमपादावृत्तिनिबन्धनाश्चत्वारो
भेदाः । तथा द्वितीयपादस्य तृतीयचतुर्थयोः क्रमेणावृत्तौ द्वौ

भेदौ' तृतीयपादस्य चतुर्थपादे चावृत्ताधिक इति शुद्धाः पादावृत्तिनिबन्धना भेदास्सप्त । तथा प्रथमस्य द्वितीये तृतीयस्य चतुर्थे चावृत्ताधिकः । तथा प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयस्य चतुर्थे द्वितीयस्य तृतीये चावृत्ताधिकपर इति संकीर्णौ द्वौ भेदौ । आहत्य पादावृत्तिनिबन्धना भेदा नव संपद्यन्ते । इदमुपलक्षणम् । यथाहि प्रथमपादस्य द्वितीयादिपादेषु क्रमेण युगपद्येन चावृत्तौ चत्वारो भेदा उक्ताः । तथा प्रथमस्य द्वितीयतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोः तृतीयचतुर्थयोश्चावृत्तावन्येऽपि त्रयो भेदास्संभवन्ति । तथा द्वितीयस्य तृतीयचतुर्थयोः क्रमेणावृत्तौ भेदद्वयवत् युगपदावृत्तावपरोऽपि भेदस्संभवतीति ध्येयम् ॥

अथ पादभागावृत्तियमकविभागः.

द्विधा विभागे पादानां प्रथमाद्यादिमा यदि ।
द्वितीयाद्यादिभागेषु यम्यन्ते स्युर्भिदा दश ॥
प्रथमाद्यन्तिमा भागा द्वितीयाद्यन्तिमांशगाः ।
भवेयुश्चेत्तदाऽपि स्युरेवमेव भिदा दश ॥
एवं द्विधा विभागे तु भेदानां विंशतिर्भवेत् ।
त्रिधा पादविभागे तु त्रिंशदित्यूह्यतां क्रमात् ॥

पादानां द्विधा विभागे प्रथमपादाद्यभागस्य द्वितीयादिपादाद्यभागेषु क्रमेण युगपद्यावृत्तौ चत्वारो भेदाः । द्वितीयपादाद्यभागस्य तृतीयचतुर्थपादाद्यभागयोः क्रमेणावृत्तौ द्वौ भेदौ । प्रथमपादाद्यभागस्य चतुर्थपादाद्यभागे चावृत्ताधिकः । तथा प्रथमपादाद्यभागस्य चतुर्थपादाद्यभागे द्वितीयपादाद्यभागस्य तृतीय-

पादाद्यभागे चावृत्तावपरो भेदः । तथा अर्धोऽवृत्तिम्यायेन प्रथमपादाद्यभागस्य तृतीयपादाद्यभागे द्वितीयपादाद्यभागस्य चतुर्थपादाद्यभागे चावृत्तावन्यो भेद इत्याद्या भागावृत्तिनिबन्धना दश भेदाः ॥

नन्वर्धोऽवृत्तिम्यायेनेव श्लोकावृत्तिम्यायेनापि तत्तद्भेदाः कुतो नोक्त्यन्त इति चेत् विच्छिन्नवृत्तिविशेषाभावेन श्लोकास्तरे भागावृत्तिनिबन्धना भेदा नोक्ता इति ध्येयम् । एवमेवान्त्यभागावृत्तिनिबन्धनाश्च भेदा दश । एवं पादानां त्रिधा विभागे विंशतिभेदाः त्रिधा विभागे ईशत् । चतुर्धा विभागे चत्वारिंशद्वचन्ति भेदा इत्याद्युक्तम् । इत्थं शुद्धभेदा निरूपिताः ॥

अथ संकीर्णभेदप्रकाराः.

एवमन्त्यादिकाद्यान्तमध्यादीन्यादिमध्यगम् ।

अन्त्यमध्यं च मध्यान्त्यमेतेषां च समुच्चयाः॥

यदा प्रथमादिपादगतान्त्यभागो द्वितीयादिपादाद्यभागे यम्यते तदा अन्त्य आद्यौ यम्यत इत्यन्वर्थताद्वयणादन्त्यादिकम् । यदा प्रथमपादाद्यभागे द्वितीयपादान्त्यभागे यम्यते तदा आद्योऽन्त्ये यम्यत इत्याद्यन्तकम् । एवं प्रथमादिपादमध्यभागस्य द्वितीयादिपादाद्यभागे यमने मध्यादिकम् । एवमाद्यभागस्य मध्यभागे यमने आदिमध्यगम् । एवमन्त्यभागस्य मध्यभागे यमने अन्त्यमध्यगम् । मध्यभागस्यान्त्यभागे यमने मध्यान्त्यकम् । यदा एतेषां समावेशस्तदैतत्समुच्चयाश्च भवन्तीत्यवधेयम् । एवमेकपादगतभागानां पादान्तरभागापेक्षा भेदाः प्रदर्शिताः । एकपादगतभागानामन्योन्यापेक्षा भेदाः प्रदर्श्यन्ते—

एकैकपादे नियता नियतक्रमशालिनः ।

यभ्यन्ते चेदादिमध्यान्त्यभागास्तद्भिदाशतम् ॥

यदा त्वेकैकस्मिन्नेव पादे आदिमध्यान्त्यभागानां नियतक्रमत्वेन अनियतक्रमत्वेन च यमनं तदा शतं अनेके भेदास्तेष्वस्ति । एते यमकप्रभेदाः काव्यलक्ष्मीकण्ठगङ्गभूततया न प्रपञ्चनाहर्हा इति दिव्यात्रमेधोदाह्रियते ॥

पुरुषस्तमाहितमना यस्सेवेताहिशैलमौलिमणिम् । पुरुषस्तमाहितमनास्तस्मै किं किं पदं न विदधीत ॥ २२५० ॥

यः पुरुषः मनुजः समाहितमनाः प्रणिहितचित्तस्सन् अहिशैलमौलिमणिं खेधैत तस्मै पुरुषाय सः 'सकलफलप्रदो हि विष्णुः' इति प्रसिद्धः माहितमनाः मायै श्रियै हितं प्रियं कारणं मनो यस्य सः । अनेन पुरुषकारसोनिष्यं तत्प्रीत्याचरणैकतानत्वं चोक्तम् । पुरुषः भगवान् किं किं फलं न विदधीत 'किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने धीनिकेतने' इत्युक्तेरिति भावः ॥

रत्नपर्वतमाश्रय्य यथा रत्नं नरो मुने ।

सत्त्वानुरूपमावृत्ते तथा कृष्णान्मनोरथान् ॥

इत्यादिकमप्यत्रानुसंधेयम् ॥

यथावा—

नाशमितोऽभवदमुना भवता मम तावदखिलदुरितौघः । नाशमितो भवदमुना भविता फणिशैलनीलजलद हरे ॥ २२५१ ॥

नाशं इतः अभवत् अमुना इति प्रथमपादे । न अशमितः
भवदमुनाः इति तृतीयपादे च छेदः । हे हरे ! इदमाश्रितदुरि-
तापहारसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् । अमुना भवता आत्महविस्समर्प-
णोद्देश्यभूतेन त्वया, हेतौ तृतीया । मम अश्लिष्टदुरितौघानां
सर्वपूर्वाध्व्यूहानां, इदमुपलक्षणे प्रामादिकोत्तराधानामपि । नाशं
विनाशं इदमश्लेषस्याप्युपलक्षणम् । इतः प्राप्तः इणः कर्तरि क्तः
अभवत् । उत्तराघाश्लेषस्य सिद्धघटकाराभिसंश्रिता भूतनिर्देशः ।
भवस्संसार एव इमुनाः अग्निः 'सप्तार्चिर्दमुनाः' इत्यमरः ।
भवत्येतदप्राप्यनुषज्यते । अशमितः न भविता अनिर्वापितो न
भविष्यति । भूधातोर्भविष्यति लृट् । कणिशैलनीलजलदेति
विशेषणं भवाग्निनिर्वापणधुरीणताभिप्रायकम् । भवता मम पूर्वो-
त्तराघविनाशाश्लेषयोर्निर्वर्तितयोः पुनस्संसारतापः कदाऽपि न
भविष्यत्येवेति भावः ॥

यथावा—

भविता सत्कृत्यादृतिरच्युत न त्वत्पदाश्रितानां
यः । भवितासत्कृत्यादृतिरेव स एषोऽत्र को नु
संशेताम् ॥ २२५२ ॥

हे अच्युत ! यः पुमान् त्वत्पदाश्रितानां भागवतानां सत्कृतौ
सत्कारे बहुमानमेवाहतिः आदरणं यस्य स तथोक्तो न भविता
स एष जनः असत्कृत्यादृतिरेव असत् अप्रशस्तं यत्कृत्यं
तस्मिन् आदृतिरस्य तथोक्त एव भविता । यद्वा भवितासत्कृत्या-
दृतिरिति तृतीयचरणे समस्तं पदम् । भवितया संसारितया
सतां ब्रह्मविदां कृत्ये आचारे आदृतिः यस्य स न भवतीत्य-
सत्कृत्यादृतिरेव । अथवा असत्या अप्रशस्तायां कृत्यायां देवतायां

‘कृत्वा क्रियादेवतयोः’ इत्यमरः । आहतिर्यस्य तथोक्त एव
मविता । भागवताराधनविमुखानामाहशी गतिरिति भावः ।
अथवा असत्कृत्याः असती स्पर्शाद्यनर्हा या कृत्तिः श्वादिचर्म
‘अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री’ इत्यमरः । तस्याः इतिः भस्मा
मविता भागवतसत्कारादरविधुरः पुमान् चर्मभस्त्रिकाप्राय एव न
तु चेतन इति भावः । अत्र पद्यत्रयेऽप्याद्यपादस्य तृतीयपादे
आवृत्तिः ॥

यथावा—

क्रियते यद्भुवनावनमीशा नो ननु वृषाचले-
शेन । प्रभवेदेतद्रचयितुमीशा नो ननु वृषा च ले-
शेन ॥ २२५३ ॥

ईशा नः ननु वृषाचलेशेन । ईशानः न तु वृषा च लेशेन
इति छेदः । वृषाचलेशेन शेषादिनाथेन नः अस्माकं ईशा ‘ईशा
वास्यमिदम् सर्वम्’ इत्यत्रेव ईदृशोऽर्थः तृतीयैकवचनान्तः ।
स्वामित्वेत्यर्थः । यत् भुवनं (वनं जगत्पालनं क्रियते एतत् भुवना-
वनं रचयितुं ईशानः शर्षः वृषा च नु वासवोऽपि वा नु पूच्छायां
विकल्पे च’ इत्यमरः । लेशेन लेशतोऽपि न प्रभवेन्ननु । ननु रच-
धारणे । ‘प्रश्नावधारणानुज्ञानुमयामन्त्रणे ननु’ इत्यमरः ।

न हि पालनसामर्थ्यसृते सर्वेश्वरं हरिम् ।

स्थितौ स्थितं महाप्राज्ञं भवत्यन्यस्य कस्यचित् ॥

इत्थुकं पालनसामर्थ्यं ‘न सन्न चासच्छिव एव केवलः’
‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ इति कारणत्वशङ्कास्पदत्वेन
श्रुतयोर्विशेषशतमन्त्रयोर्न संभवेदिति भावः ॥

यथावा—

भूष्णुस्स्याद्यो मनुजो भवति स दामोदरहित-
ताश्रेयान् । यो मनुजोऽभूष्णुस्स च भवति सदा-
मोदरहितताश्रेयान् ॥ २२५४ ॥

यः मनुजः भूष्णुः वर्धिष्णुः स्यात् सः दामोदराय हितः
दामोदरहितः 'हितयोगे च' इति चतुर्थी । 'चतुर्थी तदर्थे'
इत्यादिना समासः । तस्य भावः दामोदरहितता तथा श्रेयान्
प्रशस्यतरः भवति । यो मनुजः अभूष्णुः स च संख्यासावामोदश्च
सदामोदः प्रशस्तानन्दः तेन रहिततया विभुरतया अश्रेयान्
अविद्यमानं श्रेयो यस्य तथाभूतः भवति । 'ईषसश्च' इति
बहुव्रीहेर्न कप् ॥

यथावा—

त्वयि योऽच्युताभिदध्यादन्तर्यामीति शब्दमा-
त्रमपि । तां श्रियमेति स न विशेदन्तर्यामीति
शब्दमात्रमपि ॥ २२५५ ॥

हे अच्युत ! त्वयि विषये अन्तर्यामी अन्तर्निधनंति शब्द-
मात्रमपि यः अभिदध्यात् । आ स्म तदर्थं ज्ञासीदिति भावः । सः
पुमान् तां श्रियं संपत्वं एति प्राप्नोत । यां श्रियं ईतिशब्दमात्रमपि
विल्लघ्वशब्दमात्रमपि अन्तः न विशेत् किमुत तदर्थः । त्वयि अन्त-
र्यामीति शब्दमात्रं प्रयुज्जानांऽपि निरातङ्गां श्रियमैहिकीमासुष्मिकीं
वा प्राप्नोतीति भावः । 'ईतिर्द्विभ्वप्रवासयोः' इत्यमरः । द्विभ्वो
विल्लघ्वः 'द्विभ्वे ङमरविल्लघ्वौ' इति तेनेषानुशिष्टत्वात् ॥

यथावा—

यः कृणिशैलनिवेदो श्रीशेऽवधिरहितवर्धने

निपुणः । स भवति वसुधाधीशः श्रीशेवधिरहित-
वर्धनेऽनिपुणः ॥ २२५६ ॥

श्रीशे अवधिरहितवर्धने निपुणः श्रीशेवधिः अहितवर्धनेऽ-
निपुणः इति पदच्छेदः । यः पुमान् अवधिरहितं धनन्तं वर्धनं वृद्धिः
यस्य तथोक्ते स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयवृहति परस्मिन् ब्रह्मणीति
यावत् । यद्वा अनवच्छिन्नाभिद्वयौ त्रिविक्रमावतारे तथा प्रवृ-
त्तत्वादिति भावः । अवधिरहितं यथास्यात्तथा वर्धने धर्षिष्णा-
विति वा । 'वर्धनं वृद्धिर्धर्षिष्णुच्छेदे' इति मेदिनी । 'स्याद्वर्द्धि-
ष्णुस्तु वर्धनः' इत्यमरः । फणिलौलनिवेशे श्रीशे श्रीनिवासे निपु-
णः मातरि निपुण इत्यादाविव तत्पूजनैकतान इत्यर्थः । 'साधुनि-
पुणाऽध्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः' इत्यर्चायां गम्यमानायां निपुणश-
ब्दयोगे सप्तमी । सः पुमान् धियः संपदः शेवधिः निधिः
'निधिर्ना शेवधिः' इत्यमरः । अद्वितानां धैरिणां वर्धने छेदने
विषये निपुणः कुशलः वसुधाधीशः राजा भवति । अत्र 'क्रियते
यद्भवनावसम्' इत्यादिपञ्चतुष्टयेऽपि द्वितीयपादस्य तुरीयपादे
आवृत्तिः । अत्र प्रथमस्य पादस्य तृतीये पादे आवृत्तौ संदेशो
नाम यमकम् । द्वितीयस्य चतुर्थे आवृत्तौ संदष्टकं नाम यम-
कमिति खट्वः । तथान्न तदीयं लक्षणम्—

पर्यायेणान्येषामावृत्तानां सहादिपादेन ।

मुखसंदंशादृतयः क्रमेण यमकानि जायन्ते ॥

आदिपादेन द्वितीयपादावृत्तौ मुखं नाम यमकम् । तेन तृती-
यपादावृत्तौ संदेशोनाम यमकम् । तेन तुरीयपादावृत्तावावृत्तिर्नाम
यमकमिति तदर्थः ।

प्रत्येकं पश्चिमयोरानुवृत्त्या पादयोर्द्वितीयेन ।

यमके संजायेते गर्भस्संदष्टकं चेति ॥ इति ॥

पश्चिमयोः तृतीयतुरीयपादयोः द्वितीयेनावृत्तौ गर्भसंदष्टक-
नामनी यमके भवत इति तदर्थः । प्रथमतृतीयपादाभ्यां द्वितीयतु-
रीयपादयोरानुवृत्तिरिद्वार्यावृत्तेषु न घटत इति नोदाहार्यं प्रति-
पादयामयात् ॥

अथ पादभागानुवृत्तियमकभेदा दिव्याचमुदाह्रियन्ते—

वनमालीयत नीपावनमाली योगिनां च यत्र
गिरौ । वनमाली य इहास्तेऽवनमालीढाब्धिजा-
घरं तमये ॥ २२५७ ॥

यत्र गिरौ शेषाचले नीपाघने नीपानां कदम्बानां बन्धूकानां
नीलाशोकानां वा कदम्बबन्धूकनीलाशोकानां सर्वेषां वा तरुवि-
शेषाणां अवनं रक्षकं 'पुंवाक्येष्वन्तेकार्थत्वमदोषाय' इत्यसकृद-
बोचाम । 'नीपः कदम्बे बन्धूके नीलाशोकद्रुमेऽपि च' इति
विश्वः । वनं विपिनं आलीयत आश्लिष्यत् स्थितमित्यर्थः ।
योगिनां मुनीनां आली पाङ्क्तश्च आलीयतेति योजना । इह अस्मि-
न्निरौ वनमाली—

आपादलम्बिनीं मालां वनमालीं विदुर्बुधाः ।

पञ्चवर्णा तु या माला वैजयन्ती गवाभृतः ॥

इत्याशुक्तलक्षणेऽयमस्याख्यमालालङ्कृतः यः पदमपुरुष आस्ते ।
अवनं निद्रपाधिकसर्वरक्षकं आलीढाब्धिजाघरं आस्वादितरमाघरं
ते श्रोत्रिवासे अये शरणं प्रपद्ये । तं अवनं अये इति वा योजना ।
रक्षकत्वेन वृणोमीत्यर्थः । इह प्रथमपादभागस्य वनमालीति वदु-

रक्षरात्मकस्य द्वितीयादिपादत्रयभागेष्वावृत्तिः । प्रथमतृतीययोः पञ्चानां घर्णानामावृत्तिरप्यस्तीति विशेषश्च ॥

मम तावदियं सुतराममता दुरिताळिरच्युता-
त्यमिता । ममतां वहता भवता भवतापहता
क्षमापदं गमिता ॥ २२५८ ॥

हे अच्युत ! तावदिति साकल्ये । सुतरां अमता अनभ्युपगता अत्यमिता मम स्वां प्रपन्नस्येति भावः । दुरिताळिस्तावत् सर्वाघततिरित्यर्थः । ममतां मदीयोऽयमिति वात्सल्यमित्यर्थः । वहता भवतापहता संसारसंज्वरानिरासकनेति स्वापराधक्षमाद-
क्षताभिप्रायकम् । भवता क्षमापदं क्षमागोचरतां गमिता नाते-
त्यर्थः । अनेन 'न्यासेन क्षपयन्ननभ्युपगतप्रारब्धखण्डं च नः'
इत्युक्तोऽर्थस्त्वहूतः । अत्र प्रथमपादादिमभागस्य ममतेत्यक्षरत्र-
यात्मकस्य द्वितीयतृतीयपादादिभागभागे षावृत्तिः । न तु तुरी-
यपादादिभागे । अत्र यमकान्तरमप्यवधेयम् ॥

स्तावकमहिशिखरिशशिस्तावकचरितस्य ध-
न्यमिह मन्ये । भावुकमखिलं सुभगंभावुकमेनं
यतो नयसि मनुजम् ॥ २२५९ ॥

हे अहिशिखरिशशिन् ! तावकचरितस्य स्तावकं स्तोतारं जनं धन्यं मन्ये । यतो हेतोः सुभगंभावुकं एनं मनुजं अखिलं भावुकं कुशलं 'भावुकं भविकं भव्यं' इत्यमरः । नयसि । तस्मादहं धन्यं मन्ये इति योजना । अत्राद्यपादाद्यभागस्य द्वितीयपादादि-
भागे तृतीयाद्यपादस्य तुरीयपादादिभागे षावृत्तिः ॥

यैर्न कृता कचिदपि वा सत्कृत्यास्स्युः प्रसे-
विकाश्चैव । श्वासान्वितास्त एतेऽसत्कृत्यास्स्युः
प्रसेविका नूनम् ॥ २२६० ॥

यैर्जनैः कचिदपि वा सत्कृतिः आदरः तथा सत्कृत्या ।
'अनाधि च' इति तत्कारस्य द्विस्थं यमकाविरोधायेति ध्येयम् ।
प्रसेविकाः प्रकृष्टास्तेवाः 'धात्वर्थनिर्देशे ण्युल् लक्ष्यः' इति
सेवतेः ण्युल् । धात्वर्थश्च सेवनम् । ॥ कृताः त एते जना
श्वासान्विताः श्वसन्त्यः असत्कृत्याः असती स्वशौचनहीं वा
हृत्तिः श्वगर्दभादिचर्म तस्याः प्रसेविकाः भस्त्रिका एव नूनम् ।
'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इत्यमरः । भगवत्सेवनविधुराः श्वासमाश्रयः
चर्मभस्त्रिकाप्राया एव । अत्र 'तरतः किं न जीवन्ति भस्त्राः
किं न श्वसन्ति च' इत्यादिभागवतश्लोकार्थोऽनुसंधेयः । अत्र
द्वितीयतुरीययोराद्यभागावृत्तिः ॥

यस्तव कथासुधायां यदुवंशमणे महाहृतिर्न
स्स्यात् । सम्यक्कृते विमर्शे स नरो नूनं महाहृ-
तिर्नस्स्यात् ॥ २२६१ ॥

हे यदुवंशमणे ! यः नरः तव कथासुधायां महाहृतिः महती
आहृतिर्यस्य तथोक्तः । न स्यात् न भवेत् सः नरः सम्यक् विमर्शे
कृते नस्स्यादित्यत्र नः स्यात् इति छेदः । नः अस्माकं स नरः महा-
हृतिः महती भस्त्रिकैव स्यात् तत्तुल्यो भवेत् । अस्मद्दृष्ट्या स
चर्मभस्त्रिकाप्राय एव स्यात् न तु खेतन इति भावः । अत्र द्विती-
यतुरीयपादयोरन्यभागावृत्तिः 'हृतिश्चर्मपुटे मरस्ये' इति मेदि-
नी । 'इतेः पादादिषोदकम्' इति प्रयोगश्च ॥

जगतां स भवानीशः फणधरगिरिनाथ न तु
भवानीशः । ब्रह्माऽपि भवानीशस्तदहं तव
किंकरो भवानीशः ॥ २२६२ ॥

हे फणधरगिरिनाथ ! भवानेव जगतां ईशः स्वामी । भवानीशस्तु रुद्रस्तु न नेश इत्यर्थः । ब्रह्माऽपि नेशः । कुत इत्यत आह—भवानीश इति । भवेन संसारेण अनीशः अस्वतन्त्रः संसारबन्धविश इत्यर्थः । ‘अनीशया शोचति मुह्यमानः’ इति श्रुतेः । तत् तस्मात् रुद्रादीनां संसारपरतन्त्रत्वात् अहं भवबन्धामुमुक्षुरिति भावः । ईशः ईदृच्छ्ववृष्ट्यन्तोऽयम् । निरुपाधिकतया सर्वेश्वरस्येत्यर्थः ‘जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं, ब्राह्मो ह्यवजायीशनीशौ’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । तद्य ‘तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्’ इत्युक्तीत्या भवसागराद्विनतानुद्धरतस्तवेति भावः । किंकरः भवानि भवेयम् । लोडुत्तमैकवचनम् । मुमुक्षुरहं ‘बद्धस्त्वयं किमु विमोचयिता वतान्धम्’ इति न्यायेन स्वयमेव संसृतिबन्धमोमुह्यमानानुमानायादीननादस्य निखिलसंसृतिपाशबन्धनिर्धूननपरमाकृतशक्तेस्तवैव दास्यमभ्युपेयामिति भावः । अत्र ‘आ ब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता’ इत्यादिप्रमाणान्यप्यनुसंधेयानि । अत्र प्रथमपादान्त्यभागो भवानीश इति वर्णचतुष्टयात्मको द्वितीयादिपादत्रयान्त्यभागोऽप्यवर्तितः ॥

यथावा—

स्वधयैव भृशमनन्तं प्रलयदशायां वृषाचलेश-
मनन्तम् । य उपास्ते शमनन्तं न वीक्षते वत स
विन्दते शमनन्तम् ॥ २२६३ ॥

प्रलयदशायां स्वधया लक्ष्म्या सह । एषशब्दो भिन्नक्रम-
उत्तरशब्देति । 'स्वधा त्वं लोकभावनी' इति पुराणोक्तेः स्वधा-
शब्दो लक्ष्मीवाची । महाभारते च श्रीवासवसंवादे—'अहं
स्थात्वा स्वधा चैव' इति श्रिया स्वयमेवोक्तत्वाच्च । भृशं अनन्तं
प्राणन्तं 'आनीदधातम् स्वधया तदेकम्' इति श्रुतेः । महा-
भारते च—

कृत्वा मत्स्थानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

एकाकी विद्यया सार्धं विहरिष्ये द्विजोत्तम ॥

इति । विद्याशब्दो लक्ष्मीपरः । 'आत्माविद्या च देवि त्वम्'
इत्याद्युक्तेः । यद्वा 'तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीधति' इत्यु-
क्तरीत्या स्वधया आनीदिति प्रेमपारतन्त्र्ये तात्पर्यम् । यद्वा
स्वस्मिन् धीयत इति द्युत्पत्त्या स्वधाशब्दस्त्वसत्ताविषयकः ।
स्वकीये विश्वधारणसामर्थ्यमेव वा स्वधा । तथाच 'श्रेष्ठश्च' इत्य-
धिकरणे भाष्यं—'आनीदधातम्' इति तु न जैवं श्रेष्ठं प्राणनम-
भिप्रेत्योच्यते अपितु परस्य ब्रह्मण एकस्यैव विद्यमानत्वमुच्यते
इति । 'अत्रानन्याधीनसत्ताकत्वमभिप्रेतम्' इति चतुरश्लोकी-
भाष्ये आचार्याः । अनेन जगत्कारणत्वमुक्तम् । 'कारणं तु ह्येय'
इति तस्यैयोपास्यत्वश्रवणात् । अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदविधुरं वृषा-
चलेशं अर्चात्मना यैकदाद्रावचस्थितं परं ब्रह्मैवेत्यर्थः । यः पुमान्
उपास्ते सः तं अतिभीषणतया दुर्वर्षी दुष्कृतां यातयितारं
प्रभुमिति भावः । 'प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम्' इति ह्युच्यते ।
शमनं यमं 'शमनो यमराज्यमः' इत्यमरः । न वीक्षते ।

सकुम्भनः कुम्भपदारविन्दयोर्निवेशितं तद्गुणरागिपैरिह ।

न ते यमं पाशभृतश्च तद्गुणान् स्वप्नेऽपि पश्यन्त्यध्वची-
र्णमिष्कृताः ॥

इति श्रीभागवतायुक्तोरिति भाषः । अद्यापि तं शमनं यमं विन्दते प्राप्नोतीति विरोधः । परिहारस्तु शं अनन्तमिति । छेदेन अवन्तं अपरिक्षिप्तं शं सुखं परब्रह्मालुभूतिसुखमिति भाषः तस्यैवानन्तत्वात् । विन्दते प्राप्नोतीति । अत्रापि प्रथमपादान्तर-
भागस्य पादान्तरेऽध्यावृत्तिः ॥

यथावा—

याऽघं तपसाऽधयति त्वत्कीर्तिसुधां नृणां
ततिस्सा धयति । अथ भक्तिं साधयति त्वय्य-
च्युत तां भवांश्च साधयति ॥ २२६४ ॥

हे अच्युत । या नृणां ततिः तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना अघं पापं अधयति अब्रूः करोति तिरस्करोतीत्यर्थः । अधश् इति सान्ताप्ययात् णाविष्टवद्भावे टिलोपः । सा नृणां ततिः त्वत्कीर्ति-
सुधां धयति पिबति । धेइ पाने कर्तरि लट् । तत्फलमाह—
अधेति । अथ त्वयि भक्तिं साधयति निष्पादयति । भवांश्च एव-
मुपासितस्त्वमपि तां नृणां ततिं साधयति बाढं करोति साधुं करो-
तीत्यर्थः । बाढशब्दात् णाविष्टवद्भावे 'अन्तिकबाढयोर्नेरसाधौ'
इति साधादेशः । द्वितीये साधुशब्दात् णाविष्टवद्भावे टिलोप
इति सिद्धा ॥

यथावा—

करिणो वरद हरे ते चरणे मम दुरितमघनुद
हरेते । तद्व्यर्थं वहरे ते न ध्याते श्रीपते यदह-
रेते ॥ २२६५ ॥

हे हरे! 'हरिहरति पापानि' इत्येतदत्र स्मर्तव्यम् । अर्घं दुःखं व्यसनं वा नुदति क्षिपतीत्यनुदः । तस्य संभुद्धिः । ते तव चरणे मम दुरितं हरेते । यद्वहः यस्मिन्नहनि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । दहरे हृदयपुण्डरीके ते पूर्वोक्ते एते तव चरणे न ध्याते तद्वहः व्यर्थं निरर्थकम् । अत्र 'यस्मुद्धर्त क्षणं वाऽपि' इति वचनार्थस्मर्तव्यः ॥

यथावा—

स भवान्यदि नो दयते जन्तोर्ज्ञानं तदाऽस्य
नोदयते । कर्माणि न नोदयते तत्त्वां ध्यातुं रमा-
विनोदयते ॥ २२६६ ॥

विनोदयतीति विनोदः रमायाः विनोदः रमाविनोदः तस्य संभुद्धिः । रमायाः विनोद विनोदहेतो इति वा हेतुहेतुमतोरैक्यम् । हे श्रीनिवासेत्यर्थः । स भवान् जन्तोः प्राणिनः नो दयते यदि दयतेर्लङ् 'अधीगर्थदय' इति कर्मणश्शेषत्वविषयत्वात् । तदा अस्य जन्तोः ज्ञानं निश्चयेयसौपर्यिकमिति भावः । नोदयते नोदेति । अयतेर्लङ् । स भवान् अस्येत्येतच्चानुषज्यते । अस्य जन्तोः कर्माणि पापरूपाणि न नोदयते न निवर्तयते । नुदतेर्णि-जन्ताल्लङ् । यद्वा अयमित्यध्याहारः । अयं जन्तुः कर्माणि न नोदयते इति योजना । पापकर्मणः क्षयाभावे ज्ञानानुदयादिति भावः । 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति हि स्मृतिः । तत् तस्मात् उक्तादेतोः त्वां ध्यातुं यते यत्नं करोमि । यततेर्लङ्-समैकवचनम् । पापक्षयपूर्वकज्ञानोदयनिदानत्वाद्भवरूपायास्तत्संपादनाय त्वामुपास्मिंतुं यत्नवान्मयामीति निर्गलितोऽर्थः ॥

कृतविधिनाभीकमलं हृदयान्तरकृतनिकेतना-
भीकमलम् । ब्रजललनाभीकमलंकुरुतां हृद्ग्रहा
तदधुनाऽभीकमलम् ॥ २२६७ ॥

कृतः सृष्टः विधिः ब्रह्मा येन तथोक्तं नाभीकमलं यस्य तत् ।
हृदयास्तरे वक्षोऽन्तराले कृतनिकेतना रचितमन्दिरा अभीः अवि-
द्यमाना भीर्यस्यास्तेति पञ्चमीषड्वीहिः । आश्रितभीतिहारिणी ।
षष्ठीषड्वीहिर्वा । परिपूर्णपराधेष्वश्रितयूधेषु कलुषितमतेर्दण्ड-
धराहोकेश्वराङ्गर्तुरपि तत्परिचाणे 'किमेवं निर्दोषः क इह
जगति' इति शोचयन्ती न विमेलीति भावः । अभीः कमला यस्य
तत् तथोक्तम् । आभ्यां परस्वमुक्तम् । ब्रजललनानां गोपमहि-
लानां अभीकं कामुकं 'कम्पः कामयिताऽभीकः' इत्यमरः 'अनु-
काशिकाभीकः कमिते' लम्भेः कमितेल्यर्थे कन्प्रत्ययो निपातितः ।
अनेन सौलभ्यमुक्तम् । ब्रह्म उक्तविधं परं ब्रह्म हृत् मम शिखं
कर्म अलंकुरुतां परिष्कुरुताम् । तत् मनः कर्तुं । अधुना अलं
पर्याप्तं अभीकं निर्भयं भवति भगवति परस्मिन् ब्रह्माणि हृद-
यमधिवसति कुतो मम भयवार्तोति भावः । 'यदा ह्येवैष एत-
स्मिन्नहदयेऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ
सोऽभयं गतो भवति' इति श्रुतेः । अत्र प्रथमपादान्त्यभागगतस-
स्वरव्यञ्जनपञ्चकस्य तद्वितरपादान्त्यभोग्ध्यावृत्तिश्रितेः विशेषः ॥

अयसि सदा सहितत्वं श्रिया यदेतत्पुरा
सदास हि तत्त्वम् । अयसि स दासहितत्वं
त्वामेवं वेद यः सदा स हि तत्त्वम् ॥ २२६८ ॥

हे भगवन् । सदा श्रिया सहितत्वं अयसि । श्रिया नित्ययो-
गवानिति श्रीमच्छब्दार्थ उक्तः । 'आनीदद्यात्स्व स्वधया तदेकम्'

इत्युक्तं तस्यैव जगत्कारणत्वमाह—यदिति । एतत् परिहृयमानं
 सिद्धिसिद्धात्मकं जगत् पुरा सृष्टेः प्राक् सत् आस हि । तत् त्वम्
 इति छेदः । हिरवधारणे । अयं भिन्नक्रमः पूर्वत्र परत्र चापि
 संवध्यते । यत् सकलोपनिषत्प्रसिद्धं सत् हि सदेव सच्छब्दाभि-
 लषनीयं ब्रह्मैव आस । जगदिदं यत्कारणकं यदात्मकमेवासीत् ।
 आसोति तिङन्तप्रतिरूपकं वभूषार्थकमव्ययम् । यस्मा आस विदीपे ।
 दीप्तार्थकादसञ्जातोर्लिट् । तदूह्य त्वमेव । त्वमेव तदिति सा
 योजना । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति कारणवाक्यार्थस्मा-
 रितः । एवंच श्रियःपत्युदेव जगत्कारणत्वं नान्यस्येत्युक्तं भवति ।
 सः ईदृशः त्वं दासोभ्यः 'दासभूतास्स्वतस्त्वे' ह्यात्मानः परमा-
 त्मानः' इत्युक्तीत्या दोषभूतेभ्यः हितत्वं सिद्धोपायत्वं अयसि
 प्राप्नोषि । 'इदं किट्' इत्यत्र प्रथिल्लस्य इञ्जातोर्लिट् । यः पुमान्
 सदा त्वां एवं श्रियःपति जगत्कारणं सिद्धोपायभूतं च वेद स हि
 स एव तत्त्वं आत्मपरमात्मयाथात्म्यं वेदेति योजना । अत्राद्यपा-
 दान्त्यभागगतानां षण्णां सस्वरूपजनानां पादान्तरान्त्यभागेष्ववृ-
 त्तिरिति पूर्वेष्वो विशेषः । चतुर्थचरणे यः सदा इत्यत्र 'वा शरि'
 इति पाक्षिको विसर्गस्य विसर्ग एवैष्टव्यः । न तु 'विसर्जनीयस्य
 सः' इति सकारः । असंयुक्तसकाश्यमकप्रक्रममज्ञापत्तेः ॥

वितर शुभां गाङ्गेयं त्वां गायानीह विनतगा-
 ङ्गेयम् । लक्ष्मीसुभगाङ्गेयं पूताऽस्तु वृथैव मा स्म
 गाङ्गेयम् ॥ २२६९ ॥

शुभां मां वाचं वितर । मेयं गातं योग्यम् । विनतः गाङ्गेयो
 भीष्मः यस्मिंस्तं त्वां गायानि गायेयं लोडुसमैकवचनम् ।

विष्णोर्गानं च गेयं च नटनं च विशेषतः ।

ब्रह्मन्महाङ्गणजातीनां कर्तव्यं नित्यकर्मवत् ॥

इति शौनकोक्तेरिति भावः । हे लक्ष्मीसुमगाङ्गा श्रीशोभन-
मूर्ते श्रीनिवासेत्यर्थः । इयं गौः वाक् पूता अस्तु त्वत्संकीर्तनादिति
भावः । यथाह्युच्यते शौनकेनैव—

चूत्यतां श्रीपतेस्त्रे करसंस्फोटनादिभिः ।

उड्डयिन्ते शरीरस्था मद्वापातकपक्षिणः ॥

इति । अत्र संस्फोटनादिभिरित्यादिशब्देन गानस्यापि ग्रहणं,
पूर्वश्लोके तस्यैव प्रस्तुतत्वात् । वृथा गेयं त्वत्कीर्तनविधुरं भागं
मा स्म गां न प्राप्नुयामेव ।

हरिगीतं विना नान्यद्वाङ्मणेन नरोत्तम !

भाषागानं न कर्तव्यं तस्मात्तु गपं त्वया कृतम् ॥

इति भक्तगद्गीतातिरिक्तगानप्रतिषेधादिति भावः । अत्राद्यपा-
दान्त्यभागस्याक्षरत्रयात्मकस्य पादान्तरेष्वावृत्तिरिति विशेषः ॥

यथावा—

महिमानं वेदान्ते वचसां तव विश्रुतस्य वेदा-
न्ते । स्वमहं विभवेऽदान्ते करुणय मयि दुरभि-
भवभवेऽदान्ते ॥ २२७० ॥

वेदान्ते विश्रुतस्य तव महिमानं वचसां अन्ते वेद जानामि
'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेः । विभवे जगत्प्रभवे सर्वव्या-
पिने ते तुभ्यं अहं स्व आत्मानं त्वदीयं स्वमेवेति वा अदां
अवदां त्वद्यात्मसमर्पणप्रकार्षमित्यर्थः । दुरभिभवो भवः संसारो
यस्य तस्मिन् त्वच्चरणशरणचरणमन्तरेण उपायास्तरैर्दुरपनय-

संसारे इत्यर्थः । अदान्ते 'शाश्वतो दान्तः' इत्युक्तवद्वीयसीति-
 स्वकार्पण्याभिध्यञ्जनम् । मयि करुणय करुणां कुरु । करुणाशब्दात्
 "तत्करोति" इति णिच् । अदान्ते इत्यत्र 'वा पदान्तस्य' इति पर-
 सवर्णः । पूर्वचदेव यमकम् ॥

कमलासख तव दास्ये कृतस्मिन्निर्वाणमानमेव ते
 दास्ये । अविदितविनतौदास्ये लगति मनस्त्वयि
 ममेन्दुलसदास्ये २२७१ ॥

इदं भगवन्तं शरणं प्रपित्सौः कथेर्वचनम् । हे कमलासख ।
 अयं श्रीमच्छब्दार्थः । अनेन आत्मसमर्पणोद्देश्यत्वं श्रीविशिष्टस्वै-
 वेति सूचितम् । तव दास्ये कैकर्ये कृतस्मिन्निर्वाणमानमेव ते तुभ्यं
 उक्तस्मिन्निर्वाणमानमेव ते तुभ्यं उक्तस्मिन्निर्वाणमानमेव ते तुभ्यं
 दास्ये आत्मरक्षाभारं त्वयि समर्पयिष्यामीति भावः । अनेन
 'शरणं प्रपद्ये' इत्येतदर्थ उक्तः । अत्र हेतुमुपपादयति—अविदि-
 तेति । अविदितं विनतेषु औदास्यं उदासीनता येन तस्मिन्
 अतएव त्वयि मम मनः लगति । इन्दुलसदास्ये इति मगधतो
 विशेषणमनुग्रहप्रसन्नताव्यञ्जनाय । अत्र प्रथमपादान्तिमभागस्य
 वर्णद्वयात्मकस्य चतुर्ष्वपि पादान्त्यभागेस्वावृत्तिरिति विशेषः ॥

यथावा—

निखिलमिहालं करणं नियम्य यः श्रुतिवधूम-
 हालंकरणम् । नरसखमापच्छरणं न भजेत कदा-
 ऽपि स भवमापच्छरणम् ॥ २२७२ ॥

यः पुमान् निखिलं करणं सर्वाणीन्द्रियाणीत्यर्थः । अल पं
 र्यासं यथातथा नियम्य विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य श्रुतिरेव वधूः

तस्याः महाभरणं शिरोमणिमित्यर्थः । नरसखं नारायणं शरणं
रक्षितारमुपायं वा आपत् प्राप्नोत् । रक्षितृत्वेन वा उपायत्वेन वा
अवृणोदित्यर्थः । स पुमान् कदाऽपि आपदां शरणं निवासभूतं
सकलविपज्जन्मभूमिमित्यर्थः । भवं संसारं न भजेत । भगवति
न्यस्तरक्षाभरस्य क पुनस्संसृतिस्त्र्यम्बतार इति भावः । भगवन्ते
शरणमुपेयिष्यान् भवं शर्वं आपच्छरणं कदाऽपि न भजेत आपत्सु
रक्षकतया न सेयेतेति च प्रतीयते । अत्र पूर्वार्धे उत्तरार्धे च
चरमभागे यमकम् ॥

अथ मध्यभागयमकम् —

यथा—

रघुजाय ते नमस्तान्न जायते यन्मुधा कदा-
चिदपि । जलजायतेक्षण जनव्रजा यतेरन्विधा-
तुमिदमेव ॥ २२७३ ॥

हे जलजायतेक्षण ! अनेन प्रपन्नैश्वर्यप्रसन्नत्वं व्यज्यते । रघु-
जाय शरणधरणधर्मप्रवर्तनधुरीणरघुवंशजत्वकथनेनास्यापि तादृ-
शमवतीक्षितत्वं द्योतितम् । अतएव 'सर्वलोकशरण्याय राघवा-
य' इत्युक्तिः । ते तुभ्यं नमः 'निवेद्यन मां क्षिप्रम्' इत्युक्तमात्म-
निवेदनं 'नमस्कारात्मकं तस्मै विधायात्मनिवेदनम्' इति ह्युच्य-
ते । स्तात् भवतु । किं तेनेत्यत्राह—यन् नमस्कृष्टं कदाचिदपि
मुधा न जायते निरर्थकं न संपद्यते । फलेप्रदितामेव भजत इति
भावः । स्वानुष्ठितमात्मनिवेदनमेव सर्वैरनुष्ठेयमिति 'प्रदिशतु
मगवानशेषपुंसां हरिरपज्जन्मजरादिकां समृद्धिम्' इति न्यायेना-
शास्ते—जनेत्यादिना । जनव्रजाः पामरपरीश्रकसाधारण्येन सर्वे
जननिवहाः इदमेव भगवते आत्मनिवेदनमेव विधातुं यतेरन् प्रार्थ-
नायां लिङ् । यतन्ताम् । किमन्यैर्व्यभिचारितप्रयोजनैरुपायैः अवि-

तथफलमिदमेकमेव सेवन्तां सर्वाधिकारिकत्वादस्य 'अमयं सर्व-
भूतेभ्यो ददाम्येतद्भूतं मम' इति तेनैव प्रतिज्ञातत्वादपेक्षितसक-
लफलदानधौरेयत्वः श्रुति भावः । अत्रापवादमध्यभागगताः जा-
यते इति त्रयो वर्णा एव पादान्तरमध्यभागे यम्यन्त इति मध्यय-
मकमिदम् ॥

यथावा—

सरसी विसारसारससौगन्धिकसारसारहितवृ-
त्तिः । भाति धनसारसारसुशाती सरसा रसार-
मण तेऽद्रौ ॥ २२७४ ॥

रसायाः भूदेध्याः रमणं बल्लभ ! 'विष्णुपत्नीं महीं देवीं
माधवीं माधवप्रियाम्' इति श्रुत्या तस्या भगवत्प्रियात्वस्योक्त-
त्वादस्यापि तद्वल्लभत्वमित्यभिप्रायेण तथा संबोधनम् । हे भूवरा-
हेति वा । ते तव अद्रौ दोषाचले इत्यर्थः । विसाराः मीनाः सा
रसाः पुष्कराह्वयगाः सौगन्धिकानि कङ्काराणि सारसानि पद्मानि
तैः अरहिता वृत्तिः स्थितिः यस्यास्सा तदुक्त्यर्थः । धनसारस्य
कर्पूरस्य सारः स्थिरांशः स इष सुशीता अतिशिशिरा सरसा
रसेन मधुररसेन सह वर्तत इति तथोक्ता च । सरसी स्वामिपु-
ष्करिणी भाति । अत्र प्रथमपादमध्यभागस्य सारसारैतिवर्णद्वय-
यमकरूपस्य द्वितीयादिपादमध्यभागे यमनामध्ययमकविशेष इति
पूर्वस्माद्विशेषः ॥

यथावा—

शरणरणश्रवणक्षणचरणरणत्कटकमतिजवा-
देत्य । नीरणरणकितविचकितवारण रणधुर्य देव
भव शरणम् ॥ २२७५ ॥

शरणेति रणः ध्वनिः रक्षकेत्याक्रन्दनमिति यावत् 'रणः कणे' इति, 'रवे रणः' इति च संकीर्णनानार्थवर्गयोरमरः । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी च । तस्य । श्रवणक्षणमेव चरणयोः रणन्तौ ध्वनन्तौ कटकौ बलयौ यस्मिन्कर्मणि तद्यथास्यास्यया अतिजवात् एव्य ग्राह्यस्तगजेन्द्रसविधमिति भावः । रणरणकः उत्तरोत्तरतरङ्गितभयविसंघुलरथे निर्गमितः रणरणको यस्य सः नीरणरणकः तथोक्तः कृतः नीरणरणकितः नीरणरणकशब्दात् णिजन्तात्कर्मणि क्तः विचकितः नकाकान्ततया विशेषतः प्रतिहतः वारणः गजेन्द्रो येन तस्य संबुद्धिः नीरणरणकितविचकितवारणः । हे रणधुर्य समरश्रौरेय हे देव मम शरणं भव । गजेन्द्रस्येव समापि भयचकिततां निर्धूय परिज्वाणं विदध्या इति भाषः । अत्रापि पूर्ववदेव रणरणेति मध्यमागमकं पादचतुष्टये ॥

श्रीवासादेवासावासाद्या सकलसंपदखिलजनैः । का वा सा याऽवासादयितुं संपत्ततो न शक्येत ॥ २२७६ ॥

असौ जगदानन्दसंदायितया वृक्ष्यमाना अखिलसंपत् श्रीवासात् भगवत एव सकाशात् सकलजनैः आसाद्या प्राप्या । का वा सा या अवासादयितुमिति छेदः । ततः तस्मात् श्रानियवासात् या संपत् अवासादयितुं अवाप्तुं स्वार्थको णिच् यद्वा ततः तेन किनिवासेन आसादयितुं श्रितान्प्रापयितुं न शक्येत । सा तथाविधा संपत् का वा न कापि तादृशी संपदस्तीति भावः । अत्राद्यपादे एकवर्णान्तरव्यवहितवासरूपवर्णद्वयावृत्तिलक्षणमध्यभाग एव तृतीयापादे तथाऽऽवर्त्येत इति प्रागुदाहृतव्यवहितवर्णद्वयावृत्तिरूपमध्यमकगद्विच्छित्तिविशेषः ॥

यथावा—

स जयति भुजमेशधरो जपावनं सहजपावनं
यत्र । यत्र नृणां दानतपोजपावनं दिविजपावनं
भवति ॥ २२७७ ॥

दानतपोजपानां अवनं गमनं प्राप्तिरित्यर्थः । अवतेर्मत्यर्थ-
काङ्क्षावे ल्युट् । दिविजान्पातीति दिविजयः देवेशः भगवान् तस्य
अवनं प्रीणनं भवति । प्रीणनार्थकावतेः करणे ल्युट् । स्पष्टमन्यत् ।
अत्र द्वितीयपादे वर्णान्तरव्यवधानेनावृत्तस्य जपावनीमित्यक्षरस-
मुदायस्य तुरीयपादे तथाऽऽवृत्तिरिति विशेषः ॥

अतिबहुलसत्तमो जायतेऽहिभूभृत्पते मनो
यस्य । बत बहुलसत्तमोजायते हि भूभृत्स तव
दृष्ट्या ॥ २२७८ ॥

हे अहिभूभृत्पते ! यस्य पुंसः मनः अतिबहुलं सत् विद्यमानं
तमः यस्य तथोक्तं जायते त्वत्कटाक्षप्रसरात्पूर्वमतिमात्रतामसं
भवतीति भावः । सः मनुजः तव दृष्ट्या 'यत्सत्त्वं ■ हरिर्देवः' इति
सत्त्वमयतयोक्तस्य तव कटाक्षेणेति भावः । बहुला सत्ता साधुता
प्रशस्तता वा यस्मिंस्तत्तथोक्तं यथातथा । यद्वा बह्वी लसतो भावः
लसत्ता भगवत्संश्लेषः यस्मिंस्तद्यथातथा हि भूभृदिति छेदः ।
भूभृत् राजा सन् ओजायते । हिरण्यधारणे । सत्त्वगुणोन्मेषेण
दीप्यते । 'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वाप्रकाशकमनामयम्' इति सत्त्वगु-
णस्य प्रकाशकत्वं हि गीयते । अत्र पूर्वार्धमध्यभाग उत्तरार्धम-
ध्यभागे आवर्त्यते । विपुलानामार्यावृत्तभेदोऽयमिति च विशेषः ॥

संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ।

यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामभिसमाख्याति ॥

इति लक्षणात् ॥

यद्वैभवं न मेयं नमेयमहिशैलनाथमहिलां
ताम् । सर्वस्य हि सुनमेयं न मे यमाद्गिरितःपरं
भविता ॥ २२७९ ॥

यस्याः वैभवं महिमा मातुं योग्यं मेयं न भवति 'यस्यास्ते
महिमानमात्मन इव त्वद्बलमोऽपि प्रभुर्नालं मातुमियत्तया निरव-
धिम्' इत्युक्तीत्या भगवताऽप्यपरिच्छेद्यमित्यर्थः । तां महिशैल-
नाथमहिलां नमेयं शरणं व्रजेयम् । कथमेवमवतमस्त्वं तां नमेरित्य-
ब्राह्—हि यस्मात् इयं अस्मात्निग्रहंति भावः । सर्वस्य अक्षस्य
सर्वज्ञस्य वा जन्तोः सुनमा सुखेन नमनीया । पादरपरीक्षकविभा-
गकार्पण्यनावरेण सर्वशरण्येति भावः । अतोऽहं शरणं व्रजेयमिति
योजना । इतःपरं तच्छरणागतैरनन्तरं मे यमात् भीः न भविता ।
'परिहर मधुसूदनप्रपञ्चान्मधुरहमन्यवृणां न वैष्णवानाम्' इत्या-
शुक्तेरिति भावः । सा हि भगवदविनाभूता । अत्र पादचतुष्टये
अस्याद्यभागयोः नमेयमिति वर्णानामैकरूप्येणावृत्तिरिति भेदः ॥

यथावा—

लोके समाननामा समानना मा शुवांशुबि-
म्बेन । जुषतां समानना मा समाननामामरा-
धिनाथो याम् ॥ २२८० ॥

लोके समानं मानसहितं पूज्यमित्यर्थः तादृशं नाम यस्यास्सा
असमानं नाम यस्या इति वा । शुवांशुबिम्बेन समानना तुल्यव-

इना समं सर्वं जगत् आनयति जीवयतीति समानना कर्तरि ल्युः ।
 'समं सर्वम्' इत्यमरः । मा श्रीः मा मां जुषतां सेवताम् । मा जुष-
 तामिति पदाभ्यां 'श्रीमां देवी जुषताम्' इति श्रुतिस्त्रुङः प्रत्यभिज्ञा-
 प्यते । यां अमराभिनाथः इन्द्रः समाननाम सम्यक् प्रणतयान्
 शरणं गत इत्यर्थः । अत्रापि पूर्वषडेष यमकम् । पञ्चानां वर्णाना-
 मावृत्तिरिति पूर्वस्माद्वैलक्षण्यम् ॥

न भयानकाद्भवेयं न काद्भवेयं यमं समीक्ष्या-
 स्मात् । नो यदि स वै नते यः सवैनतेयः प्रभु-
 र्देदात्यभयम् ॥ २२८१ ॥

यमं काद्भवेयं यमरूपमाशीविषमिति व्यस्तरूपकम् समी-
 क्ष्य भयानकात् अस्मात् न द्रवेयमिति न किंतु द्रवेयमेव । नते
 शरणागते विषये यः प्रभुः अभयं ददाति सवैनतेयः सैनतेयस-
 हितः सः प्रभुः भगवान् नो वै यदि नैव चेत् न द्रवेयमिति नेति
 योजना । अत्र प्रथमपादान्त्यभागः पञ्चवर्णात्मको द्वितीयपादादि-
 भागे आवर्त्यते । एवमुत्तरार्धेऽपि विभिन्नानुपूर्वकिपञ्चवर्णावृत्ति-
 रिति पूर्वेष्वो विशेषः । एवमग्रेऽपि । सवैनतेयः इत्यत्र 'वा
 शरि' इति पाक्षिकः विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः यमकावैरु-
 प्यायेष्टव्यः ॥

यथावा—

नयसे यमसालोक्यं यमसालोक्यं भजेत स
 हि जन्तुः । गमयसि यं परमपदं परमपदं स्यात्स
 संसरणविषदः ॥ २२८२ ॥

यं जन्तुं सलोकस्य भावः सालोक्यं न सालोक्यं असालोक्यं
आलोको दर्शनं कटाक्षाविषयतामित्यर्थः नयत्ते स जन्तुः यमसा-
लोक्यं कृतास्तसलोकतां भजेत । यं परमपदं दिव्यं स्थानं गम-
यसि सः संसरणविपदः संसारापदः पदं स्थानं ॥ पदं अपदं अवि-
षय इति यावत् स्यात् संसृतिहेशाम्पुनर्नानुभवोदित्यर्थः ॥

यथावा—

त्वं ननु बहुलाघवतो बहुलाघवतोऽपि वत
नताञ् जननि । शौरे रक्षसि दयिता रक्षसि
दयिताऽसि किमथवाऽऽश्चर्यम् ॥ २२८३ ॥

ननु जननि बहुलाघवतः अतिलाघवेन सार्वविमर्शिकस्तसि ।
अतिमात्रचित्तचापलेनेति भावः । बहुलं अधिकं अर्थं पापमेषाम-
स्तीति बहुलाघवतोऽपि नतान् धारणागतान् शौरेर्दयिता रक्षं रक्षा
सि । वत अघवतामपि रक्षणमाश्चर्यावहमिति भावः । स्वयमेव
समाधत्ते—अथवेति । रक्षसि काकासुर एव वा रावण एव वा
दयिता दयमाना असि दयतेः कर्तरि क्तः दयाऽस्यास्त्वेजाता दयि-
तेति वा तारकादिवादिष्यत् । इदं च पाञ्चरामायणयोः स्पष्टम् ।
अतः अघवतामपि विनतानां रक्षणे किमाश्चर्यमिति भावः । पूर्वव-
देवेदं यमकं, धृष्ट्यामक्षराणामावृत्तिः परं विशेषः ॥

यथावा—

दिव्यास्सुतरामहतीस्सुतरा महतीस्तदाऽखि-
लाऽशक्तीः । भृशमवितथा दधानं तथाऽऽदधानं
श्रियं जयतु दैवम् ॥ २२८४ ॥

दिव्याः आश्चर्यावहाः सुतरां अत्यन्तं अद्भुताः अतिरहिताः
अप्रतिहता इत्यर्थः । सुतराः कलशान्ताराः महतीः विपुलाः पूज्या
वा भृशं अविश्रान्ताः अनारोपिताः अखिलाः शक्तीः दधानं—

समस्तादशकयश्चेता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।

तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्वरेभ्यहत् ॥

इत्येतादिहानुसंधेयम् । तथा श्रियं निश्चयेयसैश्वर्यपर्यन्तां
संपदं आदधानं आश्रितेष्विति शेषः । देवं परं ब्रह्म जयतु ।
अत्रापि पूर्ववदेव यमकम् । पूर्वार्धे षण्णां उत्तरार्धे षष्ठानां वर्णा-
नामावृत्तिरिति तु वैलक्षण्यम् । उत्तरार्धे तवर्गीयवर्णानां क्रमादा-
वृत्तिरिति विच्छिन्नविशेषश्च द्रष्टव्यः ॥

यथावा—

हृदयहरश्रीवत्से श्रीवत्से सर्वहृद्यमाधुर्ये । मा-
धुर्ये गतविशयं विश यं जानासि शेषिणं हृदय ॥

हृदयहरः मनोहारी श्रीवत्सः तन्नामा लाञ्छनविशेषः यस्य
तस्मिन् । श्रीः वत्से वक्षसि यस्य तस्मिन् सर्वहृद्यं माधुर्यं प्रेमा
यस्य तस्मिन् । 'स्वादुप्रियौ तु मधुरौ' इत्यमरः । भाषाः धुर्ये
श्रीवल्लभे इत्यर्थः । हे हृदय ! गतविशयं निस्संशयं यथास्या-
स्तथा महाविश्वासपूर्वकमिति यावत् । विश प्रविश । कर्मणोऽ-
धिकणत्वविधक्षया सप्तमी । यं श्रीवल्लभं शेषिणं निरुपाधिकसर्व-
शेषिणं जानासि । तस्मिन् विशेति योजना । अत्राद्यपादान्त्यभा-
गावस्थितस्य सस्वरव्यञ्जनत्रयस्य द्वितीयपादादिभागे, एवं द्विती-
यपादान्त्यभागस्थस्य तृतीयपादादिभागे, तदन्यभागस्थस्य तुरी-
यपादाद्यभागे, तदन्यभागावस्थितस्य हृदयेत्यस्य पुनराद्यपादादौ
चावृत्तिरिति पूर्वभ्यो वैशिष्ट्यविशेषः ॥

यथावा—

मन्दारैस्संपन्ने संपन्नेतर्नतेऽरिशंखशाय । खश-
यस्तुतो विहरसे हरसेव्ये फणिगिरौ समन्दारैः ॥

नते प्रणते संपन्नेतः संपन्नापक हे अरिशंखशाय चक्रशंखपाणे
भगवन्! मन्दारैः पारिभद्रतरुभिः संपन्ने हरसेव्ये शिवेन सौव-
नीये फणिगिरौ खशयैः स्वर्गिभिः स्तुतस्सन् दारैस्समं विहरसे ।
समन्दारैरित्यत्र 'वा पदान्तस्य' इति परसवर्णः । अत्रापि पूर्व-
ध्रुवदेवाख्यादियमकं द्रष्टव्यम् । वृण्डी ■ इदं संदृष्टयमकमित्याह ।
यद्योक्तं काव्यादर्शे—'संदृष्टयमकस्थानमन्तादौ पादयोर्द्वयोः' इति ॥

आलीढभारतरसा नभारतरसाधना भवज्जन-
ता । वितमस्सभारतरसा न भारतरसा भवस्य
खियेत ॥ २२८७ ॥

हे भगवन्! आलीढा आश्रिता भारती भरतखण्डसंवाग्धिनी
रसा भूः यथासा भरतखण्डजनितेत्यर्थः । भरतखण्डजन्मनस्सर्व-
पुरुषार्थसौलभ्यस्य भागवतायुक्तम्यास्योक्तिः । भवज्जनता त्वदी-
याजनसमूहः । यद्वा भवज्जनता आलीढभारतरसेति योजना ।
आलीढः आस्वादितः भारतस्य श्रीमन्महाभारतस्य रसः आति-
स्वादुतमरुसारभूतोऽर्थः यथा सा अधिगतचरमश्लोकसारभूतशर-
णव्रजनरूपार्थेति यावत् । अतएव नभारतरसाधना । भारतं
अतिगुरु साधनं भक्तिरूपं परमपुरुषार्थसाधकोपायः तत् न विद्यते
यस्यास्ता तयोक्ता । नशब्देन बहुव्रीहिः । शरणव्रजनलक्षण-
लघूपायलभेनानादतभक्तिरूपगुरुतरोपाया सतीत्यर्थः । स्वतन्त्र-
प्रपदननिष्ठेति फलितोऽर्थः । अतएव वितमाश्च सा समा च

धितमस्सभा 'आदित्यवर्णं तमस्तः परस्तात् । प्रजापतेस्तर्भां
वेद्यं प्रपद्ये' इत्यादिधृतिप्रतिपादितमप्राकृतं दिव्यं स्थानं 'सभा
सामाजिके गोष्ठ्यां श्रुतमन्दिरयोरापि' इति मेदिनी । तस्यां रतं
'जलशक्तीङ्गुलममाणः' इत्यास्मात् सुक्तानुभाव्यं क्रीडनं । रमतेर्भावे
क्तः । तस्मिन् रसः अनुरागः यस्यास्ता तथोक्ता निश्चयेस्त-
साम्राज्यमनुभवन्ती सतीति भावः । भवस्य संसारस्य भारत-
रसा भारवेगेन 'रहस्तरसी ■ रयस्स्यद्' इत्यमरः । न सिद्येत ।
ईदृशमपुनरावृत्तेदश्रवणात् स्मरणाच्चेति भावः । अत्र पूर्वोक्त-
शार्धयोः मध्ये एकरूपतया नकारमात्रव्यवधानेन भारतरसेत्यक्ष-
रपञ्चकावृत्तेरन्याद्ययमकद्वयं संदृष्टयमकं च । यमकस्य अय-
मकरूपपार्श्वभागाभ्यां संदर्शनेन मध्ये दृष्टत्वादिति बोध्यम् ॥

धनिकभवने हयानन धनेहया न न पदं ननु
निवध्याम् । त्वद्वत्तमहा विभवं सुमहाविभवमपि
किं नु याचेय ॥ २२८८ ॥

ननु हयानन हे हयग्रीव ! धनेहया वित्तस्पृहया धनिकानां
सत्पान्नासात्कृततया निन्दितधनशालिनां निन्दायां मत्स्वर्गीयघ्नम् ।
धनशब्दाद्युक्त एवार्थे मत्स्वर्गीये इतिप्रत्यये कुत्सार्थां कन्वा ।
भवने पदं चरणं न न निवध्यां नैव निक्षिपेयम् । न नेति वीप्सायां
दिर्भाषः । अत्र भये प्रतिष्ठाने वा द्योत्ये वीप्सा । यदाहुः—

प्रतिष्ठायां प्रशंसायां प्रलापे तर्जनेऽपि च ।

भये च विस्मये चैव पौनःपुन्यमलंकृतिः ॥

इति । सामान्यधनिकगृहपदन्धसनवैरस्येऽपि महोदारमहा-
राजादियाकृजायां को दोष इत्यत आह—त्वदित्यादिना । त्वया

इत्तं महः तेजः यस्य स तथोक्तः त्वत्कटाक्षावातलोकोत्तरानित्य-
साम्राज्यप्रयुक्तदिश्यतेजहशालीति भावः । अहं सुमहान् महाव-
हान्यस्त्वेन सकललोकभातनीयः यः अविभवः भानुसूनुः कर्णः
तमपि विभवं अर्थं याच्ये किंनु तावदमपि नार्थयेय किमन्यं वदा-
न्यमन्यमिति भावः । अत्रापि पूर्ववदेव यमकं, पूर्वोत्तरार्धयोर्बि-
भिन्नरूपत्वं विशेषः ॥

भगवन्नयावन्नयासं वन्नयावन्नयां पदोरहीन्द्र-
गिरेः । साऽहन्ता हन्ता मां हन्ताहन्तां भजेय न
पुनरपि ॥ २२८९ ॥

हे भगवन् ! अहीन्द्रगिरेः चन्या वनसमूहः तस्याः अवन्यां
पदोः चरणयोः यावन्नयासं नयासपर्यन्तेमेष सा स्वस्वरूपसंशयित्री
अहन्ता अहंकारः मां हन्ता नाशयिता हन्तेर्लुङ् । हन्तेति भविष्य-
न्महालाभचिन्तनजनितहर्षं । अहं तां अहन्तां पुनरपि शेषशैलवन-
भूपद्वन्यासोत्तरमपि न भजेय चिन्देय । भजते संसभावनायां लिङ् ।
अत्राद्यतृतीयपादयोस्त्वस्वरव्यञ्जनद्वयावृत्तिलक्षणयमकरूपमध्य-
भागस्तादृशयमकरूप एव द्वितीयतुरीययोः पादयोराद्यभागे आव-
र्त्यत इति मध्याद्ययमकविशेषः संदेशयमकं च द्रष्टव्यम् ॥

ज्ञानन्देयं भवता नन्देयं ननु मुकुन्द येनाहम् ।
किं नाथेय कमपि वा नाथे यस्त्वयि समर्पितात्म-
भरः ॥ २२९० ॥

ननु मुकुन्द मुक्तिभूषणम् । भवता मल्लमिति शेषः । ज्ञानं त्वद्वि-
षयकमिति भावः । भवतैव देयम् येन ज्ञानेन अहं नन्देयं त्वत्सा-
मुपयानन्दं प्राप्नुयां 'ददामि बुद्धियोगं ते येन मामुपयान्ति ते' इति

गीतरवादिति भावः । अन्य एवामुमर्थं प्रार्थ्यतामित्यत्राह—किमि-
ति । कं वा त्वदन्यं कमपि वा नाथेय किं याचेय किं किं नाथे-
येति वा । मद्भीषितज्ञानदानापदुमन्यं किं वस्तु प्रार्थयेय ।
अपेक्षितार्थस्य तस्मादलब्धेरिति भावः । कुत इयं प्रतिज्ञेत्य-
त्राह—नाथे इत्यादि । यत् यस्मात् नाथे सर्वेष्वरे त्वयि अहं
समर्पितात्मभरः त्वयि न्यत्सात्मरक्षाभरस्याभ्यनाथनं कथं घटेतेति
भावः । यथोक्तं—

सत्पादमक्तिज्ञानाभ्यां फलमन्यत्कदाचन ।

न याचेत्पुण्यो विष्णुं यः सनातनश्चति ध्रुवम् ॥

इति । अत्राद्यपादमध्यभागस्य द्वितीयपादाद्यभागे आवृत्तिः ।
तृतीयपादमध्यभागस्य तुरीयपादाद्यभागे इति मध्यादियमकं संदं-
शयमकभेदश्च ॥

सप्रमदगण्डकैरहिशिखरी सप्रमदगण्डकैर्लस-
ति । दितसारसैरिभैरपि विपुलोदितसारसैरिभै-
रपिच ॥ २२९१ ॥

सप्रमदैः सखीकैः सहर्षैर्वा गण्डकैः खडिग्भुजैः । 'गण्डके
खड्गखड्गिनो' इत्यमरः । सप्रमदाः प्रकृष्टदानोदकसहिताः गण्डाः
करदाः यैस्तैः । सप्रमदगण्डकैः 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । दितानि
छिन्नानि सारसानि पद्मानि यैस्तैः । पञ्चविंशोभिमिरित्यर्थः । 'दितं
छितम्' इत्यमरः । इभैः गजैः । विपुलं यथातथा उदितः अति-
मात्रप्रवृद्धः सारः बलं येषां तैः विपुलैः महद्भिः उदितसारैरिति
वा । सैरिभैः वनमहिवैः अहिशिखरी लसति । अत्र प्रथमतृतीय-
पादादिभागयोर्द्वितीयतुरीयपादयोर्मध्यभागे आवृत्तेरादिमध्यमकं
संदंशयमकभेदश्च ॥

एवमेकपादगतभागानां पादान्तरभागापेक्षा यमकभेदा दिष्टा-
भेणोदाहृताः । अथ एकपादगतभागानामन्योन्यापेक्षा भेदा दिष्टा-
प्रमुदाहिष्यन्ते । यथा—

पायादेषाऽपायाज्जाया शौरेस्सुधाजलधिजा
या । छायाया अच्छाया गेयाऽऽस्थानी सुधीभिर-
विगेया ॥ २२९२ ॥

या अच्छायाः छायायाः कान्तेः आस्थानी सुधीभिः गेया
अविगेया केनाप्यनिन्धा एषा सुधाजलधिजा शौरेः जाया अपायात्
पायादिति योजना ॥

यथावा—

कल्याणाम्बुजकल्यायिता मृगाधिपनगाधिप-
तिदयिता । भाव्याऽमरैश्शुभाऽव्यान्मा तादृशवै-
भवा जगन्माता ॥ २२९३ ॥

कल्याणमेधाऽम्बुजं तस्य कल्यायिता प्रभातायमाना 'प्रत्यूषो-
ऽहर्मुखं कल्पम्' इत्यमरः । अमरैः भाव्या ध्येया शुभा कल्याणी
तादृशवैभवा अवाभनसंगोच्चरैश्वर्या जगन्माता मृगाधिपनगाधि-
पतेः शेषाद्रीशस्य दधिता मा धीः अव्यात् इति योजना ॥

यथावा—

वृन्दारकारिवृन्दास्कन्देशानस्य नतशिवस्कन्दे ।
विन्दे पदारविन्दे नन्देष्टसुतस्य संभृतानन्दे ॥

वृन्दारकारीणां देवानां वृन्दस्य आस्कन्दे परामये ईशानस्य
पदीयसः । अम्यन्मुगमम् ॥

यथावा—

विन्देमहि गोविन्दे कन्देऽरिदवस्य भुवनतरु-
कन्दे । मन्देतराममन्दे कुन्देऽधरदे रुचिं हृदि
मुकुन्दे ॥ २२९५ ॥

अरिदवस्य कन्दे अलदे भुवनतरोः कन्दे मूलभूते 'कन्दस्तु
सूरणे सस्यमूले जलधरेऽपिच' इति मेदिनी । अमन्दे पदीयसि
कुन्देऽधरदे कुन्दस्तथाप्यदशने मुकुन्दे विषये हृदि रुचिं अभिरर्ति
विन्देमहीति योजना ॥

यथावा—

दाता धियमवदातां दाताखिलसंशयामसुर-
दाता । पाता श्रियमनिपातां पाता कमलाधरस्य
मां पाता ॥ २२९६ ॥

अवदातां शुद्धां अतएव दाताः छिन्नः अखिलसंशयः यथा
तां 'दो अवलण्डने' इति धातोः कर्मणि कः 'कृत्तं दातम्' इत्यमरः ।
धियं दाता 'ददामि बुद्धियोगं तं' इति गानात् । अवदाताशब्दो
विशुद्धवाची । दातेत्यस्य तुभ्यन्तया तद्योगे 'न लोक' इत्यादिना
षष्ठीनिषेधः । अनेन तुना भगवतो धीदानताच्छील्यं व्योच्यते । तस्य
'आ केस्तच्छील' इत्यादिना ताच्छील्ये विधानात् । असुराणां
दाता छेत्ता । दतेस्तृच् । शौचिकपट्टयास्त्रमासः । ध्रियं संपदं
मनिपातां सर्वं पाता रक्षिता । कमलायाः श्रियः अधरस्य पाता
रमाधररसास्वादविधाता भगवान् श्रीनिवास इति विशेषणबला-
लुभ्यते । मां पाता रक्षिष्यति । पाधातोर्लुङ् । अत्र पद्यपञ्चकेऽपि

प्रतिपादमादिमभागस्थान्ते आवृत्तिः अस्तिमे तु जाद्यन्वयणादिम-
भाग एव तदन्त्यभागे द्वितीयपादाद्यन्तथोच्चावर्त्यते । एवं तृती-
यपादाद्यभाग एव तदन्त्यभागे तुरीयपादाद्यन्तथोच्चावर्त्यत इति
विशेषः ॥

अथ संकीर्णयमकभेदा दिक्ष्वाग्रमुदाह्रियन्ते ।

यथा—

क्रव्यादां तन्वन्तं तन्वन्तं क्रतुभुजश्च धिन्व-
न्तम् । राममभिवीक्ष्य समितौ स मितौजा
रावणोऽपि शमितौजाः ॥ २२१७ ॥

क्रव्यादां क्रव्यादानां तनूनां शरीराणां अन्तं विदधानं क्रतुभुजः
देवान् इदं क्रव्यात्प्रतिद्वन्द्वि धिन्वन्तं प्रीणयन्तं च । रामं समितौ
संगरे अभिवीक्ष्य सः दुराधर्षतया प्रीत्यो रावणोऽपि मितौजाः भित्तं
ओजः प्रमाद्यो यस्य स तथोक्तः अतएव शमितौजाः शमितं शान्तिं
प्रापितं ओजः दीप्तिः यस्य तथोक्तः अभवदिति शेषः 'ओजः
प्रमाद्ये दीप्तौ च' इत्यमरः । अत्र तन्वन्तमिति प्रथमपादान्त्यभागो
द्वितीयपादादिभागे समिताविति तृतीयपादान्त्यभागश्चतुर्थपादा-
दिभागे चावर्त्यते । तन्वन्तमित्यस्य मितौजा इत्यस्य च द्वितीयतु-
रीयपादयारोहस्तिरपीति संकरः ॥

यथावा—

तरिताऽस्मि भवाब्धिमहं तरिता त्वदपाङ्गकेन
मातरिता । भवितां ननु कथमिव मम भविता
निश्चयेयसं हि संभविता ॥ २२१८ ॥

अहं भवार्थिश्च तरितास्मि तरिष्यामि 'तु मूचनतरणयोः'
 अस्माद्धातोर्लुङ् । कथं तरितासीत्यत्राह—हे मातः । तव 'संसा-
 रार्णवतारिणीम्' इति प्रसिद्धाया इति भावः । अपाङ्गकेन कटाक्षेण
 तरिता नौत्वं 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तारिः' इत्यमरः । इता प्रप्ता ।
 त्वत्कटाक्षे नौत्वमवलम्बमानं कथमहं भवार्थिश्च ■ तरेयमिति
 भावः । इतः परं मम भविता संसारिता कथमिव भविता भवि-
 ष्यति । भवतेर्लुङ् । कुतो न भवेदित्यत्र उपन्यस्तेऽपि पूर्वं हेतौ
 दाढ्यर्थ्य हेत्वन्तरं चोपन्यस्यति—हि यतः निदश्रेयसं मुक्तिः सं-
 विता संभविष्यतीति । अत्र युग्मयोः पादयोरारब्धभागस्यान्यभागे
 अवृत्तिरितिदं एकपादगतभागान्योन्यापेक्षं यमकम् । प्रथमतृतीय-
 पादादिभागयोर्द्वितीयतुरीयपादादिभागे आद्यस्तिरिति पादान्तरभा-
 गापेक्षयमकं चात्र संकीर्णम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

यथावा—

मधुनाशन शुचमधुना मधुना त्वद्विव्यतरच-
 रितमधुना । भवता शुभलाभवता भवतापो मे
 निरासि हृदि भवता ॥ २२९९ ॥

शुचं अधुना इति छेदः । हृदिभवता हृदयस्थितेन भव-
 तेति योजना ॥

यदि तु न समुद्रवेद्भुवि हृदयालु दयालु तत्परं
 ब्रह्म । जगति न समुद्रवेद्भवपतयालुतया लुठन्
 जनो जातु ॥ २३०० ॥

तत् हृदयालु परं ब्रह्म दयालु सत् भुवि अस्यां भूमौ यदि
 तु न समुद्रवेत् अर्चात्मना वैकट्याचलादौ नावतरेष्वेत् भवे संसारे

पतयालुतथा पतनेन लुटन् उपावर्तमानः अथ जनः जगति समुत्
मुदा सहितः न भवेत् आस्मिन् भुवने न कमप्यानन्द्ं विन्देदिति
भावः । 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न
स्यात्' इति श्रुत्यर्थच्छायाऽत्रानुसृता । अत्राद्यपादमध्यस्थानां
नसमुद्भवे इति सस्वरव्यञ्जनानां तृतीयपादमध्यभागे आहृतिः ।
द्वितीयपुरुषपादयोर्मध्ये दयालु दयालु तयालु तयालु इति यमक-
विशेषश्च॥

परिभवहरणं श्रयतोपरिभवहरणं च भगवत-
शरणम् । निलयं तु कर्दयाणां निरयं न भजत
जनाः कर्दयाणाम् ॥ २३०१ ॥

हे जनाः ! परिभवहरणं 'अयेयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोऽहम्'
इति श्रीभागवतोक्तरीत्या सर्वपरिभवनिवारणं उपरि इतः परं
भवसंसारस्तस्य हरणं च भगवतशरणं श्रयत । कर्दयाणां—

आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडेयत् ।

लोभाद्यः पितरौ भ्रातृन् स कदर्ये इति स्मृतः ॥

इत्युक्तलक्षणानां कृपणानां कुत्सिताश्च ते अर्याश्च कर्दयाः ।
तेषां अर्याः स्वामिनो वैश्या वा । 'अर्यस्वामिवैश्योः' इति निपा-
तमात्साधुः । 'स्यादर्यस्वामिवैश्ययोः' इत्यमरः 'कोः कस्तपुच्छे-
ऽधि' इति कुशब्दस्य कदादेशः । निलयमेव निरयं नरकं व्यस्त-
रूपकं न भजत । धनलिप्तया कुत्सितानां राक्षां विक्षां धनिनां
वा नरकप्रायान् गृहान्मा सेविद्वमिति भावः ॥

कलयामि तां सकलयाऽमितां स कलया

मितां सदाऽहं याम् । तरसाऽधुनाऽतितरसाधुनाऽ-
तितरसा धुनाति साऽघं श्रीः ॥ २३०२ ॥

कलयामि तां सकलया अमितां सः कलया मितां सदा अहं
याम् तरसा अधुना अतितरसाधुना अतितरसा धुनाति सा अघं
श्रीः ॥ इति छेदः । तां प्रसिद्धां सकलया कलया अमितां मितां ज्ञातां
सर्वशास्त्रापरिच्छेद्यमहिमतया ज्ञातामित्यर्थः । यां श्रियं सः
दासभूतः अहं सदा कलयामि ध्यायामि सा श्रीः अतितरसा
अतितः सातत्येन प्राप्तः रसः कृपारसः यया सा तथोक्ता सती ।
अतितेत्यत्र 'अत सातत्यगमने' इत्यस्माद्धातोः कर्मणि क्तः ।
अविभ्रान्तकारण्या सतीत्यर्थः । अनितरस्यासौ साधुश्च अति-
तरसाधुः तेन महाश्रेष्ठेनेत्यर्थः । अतिशब्दो वृत्तिविषये द्रव्यव-
चनः तेन 'अव्ययवादांश्च द्रव्यप्रकर्षे' इति अद्रव्यप्रकर्षार्थवि-
हितस्यामोऽत्र न प्रसक्तिः । तरसा वेगेन निरवधिकषेगेनेत्यर्थः ।
अधुना अथैव अघं पाप्मानं धुनाति कम्पयति । उक्तविशेषणवि-
शिष्टां श्रियं ध्यायतो मम सद्य एव पूर्वोत्तराद्यविभाशाश्लेषौ भवत
इति भावः ॥

दण्डी तु-प्रतिलोम्येन पादाद्यावृत्तौ प्रतिलोमयमकमित्यभा-
णत् । तथाच तल्लक्षणम्—

आवृत्तिः प्रतिलोम्येन पादार्धश्लोकगोचरा ।

यमकप्रतिलोमत्वात्प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥

इति । यत्र पूर्वपादस्य प्रतिलोमावृत्त्या उत्तरपादः, पूर्वार्धस्य
प्रतिलोमावृत्त्या उत्तरार्धं, एकस्य श्लोकस्य प्रतिलोमावृत्त्या श्लोका-
न्तरं च निष्पद्यते तत्प्रतिलोमयमकमिति तदर्थः । अयमनुलोमप्र-
तिलोमचित्रभेद इत्यन्ये । पादभागप्रतिलोम्येऽपीदं दृश्यते । अत्रा-

यावृत्तविशेषैरेव उदाहरणप्रदर्शनस्य प्रातिश्रुततया तेषामसमगण-
पादतया पादप्रातिलोम्यस्य तुर्घटत्वेन पादभागार्धश्लोकप्रातिलो-
म्यावृत्तिः प्रदर्श्यते ॥

तत्र पादभागप्रातिलोम्यावृत्तिर्यथा—

सरसाशय यशसा रस इति विदितो वित-
मसि स्थितो यस्स्थाने । वनमालाली लीलामा-
नव राम त्वयाऽमुनाऽवाप्ताऽहो ॥ २३०३ ॥

सरसः आशयः अभिप्रायो यस्य तस्य संबुद्धिः । हे लीला-
मानव स्वेच्छागृहीतमानुषविग्रह हे राम ! यः त्वं रस इति 'रसी
वै सः' इति श्रुतानन्दमयरूप इति यशसा विदितस्सन् वितमसि
स्थाने परमे स्वोक्तिं स्थितोऽसि । अमुना ईदृशेन त्वया वनमाला-
नां कानमच्छदानां आली श्रेणी प्राप्ता अहो अप्राकृतदिव्यधामाव-
स्थितस्य प्राकृतदण्डकारण्यावासिराक्षर्यावहेति भावः । अत्र
प्रथममृतीयपादभागयोस्सस्वरदयजनपञ्चकयोः प्रातिलोम्येन यम-
कविशेषः ॥

गर्ही जनयन्नयनं प्रभविष्यति तिष्यविभव एव
हरे । तव नाम्नामानानादपरा न नरापदपनयेऽस्ति
गतिः ॥ २३०४ ॥

हे हरे । गर्ही निम्नं अयनं मार्गं जनयन् जनानमार्गे प्रवर्तय-
न्नित्यर्थः । तिष्यस्य कलेः 'तिष्यः पुष्पे कलियुगे' इत्यमरः ।
विभव एव प्रभविष्यति प्रभुतां प्रपत्स्यत इत्यर्थः । तत्र युगे याग-
दानतपःप्रभृत्युपाथानुष्ठानाधकाश इति भावः । तर्हि कथं दोषनि-
स्तार इत्यत अह—तव 'हरिर्हरति पापानि' इति प्राक्यातदि-

व्यानाम्न इति भावः नाम्नां आद्यानात् अभ्यासात् अपरा अन्या
नराणां मानवानां विपदः संस्मृतिरूपापदः अपनयने उत्सारणे
भक्तिः उपायः नास्ति त्वन्नामसंकीर्तनमेव विपदुत्तरणोपाय इत्यर्थः ।
यथोच्यते—

कलेर्दोषमिधे राजाश्रिति ह्येको महान्गुणः ।

कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं ब्रजेत् ॥

इति । अत्राद्यतृतीयपादयोरन्ते वर्णद्वितयस्य एकान्तरिततया
परिवर्तनम् । द्वितीयतुरीययोस्तु अन्यवहिततया वर्णचतुष्टय-
स्येति बोध्यम् ॥

अर्धस्य प्रातिलोभ्येनावृत्तिर्यथा—

सा भायादनघतरा कान्ताशास्तीव जनवरा-
मोदा । दामोरा वनजवती शान्ताकाऽऽरातघनदया
भासा ॥ २३०५ ॥

साभायात् अनघतरा कान्ताशा अतीव जनवरामोदा दामोराः
वनजवती शान्ताका आरातघनदया भासा । इति पदच्छेदः । अनघ-
तरा अपहतपाप्मा कान्ताशा कान्ते बल्लभे मगधति आशा आसि-
लापो यस्यास्ता मगवद्विषयकनिरतिशयप्रीतिशालिनीति भावः ।
यद्वा आशः व्याप्तिः 'अञ्च व्याप्तौ' भावे घञ् । कान्तस्य आश इव
आशो यस्यास्ता 'त्वया च विष्णुना चाम्ब जगद्व्याप्तं चराचरम्'
इत्युक्तेः । अतीव अतिमात्रं जनवरामोदा जनवरानां नरश्रेष्ठानां
आमोदा आमोदयित्री आरूपपूर्वकान्मोदयतेः पचाद्यच् । यद्वा वर-
रामोदः प्रीतिर्यस्यास्ता जनेषु वरामोदा निरतिशयप्रीतिरि-
त्यर्थः । अथवा धरैः तत्तदभिलषितैर्धरैः आमोदा आमोदयित्री
आमोदा वरामोदा दामोराः दाम कुसुममालयं उरिस्त्वं यस्यास्ता

दामोदः अतएव 'महामालाविभूषणा' इति तन्नाम । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इति कप् न भवति, समासान्तविधेयानेत्यत्वात् । तथा-
 च सुरारिप्रयोगः 'आपूर्यमाणोरस्म' इति । वनजवती वनजं अस्जं
 अस्या भस्तीति तथोक्ता पद्मिनीत्यर्थः । 'पद्मे स्थिता, पद्मप्रिये
 पद्मिनि पद्माहस्ते' इत्यादिप्रमाणात् । शान्तं अकं आश्रितानां पापं
 दुःखं वा यथा सा शान्ताका । 'अकं पापे च दुःखे च' इति
 विश्वः । आरातघनदया आराता आत्ता 'रा आदाने' इत्यस्माद्धातोः
 कर्मणि क्तः । घना सान्द्रा दया यस्यास्सा । सा प्रसिद्धा श्रीरि-
 त्यर्थः । भासा प्रभावेन 'भाः प्रभावे च दीप्तौ च' इति मैदिनी ।
 भायात् प्रकाशताम् । सा भायादित्यत्र मा भायादिति पाठे
 मा भायात् इति छेदः । तुरीयपादान्ते दयाभासेत्यत्र दयाभा-
 मेति पाठे आरातघनदया मामेति वा आरातघनदयाभा मा इति
 वा छेदः । आरातघनदया उक्तोऽर्थः । द्वितीयपक्षे तु—आराते
 आत्ते घने दया च आभा च दयाने यस्यास्सा मा इदं विशेष्यं
 लक्ष्मरित्यर्थः । मा मां प्रति भायात् प्रकाशतां मयि संविधत्ता-
 मिते यावत् ॥

श्लोकस्य प्राप्तिर्लौक्यं यथा—

वैताने भुवि जनिता मा तारारामदमनयो-
 ज्याज्ञा । मानातिगविभवनदी दास्तावनसारसर-
 सनयनाभा ॥ २३०६ ॥

भानायनसरसरसाऽनवसादाऽऽदीनवभविग-
 तिनामा । ज्ञा ज्यायो नमदमरा राता माता
 निजविभुनेता वै ॥ २३०७ ॥

वैताने भुवि जनिता मा तारारामदमनयोण्याह्वा मानातिग-
 विभवनदी दासाधनसारसरसनयनाभा भामायनसरसरसा अन-
 वसादा आदीनवभविगतिनाभा ह्वा ज्यायः नमदमरा राता माता
 निजविभुना इता वै । इति पद्यद्वयदृच्छेदः । वैताने वितान-
 संबन्धिनि कर्मणीति यावत् । यक्षियमूर्कर्षणावसरे इति भावः ।
 भुवि भूमी जनिता मा भीः इदं विशेष्यम् । तारारामदमनयो-
 ण्याह्वा । तारायाः रामः रमणः वाळीत्यर्थः । तस्य दमनः दण्ड-
 यिता भगवान् दाशरथिः तस्मिन् योज्या योजनीया वाह्वा शासनं
 यस्यास्ता तस्य तदाह्वानुवर्तितायाश्चौरामायणे प्राप्तिरुत्वात् ।
 मानातिगविभवनदी मानातिगः वेलातीतः यो विभवः वैभवः तस्य
 नदी आश्रयभूतेति यावत् । भगवत्यां नदीत्वरूपेणैतारूपितमपि
 विभवस्य सलिलत्वं प्रतीयत इत्येकदेशविवर्तिरूपकविशेषः । अत-
 एव 'महाविभववाहिनी' इति तन्नामसदृशे पठ्यते । दासाधनसार-
 सरसनयनाभा दासानां किंकराणां अवने रक्षणे विषये सारा श्रेष्ठा
 सरसा संख्या नयनाभा लोचनश्रीः यस्यास्तथोक्ता । भामायनस-
 रसरसा भानस्य प्रकाशस्य भातेर्भावे ल्युट् । अयनं मार्गः आश्रय
 इति यावत् । तादृशो यस्सरः हारः तेन सरसा रमणीयेति
 यावत् । अवसादा अवधिमानः अवसादः कार्यं यस्यास्ता ।
 आदीनवभविगतिनाभा आदीनवः क्लेशः 'आदीनवास्त्रवौ क्लेशे'
 इत्यमरः । आदीनवयुक्तानां भविनां संसारिणां गतिः गम्यत इति
 गतिः कर्मणि क्तिन् । प्राप्यं नाम यस्यास्तथोक्ता तावन्नयदूषित-
 संसारिजनानुसंधयनामधेयेति भावः । ह्वा विदुषी सर्वज्ञेत्यर्थः ।
 अत एव 'सर्वज्ञा कमलप्रभा' इति तन्नामसु पठन्ति । ज्यायः इद-
 मुत्तरत्रान्वेति । नमदमरा नमस्तः अमराः यां तथोक्ता । निजवि-
 भुना स्ववल्लभेन भगवता इता युक्ता ज्यायः श्रेयः अतिप्रशस्यमे-

भवर्यमित्यर्थः । प्रशस्यशब्दादीयमुनि तस्य 'ज्य च' इति ज्या-
देशः । राता दास्यति । 'रा दाने' लुङ् । वै इति प्रसिद्धौ । एवं
यमकदिगुदाहृता ॥

अथ पुनरुक्तवदाभासः.

पुनरुक्तवदाभाति यत्रार्थो न तु वस्तुतः ।

पुनरुक्तवदाभासस्त नामाख्यातगोचरः ॥

यत्रार्थः पुनरुक्तवदाभाति ईषद्भाति अमन्वितमिव आमुखेऽ-
वभासते । वस्तुतः परमार्थतस्तु अन्वयवेलायामन्यधैष भवति स
पुनरुक्तवदाभासो नामालङ्कारः । अयं च नामावलम्बी अख्याताव-
लम्बी चेति द्विविधः । अर्थालङ्कारस्वेऽप्यस्य शब्दपौनरुक्त्यावल-
म्बितया शब्दालङ्कारप्रस्तावे लक्षणोक्तिः । तत्र नामाश्रयो यथा—

फणिधरणिभृदचलस्थितिघृणिमन्मित्रप्रभाक-
रमुदारम् । मणिरत्नघनोरस्कं प्रणिदध्यां किमपि
दैवतं सततम् ॥ २३०८ ॥

फणिधरणिभृत् भुजगराजः स चासौ अचलो गिरिः तस्मिन्
स्थितिः तस्य तत् घृणिमान् भानुः तस्य मित्रं तत्तुदया या प्रभा
तस्याः आकरम् । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठः 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि'
इत्यमरः । तेन घनोरस्कम् । अत्र धरणिभृदादीनां अचलादिपर्या-
यपदप्रयोगेण आमुखे अवभासमानस्य पौनरुक्त्यस्य उक्तप्रकारे-
णान्वयात्रसरे अन्यथापर्यवसानात्पुनरुक्तवदाभासोऽयं नामाश्रयः ॥

आख्याताश्रयो यथा—

दिव्यति भाति विराजति दिननाथसदृक्प्रकाश

ते कमला । भवतीष्टे प्रभवति ननु भगवन्नहिनग-
वसुंधराभरण ॥ २३०९ ॥

दिननाथसदृक्प्रकाश अहिनगवसुंधराभरण ननु हे भगवन् !
ते तव कमला ते इति 'लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगम्' इत्यत्रैव विसक्ति-
प्रतिरूपकमव्ययम् । न तु युष्मच्छब्दस्य 'ते मयौ' इति विहि-
तस्ते इत्यादेशः दिननाथसदृक्प्रकाशेत्यामन्त्रितस्य 'आमन्त्रितं
पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानवन्नावेन पादादिस्थात् तस्य चादे-
शस्य 'पदस्य पदात्' । अनुदात्तं सर्वमपादादी' इत्यपादादिवेष
विधानात् ते कमलेत्यनेन 'सदा तवैवोचितया तव श्रिया' इत्यत्रैव
'विष्णोः श्रीरत्नपायिनी' इत्यादिप्रसिद्धं नित्यव्यवस्थितपतिपारा-
यर्थं प्रतिष्ठाप्यते । दीव्यति क्रीडां विद्वाने भाति प्रकाशमाने
प्रभवति प्रमविष्णौ इष्टे प्रिये भवति त्वयि विराजति भासते ।
अत्र दीव्यति भाति विराजति प्रकाशते इत्येतेषां ईष्टे प्रभवतीत्यन-
योश्च आमुखे एकार्थकाव्यातवदाभासमानतया पौनरुक्त्यस्य उप-
पादितरीत्यान्वयसमयेऽस्यथा पर्यवसितत्वेनाख्याताश्रयोऽयं पुनरु-
क्तवदाभास इति बोध्यम् । कव्यप्रकाशकारमते तु—

शब्दैकनिष्ठदशब्दार्थद्वयस्थश्चेत्यसौ द्विधा ।

समङ्गाभङ्गभेदेन द्विधा शब्दैकसंश्रयः ॥

असौ पुनरुक्तवदाभासः शब्दमात्रसमाश्रयः शब्दार्थोभयस-
माश्रयश्चेति द्विविधः । तत्राद्यदशब्दमात्राश्रयस्तु समङ्गः अमङ्ग
इति द्विविधः । तत्र समङ्गः पुनरुक्तवदाभासदशब्दैकगोचरो यथा—

लेहेन हरे त्वम्यव लिप्तोऽहंकृतमतिश्रिरादभ-

वम् । बहुधा महितं तेऽज स्थानं मे स्यात्कथं नु
दुष्प्रापम् ॥ २३१० ॥

हे हरे ! अब रक्ष । त्वयि विषये खेहेन प्रेम्णैव तैलादिरस्त-
द्रव्येण लिप्तः दिग्धः चिरात् बहोः कालात् अभवम् । बहुधा
महितं ते अजंति छेदः । हे अज ! भगवन् बहुधा बहुप्रकारेण
महितं पूजितं ते तव स्थानं परमं ध्योम कथं नु दुष्प्रापम् एवं
स्थायि संजातानुरागस्य सुप्रापमेव स्यादित्यर्थः । अत्रावलितोऽहं-
कृत इत्यत्र बहुधामहितं तेजस्थनामित्यत्र च अवलिताहंकृतश-
ब्दयोः धामतेजशशब्दयोश्चैकार्थतया भासमानयोरेकयोश्चकरीत्या
पदमङ्गेन भिन्नार्थयोर्निबन्धनात्संभङ्गः पुनरुक्तवदाभासः ॥

अमङ्गो यथा—

वाक्पतिगुरुसौम्यबुधश्लाघ्योऽच्युत भौममङ्गल-
निधानम् । भानुसुतमन्वतावहपरमौदार्यश्चकास्ति
भवदीयः ॥ २३११ ॥

हे अच्युत ! भवदीयः भवदनुग्रहगोचरो मनुजः वाक्पतयः
वाचवृकाः गुरवः श्रेष्ठाः सौम्यः अरौद्राश्च ये बुधाः विपश्चितः तैः
श्लाघ्यः । भूमेरिव सौमं यत् मङ्गलं कल्याणं तस्य निधानं आधा-
रः । भानुसुतस्य कर्णस्य मन्वतावहं अल्पत्वसंपादकं ततोऽप्यति-
शयितमित्यर्थः । तादृशं परमौदार्यं यस्य तथोक्तः अकास्ति । अत्र
वाक्पतिगुरुशब्दयोः सौम्यबुधशब्दयोः भौममङ्गलशब्दयोः भानु-
सुतमन्वशब्दयोश्च बृहस्पतिरौहिणेयाङ्गारकशनैश्चरूपैकार्थतायां-
भास उक्तरीत्या अमङ्गपदाश्रय इति ध्येयम् ॥

शब्दार्थोभयाश्रयो यथा—

तपनीयसुवर्णज्जिंघनजलदसनाभिसचिरकच-
बन्धाम् । लक्ष्मीं प्रभामुदारां महतीं श्रीवास
वासय कुले मे ॥ २३१२ ॥

तपनीयं काञ्चनमिव सुवर्णं शोभनवर्णं अङ्गं यस्यास्तां 'हिर-
ण्यवर्णाम्' इति श्रुतेः । घनः सान्द्रः यः जलदः तस्य सनाभिः
सगोत्रः तत्सदृश इति यावत् । सचिरः कचबन्धो यस्यास्तां
उदारां वदान्यां 'देवज्जुष्टामुदाराम्' इति श्रुतेः । 'उदारो वात्स-
हतोः' इत्यमरः महतीं पूज्यां मह्यते पूज्यत इति श्रुत्युत्पत्तेः । प्रभां
प्रकृष्टा भा दीप्तिर्यस्यास्तां लक्ष्मीं हे श्रीनिवास । एवं तन्निवास-
नौपयिकताभिप्रायगर्भम् । मे कुले संताने गृहे च वासय । अनेन
'श्रियं वासय मे कुले' इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञाप्यते । अत्र सुवर्णघन-
प्रभोदाराशब्दानां पर्यायासंहिष्णुतया शब्दाश्रयत्वम् । तपनीय-
जलदलक्ष्मीमहतीशब्दानां गाङ्गेयमुदिरकमलापूज्याविपदान्तरस-
हिष्णुतयाऽर्थाश्रयत्वमित्युभयाभितत्त्वं पुनरुक्तवदभासस्येति वि-
ज्ञेयम् ॥

अथापशब्दवदाभासः

निवर्तते साधुभावज्ञानाद्यत्रापशब्दधीः ।

अपशब्दवदाभासस्सोऽलङ्कारो निगद्यते ॥

यथा—

हरिणो यस्य यशोभिर्व्याप्तो लोकः पयोनि-
धीयति तम् । शरणं ब्रजेयमीशं स्वयंभुवं शंभुवं
रमाधिभुवम् ॥ २३१३ ॥

यस्य यशोभिः व्याप्तौ लोकः हरिणः पाण्डुरस्सन् पयोनि-
धीयति आत्मानं क्षीराब्धिर्मिवाचरति । पयोनिधिश्चात् 'उपमा-
नादाखारे' इति क्यच् । तं स्वयंभुवं अनितरकारणकं शंभुवं सुख-
भूमिं ईशं सर्वेश्वरं रम्यशंभुवं श्रीवल्लभं शरणं ब्रजेयमिति योज-
ना । अत्र हरिण इति प्रथमान्तस्य यस्येति षष्ठ्यन्तपदसमभिस्था-
हारात् करिण इतिषत् षष्ठ्यन्ततया पयोनिधीयतीत्यत्र पय इति
च्छेदेन निधीयतीति निपूर्वकाद्धात्र कर्मणि परस्मैपदितया ब्रजेय-
मित्यत्र ब्रजे अयमिति च्छेदेन ब्रजतेरात्मनेपदितया शंभुवमित्यत्र
समभिस्थाहृतस्वयंभुवमितिवत् उवङ्गादेशवक्त्या चापशब्दत्वेना-
वभासादपशब्दवदाभासत्वम् ॥

यथावा—

श्रीनारथैर्यिजनानामभीष्टदानाय कल्पति वृषा-
द्वौ । प्रत्ययैर्यिजनानामप्यनिष्टदानाय कल्पति नि-
तान्तम् ॥ २३१४ ॥

पूर्वार्धे कल्पति कल्पतरुविषाचरति । उत्तरार्धे कल्पति कल्पः
प्रलय इवाचरतीत्यर्थः । 'कल्पस्तु प्रलये न्याये शास्त्रे ब्रह्मादिने
विधौ । सुरुद्रुमे विकल्पे च प्रत्ययभेदसमर्थता' इति रत्नमाला ।
अत्र कल्पतीति क्लृपधातोः परस्मैपदवदवभासादपशब्दाभासत्वं,
तस्य नित्यमात्मनेपदित्वात् ॥

अथान्वयाभासः

पदानां सुप्तिङन्तानामन्यार्थानां निगुम्भने ।

यथाऽऽययवदाभासश्चित्रं तन्नाम तद्विदुः ॥

यथा—

सद्वारेनोहन्ता बहुधाभूयस्स्वभामवन्नामा । दो-
षातीतस्सुदिवाऽऽसमयासमयावनोद्यतः प्रापि ॥

सद्वारेनोहन्ता द्वारा सह वर्तत इति सद्वाः रेफान्तो-
ऽयं शब्दः । यत् पनः अघं 'कलुषं बुजिनैर्नोघम्' इत्यमरः ।
अविद्यारागद्वेषादिकारणकं पापमित्यर्थः । तस्य हन्ता निरासकः ।
स्वोपासकसमूलपूर्वोत्तराघनिराकरणधुरीण इत्यर्थः । तत्र हेतुभामि-
प्रयश्चाह—बह्विति । बहु चेतनाचेतनात्मना बहुप्रकारं विश्वं वधाति
धारयति पुष्पाति चेति बहुधा । आदन्तोऽयं विश्वपा इतिवत् ।
भूयः अतिशयेन बहु स्वभाम स्वाभाविकः प्रभावः । 'गृहदेहात्विद्-
प्रभावा धामानि' इत्यमरः । तदस्यास्तीति तद्वत् नाम अभिधानं
यस्य स तथोक्तः । धारकस्थायोष्कत्वान्महामहिमनामवत्त्वाच्चास्य
सकलदुरितानां समूलघातं हन्तृत्वमिति भावः । अतएव दोषा-
तीतः दोषान् अतीतः 'द्वितीया श्रितातीत' इत्यादिना समासः
अपहतपाप्मा 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' इत्यादिश्रुत्यर्थो-
न्नासुसंधेयः । यद्वा भूयांसि स्वधामवन्ति तत्तच्छरीरवन्ति तत्तद्भू-
षवन्ति वा नामानि देवमनुष्यादिनामानि यस्य बहुधा इत्यनेना-
त्मत्वं अनेन नामरूपव्याकरणपूर्वकतत्तच्छरीरप्रवेशप्रयुक्ततत्त-
न्नामरूपभावत्वं च दर्शितम् । सुष्ठु दीव्यतीति सुदिवा । स्वाभावे-

कलानान्दादिकल्पयाणगुणवत्तया प्रकाशमान इत्यर्थः । तत्तद्देवादि-
शरीरानुप्रविष्टत्वेऽपि तत्कृततदपिदोषासंसृष्टस्वममेन चातितम् ।
यत्सूत्रं 'संयोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्' इति । मया भ्रिया ।
अत्र य इत्यध्याहार्यमुत्तरत्र स इति दर्शनात् । मास दिदीपे ।
दीप्त्यर्थकावसेलिङ् । स्वभावाधिकनिरवधिकदीप्तिर्युक्त एव यो
मगवान् हेत्वेव मणिश्चिया विशेषतो दीप्यत इति भावः । अघने
रक्षणे उद्यतः उद्युक्तः 'न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम् ।
इत्युक्तेः । सः पूर्वोक्तगुणशाली मगवान् मया शेषभूतेनेति
भावः । प्रापि प्रापयत् प्रपूर्वकादाप्नोतेः कर्मणि लुङि चिण् ॥

अत्र पद्ये सत् वा रे नो हस्त आ बहुधा भूयः स्वभावाभाम
वत् न अमा दोषा अति इतः सु दिवा समयासमया अव न उत्
यतः प्र अपि इत्यवयवपरंपराया आभासः । समयासमयोति द्वि-
कावयवस्याभास इति द्रष्टव्यम् ॥

अथ तिङन्तवदाभासः

यत्राभासस्तिङन्तानां स्यादर्थान्तरगैः पदैः ।

तत्तिङन्तवदाभासचित्रं चित्रज्ञसम्मतम् ॥

यथावा—

भवतापहर जयावह पापानि भवे दवेस्स्य
परिलुठतः । प्रेमोदधे प्रभाविता भवतो वातीतरो
न चेतस्तः ॥ २३१६ ॥

भवतापस्य हरः तस्य संबुद्धिः । जयावह आश्रितोत्कर्ष-
दायिन् प्रेमा प्रियत्वं तस्य उदधे निरतिशयप्रियेत्यर्थः । 'प्रियो

हि क्षामिनोऽत्यर्थमहम्' इति हि तेन गीयते । मघे संसारे एव
 दधे धनानले कान्तारे वा व्यस्तरूपकं परिलुठतः ममेति शेषः ।
 पापानि अस्य निराकुरु । अस्यतेर्देवादिकाल्लोपमध्यमैकवचनम् ।
 कुतो मामेव निर्बध्नासीत्यत आह-प्रमथिनेत्यादि । भवतः त्वत्तोऽपि
 इतरः अन्यः प्रमथिता पापहरणकर्मणि प्रभुः समर्थ इत्यर्थः ।
 ममेति शेषः । चेतस्तः चित्तं द्वितीयायास्सार्वाविभाक्तिकस्त-
 सिः । न याति न गच्छति । यातेर्गत्यर्थकादादिकाल्लुट् । त्वत्तोऽ-
 स्यः पापनिर्वापणधुरीणः मन्त्रित्तगोचरतां न यातीत्यर्थः । 'हरि-
 र्हरति पापानि कुष्टचित्तैरपि स्मृतः' इत्यादिवचनादिति भावः ।
 अतस्त्वमेव मे पापानि निराकुर्वित्यर्थः । अत्रान्यार्थकपदानुपूर्व्या
 तिष्ठन्तानां पदानामाभासनात्तिष्ठन्तवदाभासनाभेदं चित्रमस्मदुप-
 षम् ॥

भवत आप हर जय आवह पापानि भवेत् अवेः स्य परि-
 लुठतः प्रेमः दधे प्रमथिता भवतः भव अतीतरः अन चेत स्तः ॥
 इति छेदे एकोनविंशतिस्तिष्ठन्तपदान्याभासस्ते इति साधनं
 विभावनीयम् ॥

अथ गूढपादचित्रम्

अन्यपादगता वर्णा गूढाः पादान्तरेषु चेत् ।

चित्रं तद्गूढपादाख्यं चतुर्धाऽऽद्यादिगूहनात् ॥

अन्यपादस्थितानां वर्णानां पादान्तरेषु गूहने गूढपादं नाम
 चित्रम् । तच्च प्रथमादीनां चतुर्णां पादानामैकैकश्चेत् गूहनाच्च-
 तुर्धा भवति गूढप्रथमं गूढद्वितीयमित्यादिप्रकारेण ॥

तत्र गूढप्रथमं यथा—

अशिथिलगुणानुबन्धां शिथिलितवन्दारुबृन्द-
भवबन्धाम् । अविकलसदवनसन्धां विनुवन्प्रगुणां
श्रियं जन इहेन्धाम् ॥ २३१७ ॥

अविकला सदवने साधुरक्षणविषये सन्धा प्रतिष्ठा यस्या-
स्ताम् । प्रगुणां ऋतुप्रकृति आर्जवं च मनोवाक्कर्मणामैकरूप्यं 'अजा-
वर्जिहप्रगुणौ' इत्यमरः । श्रियं विनुषन् अमिधुषन् जनः इन्धां
देव्यर्थादिमिर्दीप्यताम् । अत्र प्रथमपादवर्णा अवशिष्टपादेषु गूढाः ॥

गूढद्वितीयं यथा—

भव्याब्जभानुमाली भाव्याकृतिरादधाति वन-
माली । स्तवनकृदखिलबुधालीधृतिं मुरारातिर-
नघगुणशाली ॥ २३१८ ॥

भव्यं जगतां क्षेममेव अब्जं तस्य भानुमाली । भाव्या ध्या-
नार्हा आकृतिः यस्य सः अनघगुणशाली मुरारातिः स्तवनकृतां
अखिलबुधानां आख्याः पङ्केः धृतिं धैर्यं धारणं वा आदधातीति
योजना । अत्र द्वितीयपादवर्णाः पादान्तरेषु गूढाः ॥

गूढतृतीयं यथा—

विजिगीषतां दिविषदां स्वाराज्यश्रीर्यथा पुरा
जुगुपे ॥ श्रीर्मा देवी जुषतां सा देशिकवीक्षणात्त-
शर्माणम् ॥ २३१९ ॥

देशिकानां आचार्याणां वीक्षणात् कटाक्षात् आर्त्तं शमं सुखं
येन तं मा मां श्रीः देवी जुषतां सेवतां । अत्र 'ध्रीर्मा देवी जुष-
ताम्' इति श्रुतिवाक्यमेव तृतीयपादत्वेनोपात्तं तदेव पादान्तरेषु
गोपितमिति गूढतृतीयमिदम् ॥

गूढचतुर्थं यथा—

काकोदराचलौका लोकाभीष्टार्थदिविजभूमि-
रुहः । ललनोरस्कः पायात् जलरुहदललोचनोऽ-
पायात् ॥ २३२० ॥

[१५ दिविजभूमिरुहः कल्पतरुः अपायात् पायादिति योजना ।
अत्र तुरीयपाद आद्यपादत्रितये गोपितः । गोपितानां पादवर्णानां
नात्र क्रमनैयत्यमिति ध्येयम् ॥

अथ क्रियावञ्चनचित्रम्

क्रियादिकं विद्यमानमपि संदर्भकौशलात् ।
स्पष्टं न दृश्यते चेत्तत्क्रियादेर्वञ्चनं विदुः ॥

पक्षे विद्यमानमपि क्रियादिकं आदिशब्देन कारकसंबन्धाम-
न्त्रणादेस्संग्रहः । पदसंदर्भेचातुर्यात् स्फुटं न दृश्यते चेत् तत्क्रि-
यादिवञ्चनं नाम चित्रम् ॥

यथा—

कमलाक्ष तव कटाक्षाः कृतहृदयग्रन्थिवन्ध-
परिमोक्षाः । विशयमवश्यन्त्वखिलं विशदमव-
द्यतु सर्वकर्म च मे ॥ २३२१ ॥

हृदयस्य ग्रन्थिबन्धः ग्रन्थिबन्धवद्गुमोक्षो रागादिः तस्य परिमोक्षः कृतो वैस्तथोक्ताः तव कटाक्षाः अखिलं विशयं संशयं अवश्यन्तु तनूकुर्वन्तु । छिन्दस्त्विति यावत् । विशदं रूपं यथा-स्यात्तथा मे मम सर्वकर्म च अवद्यन्तु अवलण्डयन्तु क्षपयन्निव-त्यर्थः । अत्र—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

इति श्रुत्यर्थोऽनुसंहितः । अवश्यन्तु अवद्यन्तु इत्यत्र 'शो तनूकणे' 'क्षी अवलण्डने' इति च देवादिकादातोर्लोद् । अत्रावश्य-मिति अवद्यमिति च सुबन्तप्रमजनेन क्रिययोर्वञ्चनम् ॥

यथावा—

भगवदुरो या जगतां भद्राय निकाममनुपमे-
याय । सा पावनगुणभूमा पापातु रमाऽऽर्तमनघ-
करुणा माम् ॥ २३२२ ॥

अनुपमा असदृक् लोकोत्तरेत्यर्थः या रमा लक्ष्मीः जगतां भद्राय क्षेमाय भगवदुरः इयाय यवौ । इणः कर्तरि लिट् प्रथ-मैकवचनम् । पावनः गुणभूमा यस्यास्ता अनघकरुणा सा रमा मां पापातु भृशं पातु । 'पा रक्षणे' अस्माद्यङ्लुकि लोट् । अत्र अनुपमेयायेत्यत्र भद्रायेत्येतद्विशेषणं अनुपमेयत्वमिति, पापातु रमार्तमित्यत्र मामित्यस्य विशेषणं पापातुरं आर्तमिति द्वितीयान्त-पदद्वयमिति प्रमजनेन इयाय पापातु इति क्रिययोर्वञ्चनमित्योर्व-ञ्चनमिति ध्येयम् ॥

यथावा—

शुद्धस्वभावमाशु त्वत्तोऽवेदप्रसिद्धिमान्कोऽन्यः ।
दुरितं निरस्य शौरे यस्य च मम तव पदे
निधानाय ॥२३२३॥

अत्र अत्र अवेत् निरस्य यस्य इति क्रियाश्चतुष्टयस्य वञ्चनम् ।
शुद्धस्वभाव ! स्वयंप्रकाशस्वरूपेत्यर्थः । हे शौरे ! आ मां आशु अत्र
रक्ष । प्रसिद्धिमात्रं भवतीत्यप्रसिद्धिमान् । सर्वेश्वरत्वादिप्रसि-
द्धिविधुरः अन्यः इतरः कः अवेत् रक्षेत् 'न हि पालनसामर्थ्यमुते
सर्वेश्वरं हरिम्' इत्यादिप्रमाणादिति भावः । मम दुरितं निरस्य
निःशेषम् । निरस्तुपसर्गपूर्वकादस्यतेः देवादिकात्क्षेपणार्थकाह्णोष्म-
ध्यमैकवचनम् । तव पदे दिव्ये स्थाने मम निधानाय स्थापनाय
यस्य प्रयतस्व । 'यस्तु प्रयत्ने' देवादिकादस्माह्णोष्मध्यमः ॥

आमन्त्रणवञ्चनं यथा—

विभवेतादृशि तव पदि निहितभरो नित्यसूरि-
सदसोऽहम् । कैकर्यमनुपमं त्वयि विधातरीशे
सदा विधातुमलम् ॥२३२४॥

विभो एतादृशीति विधातः ईशो इति च छेदः । हे विधातः
जगत्प्राप्तः 'एष धाता विधाता च । आधातारं विधातारम्' इत्युक्तेः
एतादृशि एवंविधमहामहिमास्पदे तव पदि पादे निहितभरः
आपितात्मरक्षाभरः नित्यसूरिसदसः अनन्तगरुडविष्वक्सेनादिनि-
त्यसूरिपारिषदः अहं अतएव अनुपमं कैकर्यं शेषवृत्तिं सदा विधातुं
ईशे समर्थो भवामि । अत्र विभवेतादृशीत्यानुपूर्व्या विशेष््यवि-

शेषणभावापक्षसप्तस्यन्तपदद्वयसमजननात् विभो इति संबुद्धिर्वि-
श्रिता । एवं विधातरीशे इत्यानुपूर्व्यां समभिध्यादृतत्वयीति सप्त-
स्यन्तविशेषणताम्रमोत्पादनेन विधातरिति संबुद्धेः वञ्चनमित्या-
मन्त्रणवञ्चनं नाम चित्रम् । एवमेव ईशे इति पदस्याप्युक्तविध-
म्रान्तिसंपादकतया क्रियावञ्चनं चाभ्युचीयते ॥

अथ सप्तविभक्तिवञ्चनचित्रम्

यत्रैकस्यैव शब्दस्य गुप्तास्तप्त विभक्तयः ।

तत्र सप्तविभक्तीनां वञ्चनं चित्रमुच्यते ॥

यथावा—

भातीद्दृशी मयेयं जगतीष्टे या समर्पितस्वायै ।

जनताया आधत्ते श्रियस्तुता या मनोऽनुभवति

च याम् ॥२३२५॥

भाति ईदृशो मया इयं जगती ईष्टे या समर्पितस्वायै जनतायै
आधत्ते श्रियः स्तुताः याः मनः अनुभवति च याम् इति छेदः ।
जनताया आधत्ते इत्यत्र ऐकारस्य आकारे परे 'एबोपवायावः'
इत्यायादेशे 'लोपः शाकल्यस्य', इति यलोपः तस्यासिद्धत्वाच्च
स्वरसन्धिः । इयं जगती लोकः 'अथो जगती लोकः' इत्यमरः ।
मया लक्ष्म्या द्वेती तृतीया । ईदृशी परिदृश्यमानैवविधिविधिवि-
धिविचित्रभोक्तृभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानादिसमृद्धिशालिनी भाति
प्रकाशते । एवंविधो जगरसन्निवेशस्त्वोऽपि लक्ष्मीसंकल्पाय च

यवेति भावः । 'यस्या वक्ष्य मुक्तं तद्विक्रितपराधीनो विधत्तेऽखिलम्'
इत्याद्युक्तयोऽत्रानुसंधेयाः । तां लक्ष्मीमेव विशिनष्टि—या लक्ष्मीः
ईष्टे जगत्सर्गादिकं कर्तुं प्रभूवतीत्यर्थः । या लक्ष्मीः समर्पितस्वायै
म्यस्तात्मरक्षाभरायै 'न बहुमीहौ' इति बहुमीहौ सर्वनामसंज्ञानि-
वेधान्न तत्प्रयुक्तकार्यम् । जनतायै स्तुताः सकललोकग्राहिताः
श्रियः संपदः आधत्ते विनतजनतामानन्दयितुमर्भीप्सितां लोको-
त्तरां समृद्धिं तस्यामावधातीति भावः । यां लक्ष्मीं मनः ममेति
शेषः । अनुभवति च ध्यायति च तथा मया जगती ईदृशी भातीति
योजना ॥

ईदृशार्थोपस्थापकेनानेन संदर्भेण वक्ष्यमाणरीत्या विभक्तिसप्त-
कवञ्चनं क्रियते । अत्र हि ईशब्दस्य सप्तापि विभक्तयो चञ्चिताः
तथाहि—भाति ईदृशि ई अयेयं जगती ईष्टे या समर्पितस्वा यै
जनता याः आधत्ते श्रियः तु ताः याः मनः तु भवति च याम् इति
छेदः । अः अकारवाच्यो भगवान् 'अकारो विष्णुवाचकः ।
अकारोणोच्यते विष्णुः । अ इति भगवतो नारायणस्य प्रथमाभि-
धानम्' इत्याहुक्तेः । अस्य स्त्री ई इति पुंयोगलक्षणङ्गीषि 'यस्ये-
ति च' इत्यकारलोपे ई इति प्रत्ययमात्रपरिशेषः । भगवद्वल्लभा
श्रीरिति तदर्थः । इशि चक्षुषि भाति । मम इतो गोचरतया
प्रकाशते । ई अकारवाच्यभगवद्वल्लभां श्रियम् । एवमग्रेऽपि ।
अयेयं शरणं ऋजेयं । 'इटाफिट' इत्यत्र प्रभिरुष्टस्य इधातोर्लिङ् ।
तामेव विशिनष्टि—या श्रिया, ईशब्दाष्टाप्रत्यये यणादेशः । जगती
लोकः ईष्टे ऐश्वर्यशालिनी जगती भूदेवीति वा ईष्टे भूदेव्या ऐश्वर्य-
मपि लक्ष्म्यधीनमेवेति भावः । यै तस्यै श्रियै ईशब्दात् ऊयि
'आप्नयाः' इत्याडागमे 'आदञ्च' इति वृद्धौ यणादेशः । एवम-
ग्रेऽपि । समर्पितस्वा उक्तोऽर्थः । जनता याः तस्या एव श्रियस्स-

काशात् श्रियः संपदः आधत्ते स्वस्मिन् न्यस्याति आर्जयतीति वा । तास्तु उक्तास्तसंपदः पुनः याः लक्ष्म्यास्संबन्धिन्यः । यद्वा तुशब्दोऽवधारणे वा इत्यभ्यान्वेतव्यः । यास्तु लक्ष्म्या एव संबन्धिन्यः न हि सर्वेश्वरी महोदारसार्वभौमी सा अन्यदीयां श्रियं भिक्षित्वा स्वाधितजनतायै प्रयच्छतीति भावः । यां च तस्यामेव लक्ष्म्यां मनः भगवद्दयं भवति सततं तामेव ध्यायतीति भावः । तुशब्दो निश्चये । यामित्यत्र 'केरामाद्याः' इति केरामादेशः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥

यथावा—

स हरिर्माँवति मां श्रय मया विना किं नु
वस्तु मायैतदिदम् । मायाजातं मायादासो ननु
भक्तिमांस्तरेर्मायां त्वम् ॥२३२६॥

इदं ससारोत्तरणमभिलष्य तदुपायाद्यज्ञानेन कौन्तेयवत् विषी-
दन्तं कंचित्साधुं प्रति कस्यचित्परमकारुणिकस्याचार्यस्य भगव-
त्पुत्रस्य वचनम् । तथाहि नन्विदं सुकुमारमन्त्रणं । ननु हे
साधो ! सः सर्वजगत्कारणत्वादिना प्रसिद्धः । हरिः भगवान्
मा मां अवति रक्षतीति स्वनिदर्शनप्रदर्शनेन शिष्यस्य प्रत्यायनम् ।
यथा मां रक्षति तथा त्वामपीति भावः । 'तद्विज्ञानार्थं स गुरु-
मेवाभिगच्छेत्' इति श्रूयमाणं तत्प्राप्त्युपायज्ञानौपयिकं गुरुपस-
दनमाह—अथ मामिति । मां तव भगवत्प्राप्त्युपायादिकमुपदि-
दिक्षन्तमिति भावः । अथ उपसीद । गुरुपसदनावेष्टे ज्ञानाद्य-
सिद्धिमाह—मयेति । मया विना किं नु गुरुं विना न किमपि
सिध्यतीति भावः । 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इति श्रूयते । अतो
मामाचार्यं वृणीष्वेति भावः । तत्त्वमुपदिशति—वस्त्वित्यादिना ।

एतत् परिदृश्यमानं वस्तु सर्वोपि पदार्थः मायैव प्रकृतिरेव 'मायां तु प्रकृतिं विधात्' इति श्रुतिः । कुत इत्यत्राह—इदमित्यादिना । इदं सर्वं वस्तुमात्रं मायायाः प्रकृतेः जातं प्रकृतिपरिणामभूतमित्यर्थः । कार्यकारणयोरैक्यान्मायैवैतदिति भावः । कथमेतत्तरणोपाय इत्यत्राह—मायादास इत्यादिना । मायायाः प्रकृतेरेव दासस्सन् भगवत्स्वरूपतिरोधनकर्त्री स्वाविषयायाञ्च भोग्यधुक्तेर्जननीं दैवीं गुणमयीं मायां दासभूतः शरणागतोऽस्मि । तवास्मि दास इति वक्तारं मां तारय इति गदितरत्या अनुसंज्ञानो दासस्सन्निति भावः । भक्तिमान् सन् मायां प्रकृतिं तरेः तीर्थो भवेः । भाग्यथा तत्तरणं सुकरमिति भावः । अत्र—

दैवीं ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यथा ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मयामेतां तरन्ति ते ॥

इति प्रमाणार्थोऽनुसंहितः । अनेन चामुखे अवभासमानेनार्थेन दृश्यमाणरीत्या माशब्दस्य सत्तापि विभक्तयो वञ्चयते । तथाहि—अनु हे सखे । हरिणा सह वर्तते इति सहसिः स्वबलमेन भगवता सहितः मा लक्ष्मीः अवति रक्षति त्वामिति शेषः । तत्रोपायमाह—मां श्रयेति । उक्तरीत्या हरिबलभां श्रियं प्रपद्यस्व । कुतस्त्वैव श्रयणीयेत्यत्र आह—मयेति । मया सबलमया तथा श्रिया विना किंनु वस्तु अस्तीति शेषः । 'त्वया च विष्णुना चाम्ब जगद्व्याप्तं चराचरम्' इत्युक्तरीत्या सर्वमपि वस्तु व्याप्तमिति भावः । तदिदं सर्वं वस्तु मायै सबलमायै श्रियं । तच्छेवभूतमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः माया इति । मायाः तथाविधायः श्रियः सत्काशादेव जातं इदं सर्वं जगत्सृष्टमित्यर्थः । तत्सृष्टस्य तच्छेषता युक्तैवेति भावः । तस्मात् मायाः भगवत्प्रियतमायास्तस्याः दास-

स्सन् मायां तस्यामेष लक्ष्म्यां भक्तिमान् सन् त्वं तरेः भवजलभेद-
क्षणीं भवेदिति भावः ॥

यथावा—

ओमेनायादस्यै जयतु भजे रक्षितोऽस्मि मम
सिद्धिः । अस्तु कृपा न्यस्तात्मत्राणभरस्यास्ति
नाणुरपि भारः ॥२३२७॥

अः अं एन आय आत् अस्य ए इति छेदः । एषां यथासंख्यं
जयत्वित्यादिभिरन्वयः । अस् अं इति स्थिते 'ससञ्जयो रुः' इति
रुत्वे 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इति रोरुत्वे गुणे 'एङः पदान्तादति'
इति पूर्वरूपे ओमिति संहिता । अस्य ए इति स्थिते 'बुद्धिरोचि'
इति बुद्धौ अस्यै इति संधिः । अः अकारवाच्यो भगवान् 'अ
निषधे पुमान्विष्णौ' इत्यनुशासनात् । जयतु । अं अकारवाच्यं
तमेव भगवन्तं भजे । एन अकारवाच्येन भगवतैव रक्षितः अहं
ज्ञात इत्यर्थः । तत्र हेतुः—आय तस्मै नारायणाय अस्मि तच्छेष-
भूतोऽस्मीत्यर्थः । आत् तस्मादेव भगवतः मम सिद्धिः ज्ञानादिसम-
स्तापेक्षितलाभः । अस्य अकारवाच्यस्य भगवतः कृपा अस्तु
मयीति शेषः । ए अकारवाच्ये नारायणे श्रीमति न्यस्तात्मत्राणभ-
रस्य अपितात्मरक्षाभरस्य ममेति शेषः । अणुरपि स्वहृदोऽपि
भारः न । स्वरक्षणार्थस्वव्यापारास्तरलक्षोऽपि नास्तीति भावः । अत्र
'न्यस्य त्वत्पादपक्षे षरदं निजभरं निर्भरो निर्भयोऽस्मि' इत्येतदनु-
संहितम् । अत्र आपाततोऽर्घान्तरघ्नान्तिसंपादकेन संदर्भेन अश-
ब्दस्य क्रमेण सप्तापि विभक्तयः घर्णान्तरानन्तरेतैष्यद्भिरेवाक्षरे-
र्वाञ्छिताः पूर्वत्र न तथा । पूर्वोदाहरणम् श्लिष्टम् । इदमश्लिष्टं

यथासंख्येनार्थालंकारेण संकीर्णे चेति विशेषः । अस्मानि गूढपा-
दादीनि चित्राणि प्रहेलिकाभेदतया व्यवहियन्ते । तथाचोक्तं
विदग्धमुखमण्डने—

व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् ।

यत्र बाह्यान्तरार्थयोः कथ्येते ताः प्रहेलिकाः ॥ इति ॥

अथ स्वरस्थानव्यञ्जनानादिनिबन्धमाचिप्रम्

स्वरस्थानव्यञ्जनानां नियमो दुष्करो हि यः ।

प्रोक्तश्चतुःप्रभृत्येष दृश्यते सुकरः परः ॥

दुष्करश्चित्रेषु मध्ये स्वरस्थानव्यञ्जनानां स्वराः अकारादयः
अचः स्थानानि 'अकुहविस्तर्जनीयानां कण्ठः' इत्याहुक्तानि कण्ठादि-
स्थानानि । व्यञ्जनानि ह्रस्वर्णाः तेषां नियमः प्राक्तनैर्यो दुष्करतया
प्रोक्तः एषः चतुःप्रभृति दृश्यते । चतुःप्रभृतीत्यनेन चतुस्त्रिद्व्येक-
रूपतया चत्वारो भेदाः प्रदृश्यन्ते इत्युक्तं भवति । परः अन्यस्तु
पञ्चादिः सुकरः अनतिप्रयाससाध्यत्वात् । अतस्तदुदाहरणं यथा-
ययमूह्यम् ॥

तत्र प्रथमे चतुस्स्वरनिबन्धमाचिप्रमुदाह्रियते । यथा—

कामो मोहो लोभोऽप्यतिमात्रं गच्छति तव
पदध्यानात् । भोगो वा योगो वा मोक्षो वाऽब्जा-
क्ष तव कटाक्षात्स्यात् ॥२३२८॥

अत्र अकार आकार इकार ओकारश्चेति चत्वार एव स्वरा
निबन्धाः ॥

यथावा—

सौभाग्यकैरवग्लौः पद्मास्पैर्यप्रभावताराद्यौः ।
अनपायभवार्णवनौरनघा भद्राय भासताम-
वनौ ॥२३२९॥

ग्लौः चन्द्रमाः । स्पैर्ये च प्रभाषाश्च त एव ताराः तारकाः
तासां घौः । पद्मा लक्ष्मीः । अत्र अकार आकार ऐकार औका-
रश्चेत्येते चत्वार एव स्वरा निबद्धाः ॥

त्रिस्वरनियमो यथा—

या नागाद्रथावासा सा पायान्मां सदा भवा-
पायात् । श्रीः ह्रीधीश्रीकीर्तीः प्रीतीर्दधती हर-
न्तीतीः ॥२३३०॥

नागाद्रथावासा शेषाद्रिनिवासा । ह्रीः अकार्यै लज्जा । घीः
प्रज्ञा । श्रीः प्रसा । कीर्तिः यशः । प्रीतिः आश्रितेषु प्रेमा । तस्याः
विषयभेदाद्बहुत्वम् । दधती धुष्णती । ईतीः उपप्लवात् । 'ईति-
दिम्बप्रवास्तयोः' इत्यमरः । हरन्ती श्रीः लक्ष्मीः भवापायात्
संस्काररूपावपायात् पायात् इति योजना । अत्र अकार आकार
ईकार इत्येते त्रय एव स्वराः ॥

यथावा—

विनुतस्तततं मुनिभिर्मुमुक्षुभिर्ननु बुभुक्षुभिर-
पि त्वम् । तत्तदभिलषितमखिलं वितरसि मुचु-
कुन्दवरव मुरमथन ॥२३३१॥

अत्र अकार इकार उकार इति त्रय एवैते स्वरा अथिताः ॥

द्विस्वरनियमो यथा—

वेदेवेदे वेदे ध्येयेऽमेये प्रियेऽक्रियेऽक्षेये ।

गेयेऽजेये देवे देवेशोऽध्येऽक्षि मे रेमे ॥२३३२॥

वेदेवेदे प्रतिवेदे वेदे ज्ञेये । ध्येये ध्यातव्ये । अमेये 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्याद्युक्तरीत्या वागाद्यपरिच्छेदे परिच्छेदश्रित्यागोचरे वा । प्रिये निरतिशयप्रीतिविषये अक्रिये 'निष्क्रियं निष्कलम्' इत्याद्युक्तरीत्या अकर्मवश्ये । क्षेत्तुं योग्यः क्षेयः स न भवतीत्यक्षेयः तस्मिन् इदं 'क्षय्यजग्यौ' इत्यस्य प्रत्युदाहरणम् । उपलक्षणमेतत्सर्वभाषाविकाराणां राहित्यस्य । गेये गातुं योग्ये । जेतुं योग्यो जेयः स न भवतीत्यजेयः तस्मिन् । इदमप्युदाहृतसूत्रप्रत्युदाहरणमेव । देवेशैः ब्रह्मादिभिः ईज्ये स्तुत्ये । देवे भगवति श्रीनिवासे मे मम अक्षि लोचनं रेमे अरमत तस्मिन् ध्यानैकतानमभवदिति भावः । अत्र रेमे इति लिट्प्रयोगस्त्वस्य प्रमोदपारवश्यप्रयुक्तपारोक्ष्यं सूचयति । अत्र इकार एकार इत्येतयोर्द्वयोरेव स्वरयोर्ध्वञ्जनम् ॥

एकस्वरनियमप्रसिद्धं यथा—

त्वञ्चरणशरणवरणक्षतसकलमलस्य कमलन-

यन मम । भवदवपथसंचरणश्रममपनय वरद

परदरक्षपण ॥२३३३॥

परेभ्यः कामादिवैरिभ्यः यः दरः मयं तस्य क्षपणः ध्वंसकः तस्य संशुद्धिः । अत्र ह्रस्वाकारस्यैकस्यैव स्वरस्य निबन्धः ॥

अथ स्थाननियमः । तत्र चतुस्स्थाननियमो यथा—

वृष्टिश्रुतिभूभृद्विभुनुतिसृतिभृद्भुवि विभीस्सुधी-
वृत्ती । नीतिविनीतिद्युतिघृतिविभूतिभूमिश्श्रुति-
स्मृतिस्थितिचित् ॥२३३४॥

वृष्टिश्रुतिः चक्षुश्श्रवाः स चासौ भूभृद् शेषगिरिरित्यर्थः ।
तस्य विभुः श्रोत्रिवासः तस्य नुतिस्तुतिभृत् स्तुतिसरणिमर्ता
स्तांतेत्यर्थः । ईदृशो जनः सुवि धीश्च वृत्तं चरित्रं तच्च धीवृत्ते
शोभने च ते सुधीवृत्ते च ते अस्य स्त इति सुधीवृत्ती मत्वर्थीय
शनिः । शोभनवृद्धिश्शोभनाचारश्चेत्यर्थः । नीतिः नयः विनीति-
र्धनयः द्युतिः तेजः धृतिः धैर्यं विभूतिरैश्वर्यं तासां भूमिः आश्रयः
श्रुतिर्वेदः स्मृतिर्धर्मशास्त्रं यतयोः स्थितिः मर्यादा तां वेत्तीति श्रुति-
स्मृतिस्थितिचित् 'मर्यादा धारणा स्थितिः' इत्यमरः । भवतीति
शेषः । अत्र केवलतालव्यमूर्धन्यदन्त्योष्ठधैरेव वर्णैर्घटना 'आनुना-
सिक्यमेवामधिको गुणः' इति भाषणात्प्रकृते तकारस्य दन्त्यत्वमा-
प्रविचक्षया न स्थाननियममङ्ग इति ध्येयम् । इदं निष्कण्ठवर्णाचि-
त्रमपि । किञ्चात्र इकार ईकार उकार ऊकार ऋकार इत्येते पञ्चैव
स्वरा ग्ययध्वन्ता यद्यपि पञ्चस्वरैरेव घटने नातिप्रयाससाध्यमित्य-
नाश्रयमित्यद्योनाम । तथापि वर्णस्थाननियमे स्वरनियमस्थाप्यानु-
वक्तिरुक्ते तदप्याश्रयाद्यहमेवेति ध्येयम् ॥

स्फीते मुनिभिर्ध्याते श्रीतिन्धुसुतेऽद्भुते द्युति-
न्धुयुते । शेषे शेषिणि शैलेऽभ्येषि प्रीतिं प्रिये-
णोच्चैः ॥२३३५॥

हे मुनिभिर्वर्जते हे ओसिन्धुसुते हे शेषिणि स्फीते अभिवृद्धे
अद्भुते विचित्रे शुसिन्धुयुते आकाशगङ्गान्विते शेषे शैले शेषाद्रौ
प्रियेण श्रीनिवासेन सह उच्चैः निरतिशयां प्रीतिं सुदं अङ्गेषीति
योजना । अयं श्लोकः निष्कण्ठ्यवर्णप्रथितः । निषेधः कण्ठ्यञ्चात्र
केवलकण्ठ्यः, तेन कण्ठतालुस्थानकयोः एकैकारयोः कण्ठोष्ठ-
स्थानकस्य ओकारस्य सत्त्वेऽपि न दोषः ॥

रक्षोगणसुक्षोभणदक्षोल्बणबाणतूणबाणासः ।
स्वक्षो नतपक्षोन्नतिरक्षोऽवतु मां रमानाथः ॥

शोभने अक्षिणी यस्य सः स्वक्षः 'बहुमीहौ स्वध्यक्ष्णोः'
इति समासाम्बद्धः । 'न पूजनात्' इति निषेधस्तु, 'बहुमीहौ
स्वध्यक्ष्णोः' इत्यतः प्रागेव इति नियमितमाकरे । अत्र निस्ताल-
वैरेव वर्णैश्चिन्धः, स्वरपञ्चकनियमोप्यानुषङ्गिकः ॥

किञ्चिदचञ्चलविभवं कञ्चुकिनाथाचलाञ्चलोदञ्चि ।
त्वञ्चापलं विमुञ्चत्पञ्चायुधमञ्च दैवतं चेतः ॥२३३७॥

अत्र कण्ठ्यतालव्यदन्त्यौष्ठधवर्णाभ्येव निबद्धानि । इदमेव
निर्मुर्धन्यमिति व्यवहियते ॥

शिखरविशङ्कटवेङ्कटगिरिकटकविहारि हारिहा-
ररुचि । अयि किमपि वैभवं भवभवभयभरहर-
णमेव परिचर गीः ॥२३३८॥

शिखरैः विशङ्कटः विशालः यो वेङ्कटगिरिः तस्य कटके विहर-
तीति तथोक्तं हारिणी मनोहरा हाररुचिः यस्य तत् । भवभय-

मयभरहरणं भवात् भवः उत्पन्नः यो मयभरः तस्य हरणं हर्तुं
किमपि वैभवमेव वैभवत्वेनाध्यवसितं परं ब्रह्मैव अयि गीः हे
वाणि ! परिहर तद्गुणानेवानुवर्णयेत्यर्थः । अत्र कण्ठ्यतालव्य-
मूर्धन्यौष्ठ्यवर्णैरेव निबन्धः । इदमेव निर्देन्त्यचित्रम् । अत्र केवल-
दन्त्यस्यैव निषेधः, तेन दन्तोष्ठस्थानकवकारसङ्गाधेऽप्यक्षेप इति
ध्येयम् ॥

यथावा—

फणिशेखरशिखरिशिखामरगणपरिवृढमणी-
शमञ्जुरुचिम् । रमणीरमणीयोरशशरणं शरणं
कमप्यये शरणम् ॥ २३३९ ॥

शरणं रक्षितारं रमणीरमणीयं उरदशरणे इदमगृहं यस्य ते
कमपि पुमांसं शरणमये उपायत्वे स्वीकरोमीत्यर्थः ॥

उपाये गृहरक्षिप्रोदशब्दश्च शरणमित्ययम् ।

वर्तते सांप्रतं चैष उपायार्थैकवाचकः ॥

इत्यहिर्बुध्नयसंहितोक्तेः । इदं सर्वथा निर्देन्त्यम् ॥

ममैव प्रपन्नानन्दस्तुती—

जगदीशहृदयनिलया जगताञ्जननी जनार्ति-
हरणचणा । जलजदलायतनयना जलनिषित-
नया जयान्कलयतान्नः ॥ २३४० ॥

अत्र कण्ठ्यतालव्यमूर्धन्यदन्त्यवर्णानामेव निबन्धः । इदमेव
निरोष्ठ्यमित्युच्यते । अत्र अकार आकार इकार ईकार ऋकारओ-
त्येते पञ्चैव स्वरा निबद्धा इति विकल्पातिविशेषः ॥

यथाथा—

कनकनगकटकतटकनदगमहनग गगनसदन-
सततनत । जगदनघजयद घनदय जय गजदरद-
हनजलद नरकहर ॥ २३४१ ॥

कनकनगस्य धृषादेः कटकस्थ तटे कनतां लसतां अगानां
तरुणां गहनं काननं गच्छतीति गहनगः तस्य संबुद्धिः गगनसदनैः
दिविषाद्भिः सततनत । अगतां अनघं दुःखासंमिश्रं जयं वृदातीति
जगदनघजयदः तस्य संबुद्धिः । गजदरदहनजलद गजस्य दरः
भयमेव दहनः पावकः तस्य जलद । नरकहर नरकारे जय उत्कर्षं
प्राप्नोति । अत्रापि कण्ठ्यतालव्यमूर्धन्यवर्णा एव ग्रथिताः । एवं
मिर्लोच्छमेकस्वरं सर्वलघु खेति विच्छित्तिविशेषः पूर्वस्मात् ॥

शेषाचलभूषा शुभवेशा भाषापतिस्तुतिसतोषा ।
योषाहृदयविभूषा शेषाशेषाऽऽदिदेवता सैषा ॥

योषा लक्ष्मीः हृदयविभूषा यस्यास्सा सैषा आदिदेवता ।
शेषाः शेषभूताः अशेषाः सर्वे यस्यास्सा । अत्र श्रीनिवासमु-
द्दिश्य अशेषशेषित्वं विधीयते । इदं निर्नासिक्यवर्णं चित्रम् ॥

एवं चतुस्स्थानवर्णनियमो दर्शितः । अथ त्रिस्थानवर्णनियम
उदाह्रियते—

यथा—

कान्त्यानन्त्यात्कान्ता शान्त्या चात्यन्तया
दयाजलाधिः । कनकनगनाथदयिता कनति कन-
त्काञ्चिकाञ्चिता जगति ॥ २३४३ ॥

कान्तेः आनन्त्यात् अत्यन्तया शान्त्या च कान्ता मनाङ्गा
दयाजलधिः कनन्त्या प्रकाशमानया कनककाञ्चिका अञ्जिता कन-
कनगनायदयिता जगति जयतीति योजना । इदं कण्ठतालव्यवन्त्य-
वर्णैरेव निबद्धामिति निरोधचमूर्धन्यचित्रम् । अत्रापि 'इष्टिभृति-
भृभृष्टिभु' इति प्रागुदाहृतानिष्कण्ठ्यचित्रपद्य इव नकार ईकारयो
र्दन्त्यतालव्यत्वमात्रविवक्षया ■ स्थाननियमभङ्ग इति ध्येयम् ।
अन्यथा चतुस्स्थानवर्णनियमस्यैवोदाहरणं भवेत् । अत्र अकार
आकार इकार इति त्रिस्वरनियमोपेयभ्युच्चर्यते ॥

यथावा—

सकलेहितदाय जयशशकलितदैत्याय सकल-
शशियशसे । सजलजलदालिलालितदीधितये
स्तात्खगाचलेशाय ॥ २३४४ ॥

सकलशशियशसे पूर्णचन्द्रसदृशकीर्तये । खगाचलेशाय श्री-
निवासाय जयः स्तात् । इति योजना । 'जितं ते पुण्डरीकाक्ष'
इतिवद्भगवतो जयाशासनम् । इदं तु शुद्धत्रिस्थानवर्णनिय-
मोदाहरणं नासिक्त्यासंचलितत्वादिति पूर्वस्माद्विशेषः ॥

द्विस्थानवर्णनियमो यथा—

भामाभामापोहो भोगाभोगाभवाहुभागघहा ।
भूभागमखभुगगभाङ्गामकपापापहो महाभूमा ॥

सामायाः सत्यभामायाः भामः क्रोधः 'भाम क्रोधे' इत्यस्मा-
द्भावे घञ् । 'भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ' इति मेदिनी । सः
अपोह्यते अपनीयतेऽनेनेति भामाभामापोहः । भोगस्य अदिकायस्य
आभोगः परिपूर्णतेवाभोगो यस्यास्ता तथोक्ता आमा ययोस्ती

बाहू भजत इति भोगाभोगाभवाद्बुभाक् । भूभागमखभुगगभाक् ।
 भूमागं भूमिप्रदेशं मखभुगगं स्वरुमं भाजयति सेवयतीति तथा ।
 भजतेर्णन्तात् किप् । कल्पतदं सुवं नतिवानित्यर्थः । यद्वा 'भज
 विश्राणने' इत्यस्माच्चौरादिकात् किप् । कल्पतदं भूलोकाय विश्रा-
 णितवानित्यर्थः । अतएव मामामामापोह इत्युक्तम् । अतएव
 महाभूमा विपुलमहिमा अघहा अधासुरहन्ता भगवान्यतुनन्दनः
 मामकपापापहः मदीयदुरितहरः भवतीति शेषः । अत्र कण्ठ्यौ-
 ष्ट्यधर्णैरेव निबन्धनमिति निस्तालव्यमूर्धन्यदन्त्यचित्रमिदम् ।
 अत्रापि मकारलकारयोः कण्ठ्यौष्ठ्यगात्रत्वं पूर्ववत् अकार आकार
 उकार ऊकार ओकारश्चेति पञ्चैव स्वरा इति स्वरनियमोऽप्यभ्यु-
 षीयते ॥

एकस्थानवर्णनियमो यथा--

काकाघहाऽङ्गाङ्गः खगाङ्गागागगाहकः ख-
 गगः । अङ्गागाङ्गाङ्गाङ्गकङ्ककङ्काकहा खगा-
 ङ्गाङ्गः ॥ २३४६ ॥

काकाघहा काकस्य ऐन्द्रैर्वायसस्य अघे दुःखं हृन्तीति तथो-
 क्तः । अङ्गाङ्गः अङ्गं श्रीवत्सार्वभौमं लक्षणं गच्छतीत्यङ्गः अङ्गः कोटि
 यस्य सः श्रीवत्सवक्षा इत्यर्थः । कोशस्त्वन्तरमेवोदाहरि-
 ष्यते । खगाङ्गागागगाहकः—खगाः सुसदः अङ्गाः समीपगाः
 यस्य सः अत्युन्नत इति यावत् । तथोक्तः अगागः कणिगिरिः
 'अगो नगश्च भुजगे नामौ भूरुहि भूधरे' इति रत्नमाला ।
 'अगस्स्याभ्रगधत्तरो । शैले सरीसृपे भानौ' इति हेमचन्द्रश्च ।
 खगाङ्गागासावगागश्च खगाङ्गागागः तस्य गाहकः उन्नततमं
 देशाचलं प्रविष्ट इत्यर्थः । गाहतेर्णुत् । खगं खगेन वा गच्छ-

तीति खगगः ताक्ष्यवाहन इत्यर्थः । 'अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकात् गमेडः । यद्वा खगं भातुं गच्छतीति खगगः सचित्मण्डलान्तर्गतित्यर्थः 'य एषोऽन्तरादित्ये' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अङ्गागाङ्गाङ्गाङ्गकङ्ककङ्काकहा—अङ्कं संख्यां न गच्छतीत्यङ्गागः असंख्याक इत्यर्थः । यद्वा अङ्कं कलङ्कं न गच्छतीत्यङ्गागः निष्कलङ्क इत्यर्थः । योऽङ्कः चित्रधुसं तस्य अङ्कः स्थानं तस्य अङ्कं समीपं गच्छतीत्यङ्गाङ्गगः । यद्वा अङ्कः अपराधः तं न गच्छतीत्यङ्गागः निरपराध इत्यर्थः । तथोक्तश्चासावङ्काङ्गगश्चेति विशेषणोभयपदः कर्मधारयः । तादृशो यः कङ्ककः शुभ्रः जटायुरित्यर्थः । तस्य कङ्काकहा कङ्कः यमः तत्कृतं यत् अङ्कं दुःखं तद्वस्तीति तथोक्तः । हन्तेः क्तिप् 'या गतिर्यस्यशीलानाम्' इत्यादि वदता भगवता तस्य दिव्यस्थानप्रदानेन यमविषयगमनदुःखस्य गलहस्तितात्वादिति भावः ।

अङ्कं दुःखाद्योरङ्को भूषारूपकलक्ष्मसु ।

चित्राङ्गौ नाटकाद्यंशे स्थाने क्रोडेऽग्निकागसोः ॥

इति हेमचन्द्रः । अगाङ्गाङ्कः खं परमव्योम गच्छतीति खगः यः अङ्कः 'दिव्यं स्थानमजरां चाप्रमेयम्' इत्याहुक्तः श्रीवैकुण्ठाख्यस्थानविशेषः । तस्य अङ्कः आभरणभूत इत्यर्थः । अत्र भगवांस्ताक्ष्यवाहनः परमव्योमनिलयश्चीवत्सवक्षा एव रामाश्मनाऽवतीर्य काकासुराविपदपनयनो जटायुनिश्च्रेयसचित्राण्यिता च भूत्वाऽर्चात्मना शेषाद्वौ निवसतीति निर्गलितोऽभिप्रायः । परमव्योमनिलयत्वादेना परस्वं विभवरूपावस्थानेन सौलभ्यं अर्चात्मनाऽवस्थानेन तस्यैव निरातिशयत्वं च व्यञ्जितम् । अत्र कण्ठैरेव स्वरैर्व्यञ्जनैश्च पद्यरचना । तुष्करमिदं चित्रमित्याहुः ॥

अथ वर्णनियमः.

तत्रापञ्चवर्गीयचित्रं यथा, ममैव प्रपञ्चामन्दस्तुतौ—

सरसिरुहालयवासा या सा शिशिरांशुहारि-
लवहासा । वरसारतशालिशया सरसा सा श्री-
विंशिधिये शिरसा ॥ २३४७ ॥

लवहासो मितहसनम् । सा श्रीः शिरसा विंशिधिये आ-
भिता । अत्र कचदतपञ्चगीयवर्णवैधुर्येण यकारादिवर्णा एव न्यब-
ध्यन्त । इदमेवास्पृशवर्णचित्रम् ॥

यथावा—

वासवसवहर सवहरवरवश्यासुरवरासशौर्य
हरे । वल्लववलयसहाय स्वयं श्रिया सह विहार-
शीलाव्याः ॥ २३४८ ॥

वासवसवस्य इन्द्रयागस्य हर । सवहरवरस्य शम्भुदत्त-
वरस्य वश्यः यः असुरवरः बाणासुरः तं अस्याति निरस्य-
तीति तथोक्तं शौर्य यस्य तस्य संबुद्धिः । वल्लववलयस्य गो-
पीलजालस्य सहाय श्रिया सह विहारशील हरे ! स्वयं मत्कु-
तर्किचित्कारमनपेक्ष्य अव्याः रक्ष । इदमपि पूर्ववदपञ्चवर्गीय-
चित्रम् ॥

अनन्तस्थोष्मवर्णचित्रं यथा—

कनककनदनयधामा घनभूमा काऽपि जगद-
धिपभामा । दत्तां मम मतिमत्तामतिमत्तानां पदा-
न्तिकं मा माम् ॥ २३४९ ॥

धनभूमा साम्द्रमाहिमा जगदधिपमामा सर्वेश्वरदायिता श्रीः
मम मतिमत्तां दत्ताम् । अतिमत्तानां सुराणां नराणां वा पदा-
न्तिकं चरणनिकटे स्थानसन्निधेयं वा मा गाम् । यथा दुर्दाभेश्वर-
स्मभ्यान्तिकं न गच्छेयं तथा मम मतिमत्तां संपादयत्वाति
भावः । अत्र कादिमावसानारूपं एव वर्णं निबद्धाः । न तु
यादयऽन्तस्थाश्चादय ऊष्माणश्चेति व्यञ्जननियमः । अकार
आकार इकार इति त्रय एव निबद्धा इति स्वरनियमोऽप्यनुसंधेयः ॥

एकवर्गीयवर्णनियमो यथा—

धानादानाधीने दीनानाथाधिधूनननिदाने ।

नानानन्दनिधाने नाथेऽनधुनातने नर्ति नाथे ॥

धानानां पृथुकतण्डुलानां दानेन अधीने आयत्ते कुचेल-
स्येति भावः । दीनानां अनाथानां शरण्यान्तरविरहिणां आधेः
मनोव्यथायाः धूननस्य निदाने आदिकारणे । नानानन्दानां शत-
गुणितोत्तरक्रमेणाऽप्यस्यमानानामानन्दानां निधाने निधौ अनधु-
नातने नाथे पुराणपुरुषे भगवति नर्ति शरणागतिं नाथे आशसे
'आशिषि नाथः' इत्यात्मनेपदम् । अत्र तवर्गीयवर्णैरेव निबद्धाः ॥

यथावा—

नाथोऽनाथानां नो नेताऽनन्तोऽधुना धुनातु
तथा । तां दीनतां ततो नो धिनोतु धीदानतो न-
तानेतान् ॥ २३५१ ॥

नाथः जगदीश्वरः अनाथानां रक्षकान्तरविधुराणां नः अ-
स्माकं नेता अनन्तः भगवान् तां अनिर्वचनीयां दीनतां दैन्यं
अधुना सांप्रतमेव तथा धुनातु अपुनरन्मेपमुन्मूलयत्वित्यर्थः ।

ततः नतान् एतान् नः अस्मान् धीदानतः 'द्वामि बुद्धियोगं तम्' इत्युक्तबुद्धियोगवितरणेन धिनोतु प्रीणयतु । अत्रापि केवलतवर्गीयवर्णनियमः ॥

यथावा—

भाभाम्ब ममावाभा भूभूपापाभिभूभामे । पा-
पाम्बुपपीबिम्बोपमभूमेऽभीमभाभूमे ॥ २३५२ ॥

भुवि भवति जायत इति भूभूः यः पापः पापिष्ठः भूपुत्रो नरकः । यत्रा भूभुवः भुवि कृतजन्मानः पापाः प्रलम्ब बह्वक्षणा कंस शिशुपालादयः तं तात्वा अभिभवतीति भूभूपापाभिभूः मगवान्वासुदेवः । तस्य भामे ललने । पापाम्बूनि अम्बतुल्यानि लोकपापानि तेषां पपीबिम्बं । सूर्यमण्डलं उपमा यस्य सः तादृशो भूमा मन्त्रिमा यस्यास्सा तस्यास्संबुद्धिः अनेन बल्लभसाधर्म्यं सूचितम् । 'मित्यं तद्धर्मधर्मिणी' इति सूच्यते । 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इति डाप् । पातीति पपीः 'यापोः किङ् च' इति पातेरीप्रत्ययो द्वित्वं च । 'पपीस्सूर्यः' इति शाब्दिकाः । भीमा दुरात्मनामस्तुत्रा या माः प्रभावः 'भाः प्रभावे च दीप्तौ च' इति मेदिनी । तस्याः भूमिः आधारभूता । तस्यास्संबुद्धिः 'सीतायास्तेजसा दग्धां । न तदाग्निशिखा कुर्वात्' इत्यादिप्रसिद्धरिपुजनभयंकरदिव्यप्रमाथाश्रयभूतामिति भावः । यद्वा अमीमेति छेदः । अमिमा अनुश्रा 'शीतो भव हनूमतः । न कश्चिन्नापराध्यति' इत्याशुकरीत्या आश्रिताविषये सौम्या माः प्रभावः तस्याः भूमिरित्यर्थः । हे अम्ब ! त्वामिति शेषः । मम भाभा मस्य नक्षत्रस्य आसेवाया यस्यास्तथाभूता सती अवाभाः भृशमदीप्यथा इत्यर्थः । भातेर्यङ्गुगाम्नाल्लङ् । अत्र पवर्गीयैरेव वर्णनैर्निबन्धः ॥

द्विव्यञ्जनं यथा—

नामाननानि नामामनानि मामानिनीननामा-
नि । नूनमनुन्नमनमना नमामि नानाननानमन-
मेनम् ॥ २३५३ ॥

नामाननानि नाम आमनानि मामानिनीननामानि नूनं
अनुन्नमनमनाः नमामि नाना अतनानमनं एनं इति पदच्छेदः ।
अविद्यमानं माननं येषां तानि तथोक्तानि न भवन्तीति नामाननानि
अतिमात्रमाननीयानीत्यर्थः । मा लक्ष्मीरिति मानिनी तस्याः इनः
स्वामी श्रीनिवास इत्यर्थः । तस्य नामानि नूनं निश्चयेन आमनानि
अभ्यस्यानि । आङ्पूर्वकात् स्नाघातोः 'पात्राभ्या' इत्यादिना
मनादेशः । लोटुत्तमः । पुनःपुनश्श्रीनिवास्तनामानि कीर्तयेयमिति
साधः । उन्नमनमुक्तिः अनुन्नमनं मनो यस्य सः अनुन्नमनमनाः
अनुन्नत इत्यर्थः । अतएव 'मानश्चित्तसमकृतिः' इत्यमरः । अन-
नानमनं अननं प्राणयितु उज्जीवकमित्यर्थः । ईदृशं व्यानमनं प्रणा-
मो यस्य तम् ।

एकोऽपि कृष्णो सुकृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।

दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भक्षाय ॥

इत्यादिप्रमाणात् एनं श्रीनिवासं नाना अनेकं यथास्या-
त्तथा नमामि । नूनं नात्र किञ्चिदपि संशेत्तव्यमिति साधः ।
इदमनुनासिकद्विव्यञ्जननिबन्धम् ॥

यथावा—

नानामौनीनानननामामननामुमामनोमानाम् ।
मामानमामि नूनं मानामामाममाननामेमि ॥

नाता अनेके ये मौनीनाः मुनिश्रेष्ठाः तेषां अननं प्राण-
यितृ नामामननं नामधेयानुकीर्तनाभ्यासः यस्यास्तां । उभायाः
गौर्याः मनसा मान्यत इति माना तां 'अकर्तरि च कारके
संज्ञायाम्' इति कर्मणि घञ् । 'संज्ञायाम्' इति प्रायिकामि-
त्याहुः । घञन्तोऽप्ययं भेदलिङ्गः, 'कर्मादौ ॥ घञाद्यन्तमपि विशे-
ष्यलिङ्गम्' इति लिङ्गानुशासनात् । यद्वा मानो माननं भावे
घञ् उमामभोमानोऽस्या अस्तीति तथोक्ता तां मां श्रियं आन-
मामि शरणं प्रपद्ये । अमाननां पूजाविधुरां अमां अलक्ष्मीं नूनं
मा नाम षमि न प्राप्नोमि । लक्ष्मीशरणवरणानन्तरमलक्ष्मीर्न-
श्यत्येवेति भावः । 'तां पद्मनेमीं शरणमहं प्रपद्येऽलक्ष्मीर्मे
नश्यतां त्वां वृणु' इति श्रुत्यर्थोऽत्रानुसंहितः । इवमपि पूर्ववत्
द्विष्यञ्जनमेव ॥

यथावा—

तान्ति ततां नतानां तनुतां नेता तनोतु ताने-
तान् । नेता नोऽतनुतातोऽनीतीन्नन्तृन्नितान्ततोऽ-
नन्तः ॥ २३५५ ॥

तान्ति ततां नतानां तनुतां नेता तनोतु तान् एतान्
नेता नः अतनुतातः अनीतीन् नन्तन् नितान्ततः अनन्तः ।
इतिच्छेदः । ततां विस्तृतां नतानां तान्ति तनुतां क-
ञ्चतां नेता प्रापयिता । नयतेस्तृन् । अतएव न कृद्योगवष्टी ।
अतनोः प्रयुञ्जस्थ तातः जनकः नेता स्वामी अनन्तः भगवान्
नन्तन् शरणागतान् तानेतान् नः 'ते वयं भवता रक्ष्याः' इत्यु-
क्तीत्या त्वदीयानस्मानित्यर्थः । अनीतीन् इतिः पीडा अविद्य-
माना येषां तान् निवृत्ताविद्यासंवलनबाधानिति यावत् । तनोतु

कुरुताम् । अत्रैकवर्गीययोरेव व्यञ्जनयोर्द्वयोर्वटनादिदं द्विव्यञ्जन-
चित्रं पूर्वोदाहरणतो वैलक्षण्यशालिं ॥

यथावा—

धाराधरधाराधरधराधरधराधराधारः । राधाधर-
धाराधा धीरोधिधुरंधरोऽराधि ॥ २२५६ ॥

धाराधराणां जलधराणां धाराः जलासाराः तासां धरः अना-
रतघनाघनवर्षधारास्तिमिततथा शीतल इति दिव्यग्रबन्धग्रथित
इति भावः । यः धराधरः शेषः स चासौ धराधरो गिरिः स एवा-
धारोऽधिकरणं यस्य सः उक्तविशेषणविशिष्टशेषाद्विनिधासीत्यर्थः ।
राधायाः अधरस्य अधररसस्येति यावत् याः धाराः ताः धयति
पिबतीति राधाधरधाराधाः 'धेद पाने' अस्मात् क्तिप् । धीरः
'धैर्येण हिमवानिध' इत्याहुकरीत्या धैर्यशाली, धीरोधिनां विषयेभ्यो
नियञ्चितमतीनां योगिनामित्यर्थः 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति हि
पातञ्जले सूत्रम् । धुरंधरः तद्रक्षाभरस्वीकर्तृत्वार्थः । 'योगो योग-
विदां नेता' इति हि तन्नामसु पठ्यते । यद्वा 'व्यक्तमेव महा-
योगी परमात्मा सनातनः' इत्याहुकरीत्या योगिनामीश्वर इत्यर्थः ।
अराधि अपूजि । अस्मानिरिति शेषः । राधेः कर्मणि लुङि
।धिष्ण् । अत्रापि पूर्ववद्व्यञ्जनद्वयेनैव घटना, पूर्वार्धे यमकविशेषोऽ
पीति वैलक्षण्यम् ॥

यथावा—

दुरारिदरदारिदरदोरुरोऽररोदारदार दारिद्री ।
रौद्रारिदुर्दरोदरदरदारदुरोदरादरादारि ॥ २२५७ ॥

दुरारिदरदारिदरदोः उरोऽररोदारदार दारिद्री रौद्रा-
रिदुर्दरोदरदरदारदुरोदरादर अदारि । इति छेदः । रौद्रः

उग्रः यः अरिः वैरी हिरण्यकशिपुः तस्य दुर्दरः दरीतुं बल-
यितुमशक्यः यः उदरदरः जठरश्वर्ज 'दुरोऽस्त्रियां भये श्वन्ने'
इत्यमरः । तस्य दारः दारणमेव दुरोदरः दूतं पणो वा तस्मिन्
आदरो यस्य सः तस्मिन् अदरः निर्मथ इति वा । यद्वा
रौद्रारिदुर्वरोदरदरदारे दुरोदरः दूतकारः साहासिक इति यावत् ।
तस्य संभुक्तिः । 'दुरोदरो दूतकारे पणे दूते दुरोदरम्' इत्य-
मरः । उरः वक्षः अररं कषाटमिव उरोऽररं तस्मिन् उदाराः
'धियं लोके देवजुष्टामुदाराम्' इति श्रुत्युक्तौदार्याः दाराः यस्य
तस्य संभुक्तिः । कषाटविस्तीर्णवक्षस्स्थलविहरमाणभीक इत्यर्थः ।
दुष्टाः अरयः शाश्वताः तेषां दूरं भयं दत्त इति दुरारिदरदौ अरि-
दरौ वक्रशङ्खौ यथोः तथोक्तौ दोषौ बाह्व यस्य तस्य संभुक्तिः
'भुजबाह्व प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः । हे शङ्खवक्रधर ! सगवन्नि-
त्यर्थः । दारिद्री दारिद्र्यं आश्रुणादेराकृतिगणत्वात् व्यभि पित्वात्
'षिष्टौरादिभ्यः' इति ङीष् । अदारि । श्रीनिवासं त्वाभाश्रयतो
मम भक्तिविरक्तिज्ञानसंपदादिसर्वविधतुर्विधत्वं विदीर्णमिति
भावः । अदारि स्वयमेव व्यदीर्यतेति वा । दृणातेर्विदारणार्थ-
कात्कर्माणि कर्मकर्तारि वा लुङि चिण् ॥

यथावा—

गगनगनगानुगानां गानानुगनाग गोऽननाना-
गः । नानानगनागानननागनगेनानिनो नु नो
ननु गाः ॥ २३५८ ॥

गगनगनग अनुगानां गानानुगनाग गोऽनन अनागः नागा-
नगनागानननागनगेन आनिनः नु नः ननु गाः इति छेदः । अनु-
गानां अनुचराणां आश्रितानामित्यर्थः । गगनगनग कल्पशास्त्रिन्

गानानुगाः स्वप्रवर्तितमुरलीगानानुसारिणः नागाः फणिनः यस्य
तस्य संशुद्धिः । 'शिशुर्वेत्ति पशुर्वेत्ति वेत्ति गानरसं फणी'
इत्युक्तेस्तथोक्तिः । गवां धेनूनां अनन प्राणम । अनागः अप-
हृतपाप्मन् 'पापापराधयोरागः' इत्यमरः । नन्विति सुकुमारा-
मन्त्रणे । नाना बहुविधाः नगा तरवः नागाः गजाश्च तेषां
अननः प्राणयिता यो मागमगः शेषाद्रिः तस्य इव स्वामिन्
श्रीनिवासेत्यर्थः । नः अस्माकं गाः स्तुतिरूपाः घातः आनिनः
'योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां संजीवयत्यखिलशक्ति-
भरस्त्वधात्मा' इत्युक्तप्रक्रियया प्राणयः प्राणितयामित्यर्थः । अग्नि-
तेर्णिजस्ताल्लुकि चकि मध्यमपुरुषैकवचनम् । तु इत्यवधारणे ।
उदाहृतपद्यत्रये विभिन्नवर्गीयव्यञ्जनद्वयं निबद्धमिति विशेषः ॥

एकव्यञ्जनचित्रं यथा—

नूनं नो नानेनानेना नेनेन नोनेन । नानैनो-
नुन्नानां नानैनेनाननी न नो ननु नौः ॥ २३५९ ॥

नूनं नो न अनेन अनेनाः ना इनेन नोनेन नानैनोनुन्नानां
नाना एनेन अननी न नः ननु नौः इति पक्षच्छेदः । न ऊनः
नोनः तेन नोनेन । सर्वोत्तमेनेत्यर्थः । अनेन इनेन स्वामिना
भगवता हेतुभूतेन ना कश्चिदपि पुमान् अविद्यमानं एनः
पापं यस्य सः अनेनाः नो इति नः किंत्वनेना एव नूनमित्यु-
क्तार्थस्थातिमाश्रयनिर्धारणे । नानाविधानि च तानि एनांस्त्रि पापानि
नैः नुन्नानां क्षिप्तानां नः अस्माकं एनेन भगवता 'द्वितीया
दौस्त्वेनः' इत्यन्वादेशे पञ्चादेशः । नाना विना 'पृथग्विना
नानाभिः' इति तृतीया । 'पृथग्विनाऽन्तरेणर्ते हिरङ्गनाता च वर्जने'
इत्यमरः । अननी प्राणयित्री नौः उत्तरणसामग्रीति यावत् ।

न ननु नैव । ननुस्वधारणे । यतोऽमुना श्रीनिवासेन भगवता
सर्वोऽपि जनः पाप्मनो मोच्यते तत एनं विना नानाविध-
दुरिततिरस्कृतानामस्माकं भवार्णवोत्सारकोऽन्यो नैवेति भावः ।
अत्रैकेनैव नकारेण पद्यबन्धः ॥

यथावा—

लीलालेलेलालीलालीलालोऽलिलीला-
लाः । लोलोलोलेलालंलीलालालो ललाल लो-
लालः ॥ २३६० ॥

लीलालेलेलालीलालीलालः लीलासु विलासेषु लोला
आसक्ता या इला भूः सैव आली सखी तां लालयतीति लीला-
लोलेलालीलालिनी । सा चासौ इलानां मिरां आली पङ्क्तिः
'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवद्भावः । लीलालेलेलालीलालीलाली ।
तथा ललतीति ललः 'लड विलासे' पचाद्यच् । लीलासक-
भूसखीलालयितृषाणीश्रेणीविलासीत्यर्थः । अलिलीलालाः अलेः
भ्रमरस्य लीला विलासः तच्छ्रयेति यावत् । तां लाति आद-
दातीति तथोक्तः । 'त्वन्नेत्रयुगलं धत्ते लीलां मीलाम्बुजन्मनोः'
इतिचत्तरसदृशश्रुतिरित्यर्थः । 'ला आदाने' इत्यस्माद्धातोः क्प् ।
लोलोलोलेलालंलीलालालः लोलाः चञ्चलाः उल्लोलाः महातरङ्गाः
यस्यां सा लोलोलोला च सा इला च लोलोलोलेला । इला जलं
'भृगोवाचस्त्रिषडा इलाः' इत्यमरः । तस्यां प्रलयमहोदधिजले
इति यावत् । अलं लीयत इत्यलंलीः 'ली श्लेषणे' दैषादिका-
दस्मात् क्प् । सा चासौ इला भूः वेदवाणी वा तस्याः ला
आदानं 'लशके ला तु दाने स्याद्द्रव्येऽपि' निगद्यते । ली
श्लेषणे च चपले' इति मेदिनी । तस्यां अलतीत्यलः । पयार्तं

इत्यर्थः । 'अल भूषणपर्वीतदारणेषु' इति धातोः पचाद्यच् । महोदधिनिमग्नाया भुवो वेदवाचो वा समुद्धर्तव्यः । ललाल विललास । 'लल विलासे' इत्यस्माद्धिङ् । लोलालः लोला लक्ष्मीः 'लोलस्स्याद्राच्यलिङ्गकः । सत्पुणं चपले लोला जिह्वा-कमलयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी 'लोला तु रसनाभ्रियोः' इति हेमश्च । तां अलति भूषयतीत्यलः उक्तधातोरेव पचाद्यच् । लोलायाः अलः लोलालः । यद्वा लोलां ललतीति लोलालः कर्मण्यण् । लोलायां लिनातीति वा लोलालः 'ली श्लेषणे' अस्मात् क्रय्यादिकात् 'अन्येभ्योपि इह्यते' इति डः । अथवा लिनातीति ला लोला ला यस्मिन् सः लोलालः सर्वथाऽपि श्रविल्लभ इत्येवार्थः । ललालेत्यन्वयः । अत्र लकारेणैकेनैव पच-बन्ध इत्यपञ्चमगीयवर्णमेकाक्षरस्त्रिभिदम् ॥

सप्तस्वरनियमचित्रं यथा—

मामानिनीसमागमनिस्समगरिमाऽरिदारिस्ता-
रिगदम् । निगमापसारिदमदं पापानि ममाऽऽस-
दासधनि धाम ॥ २३६१ ॥

मा लक्ष्मीरिति मानिनी वधूः तस्यास्समागमेन निस्समः असदृशः गरिमा गौरवं यस्य तत्तथोक्तं श्रीवल्लभत्वादेवास्ये-दृशं महत्त्वमिति भावः । धरीन् दारयतीत्यरिदारिणी अरिणा चक्रेण सह वर्तते इति सारिः सा चासौ गदा कौभोदकी यस्य तत्तथोक्तम् । निगमस्य वेदस्य अपसारिणः अपहर्तार मधुकैटभादयः तेषां दमं दण्डं ददातीति निगमापसारिदमदम् । धनमस्यास्तीति धनि दासैर्धनि दासधनि दासाभिन्नधनवादि-त्यर्थः । धनवदस्य दासास्संरक्षणीया इति भावः । धाम तेजः

परं ब्रह्मेत्यर्थः । मम पापानि आस निरास्थत् । 'असु क्षेपणे'
अस्माद्देवादिकाह्लिङ् । अत्र सरिगमपधनीति संगीतशास्त्रप्रतीत-
सप्तस्वरव्यवस्थेः ध्वनिरेव श्लोकरचनेतीदमपि चित्रम् । अत्र
अध्वमपध्वयोः रिश्वर्णसकाराभ्यामिव धैवतस्य धकारेणैव दका-
रेणाप्युच्चारणं गायकगोष्ठेऽप्रसिद्धमिति दकारधकारयोरुभयोरपि
प्रथनमिति ध्येयम् ॥

यथावा ममैव रङ्गराजविलासे—

मा माधा मम धामनि पदमास तदा गदारि-
दध सा सा । पापा निगदपदं परिगद मां मा मदरि-
मानिनीदास ॥ २३६२ ॥

इदं पद्यं भगवन्तं रङ्गराजमाखेटकविहारोत्सवान्तरमुपा-
गतमन्यधूसंगतमाशङ्कमानाया लक्ष्म्या उक्तिरूपं धीणयाऽनूदि-
तम् । तथाहि—दधातीति दधः । गदारिणोः कौमोदकीसुदर्श-
नयोः दध गदाचक्रधारिन्नित्यर्थः । तस्य संबुद्धिः । मम धामनि
गृहे पदे मा माधाः मा स्म निदधाः रोषसंभ्रमान्मा मेति द्विरुक्तिः ।
आङ्पूर्वकाद्वाओ लुङि 'न माङ्चोगे' इत्यङ्प्रतिषेधः । कुत
इदंशः कोप इत्यन्नाह—आसेत्यादिना । सा सा पापा मम सप-
त्नीति भावः । असहमात्तन्नामाग्रहणम् । निगदस्य त्वङ्चसः
पदं पात्रं आस । तत्सङ्ख्याप एव तत्र इत्यः । मां मा परिगद-
मया सह मा संभाषिष्ठा इति भावः । मा शन्योऽयं न तु माह ।
अतो न लुङ् । त्वमेव खलु मम प्रेयसीति चादुभिरथे माम-
नुवेक्ष्यतीत्याशङ्क्य रोषातिभूत्वा संबोधयति—मदरिमानिनीदा-
सेति । मत्प्रस्थाधिकललनार्तिककरोति तदर्थः । अत्रापि पूर्ववत् सरि-
गमपधनीति सप्तस्वरवर्णा एव निबद्धाः ॥

अनन्तरपद्यामिदं—

इति कुपितया श्रियोक्तं निरासवचनं किलानु-
कुर्वाणा । वीणा स्वरसमुदायैरतोषयद्रङ्गराजमति-
रम्यैः ॥ २३६३ ॥

अपुनरुक्तव्यञ्जनविषयम्

व्यञ्जनानां कखादीनां यत्रावृत्तिर्न दृश्यते ।
चित्रमेतद्विजानीयात्तदनावृत्तवर्णकम् ॥

यथा—

अथ ऋषभाचलकूटापीडेऽतिघृणाझरीबाढे ।
ओजःखच्छाये शठ मन इहि गोऽवे सदा ऋद्धे ॥

अथेति मङ्गलार्थकम् । “मङ्गलानन्तरारम्भप्रशङ्कात्स्वैश्वयो
अथ” इत्यमरः । इदमव्ययं चादौ स्वरादौ च पठ्यते । तेन
मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थकत्वेऽप्यव्ययत्वं सिध्यति । अतएव
श्रीहर्षः—

उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाः

चतुष्कचाद्यत्विषि वेदिकोदरे ।

यथाकुलाचारमथावर्गनिद्रां

पुरग्निवर्गस्त्रपयांबभूव ताम् ॥

इति । अत्र हि अयं रूपयांबभूवेत्यस्य मङ्गलस्तपनं सका-
रेत्यर्थः । निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलो मृदङ्गध्वनिवत् । न चात्र
श्रीहर्षपक्षे अथेत्यस्यानन्तर्यमेवार्थः कुतो न स्यादिति वाक्यं,

अथशब्दयोर्द्वयोश्चवणात् । पूर्वार्धगतस्याथशब्दस्यानन्तर्यार्थक-
त्वेन उत्तरार्धगतस्याथशब्दस्य मङ्गलार्थकताया एवावश्यवक्त-
व्यत्वात् । अथवा पौनरुक्त्यस्य दुर्धारतवादित्यास्तां तावत् ।
अथ मङ्गलः यः ऋषमाचलः धृषाद्रिः तस्य यत् कूटं शिखरं
तस्य आपीडे शेखरभूते भगवतीत्यर्थः । इदं विशेष्यम् । अतिश-
यिता च सा घृणा च अतिघृणा निरतिशयकरुणा । सैव श्री
प्रवाहः तेन बाढे प्रशस्ते 'मृदप्रशस्तयोर्बाढम्' इत्यमरः ।
गोऽथे अवतीत्यवः गवां घेनूनां वेदधावां वा गोः भुवः दिवश्च
वा अवः रक्षिता तस्मिन् । सदा ऋदे समृद्धिमाति । ओजःशरच्छाये
ओजसि तेजसि विषये खं व्योम छाया प्रतिमा यस्य तथाक्ते
गगनतलद्वयामले इत्यर्थः 'छाया त्वनातपे फान्तौ प्रतिविम्बा-
कथोषितोः' इति विश्वः । 'छाया पङ्क्तौ प्रतिमायाम्' इति हेम-
चन्द्रश्च । शठ धूर्त हे मनः । इहि गच्छ । कर्मणोऽधिकरणत्व-
विवक्षया सप्तमी । श्रीनिवासं शरणं ब्रजेत्यर्थः । अत्रोक्तं व्यञ्जनं
पुनर्नोक्तमित्यपुनरुक्तव्यञ्जनं नाम चित्रम् । अत्रां पौनरुक्त्येऽपि न
व्यञ्जनपौनरुक्त्यमित्यवधेयम् ॥

अथ समसंस्कृतप्राकृतचित्रम्.

फणधरवरगिरिगेहं लवणिमपरिवाहधीकलन-
बाहम् । वरगुणमणिसंबोहं वन्देऽहं सुन्दरं विस-
न्देहम् ॥ २३६५ ॥

यथावा—

हरिधरणिधरविहारं हारिमहाकिरणभारमणि-

हारम् । हेयगुणविसरदूरं गेयगुणं चिन्तये सपरि-
वारम् ॥ २३६६ ॥

कुन्दसुममन्दहासं कुवलयदलकोमलावयवभा-
सम् । कुण्डलिभूधरवासं कलये कमलाविलास-
सविकासम् ॥ २३६७ ॥

एषु त्रिषु पद्येष्वपि शब्दानां संस्कृतप्राकृतभाषयोस्तुल्य-
रूपतेति समसंस्कृतप्राकृतमिदम् ॥

अथ पद्यादिविज्ञाणि.

पद्याद्याकारमापन्ना वर्णाश्वित्रमुदाहृतम् ॥

मनु कथमस्य शब्दालङ्कारता, पद्याद्याकारताया रेखोपदे-
खानिष्ठत्वादिति चेत्सत्यम् । वर्णानुमापकरेखानिष्ठानामेवाकाराणा-
मनुमेयनिष्ठत्वाध्यवसायादौपचारिकीयं शब्दालङ्कारतावाचोयुक्ति-
रित्याहुः ॥

तत्र षोडशदलपद्यम्.

एकं यदि भवेत्सर्वमेकान्तरितमक्षरम् ।

तत्पद्यं षोडशदलं कर्णिकाश्लिष्टवर्णकम् ॥

एकाकारमेव वर्णमेकवर्णान्तरितं यदि निबध्यते कर्णि-
कायां श्लिष्टं एकवर्णं यस्य तत् षोडशदलपद्यं नाम चित्रं भवेत् ॥

यथा—

तारागौराकारा श्री रायो राति राह्वरास्मेरा ।
सा राजाराध्याऽऽरात्स्फाराऽह्वराधराकराधारा ॥

तारा तारका सेव गौराकृतिगौरवर्णा । राह्वः सिद्धः राः
विभवो यस्यास्ता । स्मेरा स्मयमानमुखील्यर्थः । राजभिरारा-
ध्या । स्फारः विशालः अह्वराधरश्शेवभूभृत् स एवाकरः श्रेष्ठः
आविर्भावस्थानभूतो वा आधारः अधिकरणं यस्यास्ता । 'इरा
भूवाभसुराण्यु स्यात्' इत्यमरः । 'आकरो निधदोऽपसिस्थान-
श्रेष्ठेषु कथ्यते' इति मेदिनी । सा प्रसिद्धा श्रीः लक्ष्मीः आरात्
क्षेप्रमिति यावत् । रायः धनानि राति दधाति 'रा दाने' ।
अयमेव द्विचतुष्कबन्धो गोमूत्रिका च भवति । तल्लक्षणं तु—

बहिरन्तर्मण्डलस्थं तावत्कोष्ठविहारि यत् ।

कोणाष्टकयुतं तच्च द्विचतुष्कं विदुर्बुधाः ॥

तत्रायुग्माक्षरैः श्लिष्टा यवि युग्माक्षरैस्तु वा ।

गोमूत्रिकेति विख्यातिमिदमेव भजेत्तदा ॥

इति । एतदुक्तं भवति—विष्णुस्रकोणकं विदिष्णुस्रकोणकं च द्वे चतु-
रक्षके व्यतिक्रान्ते विलिख्य तस्य बहिरन्तश्च मण्डलरेखायुगं
विलिख्य तत्प्रत्येकमष्टकोष्ठघटितं विधाय बहिर्मण्डले पूर्वार्ध-
स्यान्तिष्टाक्षराणि वन्तर्मण्डले उत्तरार्धस्यान्तिष्टाक्षराणि विलि-
ख्यार्धद्वयस्य श्लिष्टमक्षराष्टकं मण्डलद्वयमध्याष्टकोणेषु विलि-
खेत् । एवंच द्विचतुष्कोणविशिष्टस्याद्विचतुष्कसंज्ञाऽस्य । इयं

युग्माक्षरस्त्रिष्टानुलोमगोमुत्रिका । अत्र कोणस्पर्शपूर्वको मण्डल-
स्पर्शः । एवमयुग्माक्षरस्त्रिष्टत्वेऽपि गोमुत्रिका भविष्यति । तत्र
कोणस्पर्शो मण्डलस्पर्शपूर्वक इति विशेषो बोध्यः ॥

गोमुत्रिकाबन्धः.

ता	रा	गौ	रा	का	रा	श्री	रा	यो	रा	ति	रा	द्ध	रा	स्त्रे	रा
सा	रा	जा	रा	ध्या	रा	त्स्त्र	राऽ	ही	रा	थ	रा	क	रा	धा	रा

षोडशदलपञ्चबन्धः.

द्विचतुष्कवन्धः.

प्रकारान्तरेण गोमूत्रिका.

ता	गौ	का	श्री	यो	ति	इ	स्ते
रा	रा	रा	रा	रा	रा	रा	रा
सा	जा	ध्या	त्स्का	ह्री	ध	क	धा

यथाथा—

व्यालाद्रीलादोलालीलालोलाचलाचलाबाला ।
 श्रीलाऽवेलाम्मे लातीलामालाङ्गिलाखिलाश्ली-
 ला ॥ २३६१ ॥

व्यालादेः शेषगिरेः इलायां घरायां दोलालीलायां आंदोलनविहारे लोला आसक्ता । अचला स्थिरहृदया अचलाबाला भूसुता । इदं विशेष्यम् । श्रीला श्रीमती । सिध्मादित्वात्मस्वर्थीयो लब्धः । लक्ष्मिवान् लक्ष्मणश्श्रीलः । इत्यमरः । खिलानि च्वस्तानि आखिलानि अश्लोकानि अमङ्गलानि यया सा । अचेलीं मर्यादातीतां इलामालां वाणीश्वजं मालिकासदृशीं वाचमित्यर्थः । मे लाति दत्ते । इति योजना ॥

यथावा—

धाम व्योमश्यामक्लामङ्क्षेमक्रमक्षमन्नाम^१ । प्रेमस्थेमश्रीमद्रूमक्षमामङ्गलमन्नमस्याम ॥ २३७० ॥

व्योमेव श्यामं नीलं कामं पर्याप्तं यथा स्यात्तथा । क्षेमस्य कुशलस्य क्रमः परिपाटिः तस्य क्षमं अहं क्षेमकरमिति यावत् । प्रेम्णः स्येमा स्यैर्यं तस्य श्रीः संपत् तदस्यास्तीति प्रेमस्थेमश्रीमत् । भूक्षः विभुत्वस्य क्षमां आवासभूमिं अङ्गुलं अमरहितं इदमुपलक्षणमखिलहेयगुणदर्शयस्त्वस्य । धाम तेजः श्रीनिवासमिति भावः । नमस्याम प्रणमाम । नामेत्यभ्युपगमे विस्मये स्मरणे वा । यद्वा व्योमश्यामं धाम तेजः श्रीनिवासं अङ्गुलं अवङ्गुलमाभावाय 'निष्प्रत्यूहमुपास्महे' इत्यादाविव अर्थाभावेऽव्ययीभावाः 'नाव्ययीभावादतोस्त्वपञ्चम्याः' इति चतुर्थ्या अम् । कामं पर्याप्तं यथासथा नमस्याम पूजयामेति योजना । 'नमोवरिवश्चित्रलुः क्यच्' इति नमश्शब्दात्पूजायां क्यच् । तदन्ताद्भातोर्लोडुत्तमैकवचनम् । 'नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपिच' इति मेदिनी । क्षेमक्रमक्षमन्नामेति पाठेऽपि न विवक्षितः । तदा—क्षेमक्रमस्य क्षमं पर्याप्तं धाम श्यामं

क्षेमंकरस्थानभूतमित्यर्थः । अत्र इयामं काममित्यादौ सर्वत्रानुस्वारस्य 'वा पदान्तस्य' इति परस्वर्णो बोध्यः । अन्यथा विवक्षितचित्रमंशापत्तिः । यद्यपि 'सविन्दुकाविन्दुकयोस्सविसर्गो-विसर्गयोः' इति चित्रादावभेदकल्पनाऽभ्युपगता कविभिः । तथाऽपि यावद्बुद्धिबलोदयं तादृशक्लेशानाश्रयणमेव ज्याय इति श्येयम् । अस्मिन्पद्यद्वयेऽपि तारागौरेति प्रागुदाहृतपद्यवदेव पद्यादिबन्धा द्रष्टव्याः ॥

अथ गोमूत्रिका

एकान्तरं तु वर्णानामेकरूपत्वमर्धयोः ।

गोमूत्रिकाख्यं चित्रं तदाहुश्चित्रविदो बुधाः ॥

अर्धयोः श्लोकस्य यथाक्रमं पूर्वोत्तरार्धयोः एकान्तरं एकाक्षरव्यवहितं यदेकरूपत्वं अभिज्ञाकारत्वं सत् गच्छतो गोमूत्राकारकतया घटितत्वे गोमूत्रिकाख्यं चित्रमिति चित्रकाव्यविद आहुः । गोमूत्रमिव गोमूत्रिका । 'इवे प्रतिकृतौ' इति कनिः षापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्थम् ॥

यथा—

भोगीश्वरशैलक्षितिविलासलोलो ददातु नः
कुशलम् । योगीश्वरजालस्तुतिकुलामलोऽसौ दधा-
तु नो कुफलम् ॥ २३७३ ॥

भोगीश्वरशैलक्षितौ विलासे लोलः श्रीनिवास इत्यर्थः । नः कुशलं ददातु योगीश्वरजालस्य स्तुतिकुलैः स्तोत्रनिबहैः अमलः प्रसन्न इत्यर्थः । असौ श्रीनिवासः कुफलं कुत्सितफलं नो दधातु

न पुष्पास्त्वित्यर्थः । इयं युग्माक्षरलिङ्गगोमूत्रिका । उद्धारक-
मस्तु षोडशवल्परूपानिरूपणावसर एव प्रदर्शितः ॥

मो	गी	श्व	र	शै	ल	शि	ति	वि	ला	स	लो	लो	द	दा	तु	नः	कु	श	लं
शो	गी	श्व	र	जा	ल	स्तु	ति	कु	ला	म	लो	सौ	द	धा	तु	नो	कु	फ	लं

इदमेव पद्यं प्रागुपदर्शितरीत्या त्रिविधिकगोमूत्रिकाकारोऽपि
भवति । एवमुत्तरत्रापि ॥

यथावा—

फणिशैलशिरोधामा नवजलजविलोचनस्त-
दाऽपायात् । मणिलोलदुरोदामा भववलनविमो-
चनस्त मां पायात् ॥ २३७२ ॥

मणिमा तरलरत्नेन लोलत् चलत् उरोदाम वक्षोहारो
यस्य तथोक्तः सः भगवान् मां सदा अपायात् पायादिति योजना ।
इयमपि युग्माक्षरलिङ्गगोमूत्रिकैव । अत्रापि प्रागुपदर्शितरीत्या
बन्धलेखनप्रकारः ॥

यथावा—

माधव दूरे वचसां चरितं तव पापहारि दलित-
भवम् । मामव शौरेऽनुचरं चलितं भवतापतोऽ-
रिकलितभयम् ॥ २३७३ ॥

भवतापतः संसारतापेन चलितं अनवस्थितचित्तं अरिभिः
कामादिभिः कलितं भयं यस्य तं अरिषड्वर्गस्तमित्यर्थः । अनु-
चरं तव किंकरं “कुरुष्व मामनुचरम्” इत्येतदनेन ज्ञाप्यते ।
मां अव रक्ष । इयमयुग्माक्षरलिङ्गगोमूत्रिका ॥

कविनामाङ्कितगवाक्षबन्धो यथा—

कृतोष्णाभविनिर्यद्रुचिमदविकसनमणि कलये।
विनतजनादरणकृतं फणिगिरितिलकं हरिं ध्येयम् ॥

उष्णामात् मानोः विनिर्यस्याः रुच्रेः प्रभायाः यो मदः
तस्य विकसनं उन्मेषः तत् कृतं छिन्नं येन ॥ तथोक्तः मणिः
कौस्तुभो यस्य तं दिनमणिमृणिमदक्षपणनिपुणमणिवरोरस्क-
मिस्थयः । विनतजनानां आदरणकृतं फणिगिरितिलकं हरिं ध्येयं
कलये भ्यायामीत्यर्थः । लक्षणं तु—

उपर्युपरि कोष्ठानि भवेयुर्नव मध्यतः ।
तिर्यक्कोष्ठान्यपि तथा भवेयुर्मध्यतो नव ॥
उभयोरनयोः पार्श्वद्वये कोष्ठान्यनुक्रमात् ।
सप्त पञ्च तथा त्रीणि निष्पदोरन्यथा तथा ॥
तुल्यप्रमाणा विलिखेत्तिर्यगूर्ध्वं च रेखिकाः ।
मध्यवीधीशिरःकोष्ठादारभ्य विलिखेद्बुधः ॥
एकं त्रीन्पञ्च सप्ताथ नव सप्त च पञ्च च ।
त्रीनेकं चेति पदस्य वर्णास्तिर्यगनुक्रमात् ॥
ऊर्ध्वमध्यमवीधीस्थवर्णैः प्रमिळितैः क्रमात् ।
स्वोद्देश्यकविकाव्यादिनाम्नामुद्धृतिरिष्यते ॥
गवाक्षो नाम बन्धोऽयं सरलः कविसम्मतः ।

अत्र ऊर्ध्वमध्यमवीध्यां 'कुष्णार्यकविकृतिरियम्' इति कवि-
नामादिकमुद्धृतम् । इममेव रथबन्ध इत्यप्याहुः ॥

अमलं जगतां कारणमुदाररत्नावभासितोरस्कम् ।
महनीयं विनुमः फणिगिरिराजविहारि किन्नरो-
द्वेयम् ॥ २३७७ ॥

अत्र ऊर्ध्वमध्यमधीध्यां 'अलङ्कारमणिहारोऽयम्'
इति काव्यनामोद्धारः
इत्यलङ्कारमणिहारे शब्दालङ्कारसरो द्वाविंशोत्तरशततमः.

असमग्रं गार्हस्थ्ये स्वेन कृतां कृतिमिमां
यतिवरेण्यः । श्रीशमुदे सम्पूरि श्रीकृष्णब्रह्मत-
न्त्रपरकालः ॥ २३७८ ॥

अपूरि अपूरयत् 'क्षीपजनबुधपूरि' इति पूरयतेः कर्तरि
लुङि चिण् ॥

मानातिगनानागमगानार्हयशाः फणीशशिख-
रीशः । प्रीणातु श्रीनाथस्स्वेनानेनारचय्य कृतिमे-
नाम् ॥ २३७९ ॥

कवनं मम तव नाथ स्तवनायानर्हमिति वि-
दित्वाऽपि । यदभवामिह साहसिकस्तदखिलमपि
बालकृतमिति सहेथाः ॥ २३८० ॥

श्रुतयो भृशमप्रतिहतगतयोऽपि यतस्स्वतो नि-
वर्तन्ते । मितमतिरपि तस्य तव स्तुतिमदनव-
मिति तु चपलतोऽल्लासः ॥ २३८१ ॥

सुकुमाराकृतिवर्णा सालंकरणा च सुरुचिक-
रचरणा । कविताश्रीरेत्य त्वां कमितारं नाथ मधु-
दितोल्लसतात् ॥ २३८२ ॥

सुकुमाराकृतयो वर्णाः अक्षराणि यस्यां सा सानुस्वार-
कोमलवर्णघटितेत्यर्थः । पक्षे सुकुमारौ आकृतिषणौ यस्यास्ते-
ति । सुरुचिकराः आस्वाद्यतमाः चरणाः श्लोकपादाः यस्या
सा । अन्यत्र सुरुचि शोभनरुज्ज्वलि करचरणे पाणिपादं यस्या-
स्तेति । मधुदिता मया उदीरिता मत्तो जातेति च कविता-
श्रीः कवनलक्ष्मीः उल्लसतात् प्रकाशतां प्रमोदतां च ॥

धन्या मम कवितेव कान्या भवितेह मृग्यतां
जगति । कन्यामिवोदधेयीं मान्यां हृद्यां तनोति
फणिगिरिराट् ॥ २३८३ ॥

मान्यां पूज्यां उदधेः कन्यामिव यां मान्यां मायाः श्रियः
अन्यां तस्याः द्वितीयां सतीं हृद्यां वक्षस्स्थां हृद्यश्रियां च
तनोतीति योजना ॥

नन्दतु वा निन्दतु वा मन्दमनीषो निशम्य
कृतिमेताम् । हर्षं वाऽमर्षं वा तर्षपमात्रमपि
नैव विन्देम ॥ २३८४ ॥

प्रौढतरो हि निबन्धो मूढमतेर्दुर्निरीक्ष एव
भवेत् । वीपोऽतिमात्रमुज्ज्वलरूपो नेत्रातुरस्येव ॥

प्रगुणामलसुगुणावलिमसृणितमाद्यन्तमेकरूप-
तया । सुवसनमिव सुकवनमिह न मन्दभाग्योऽ-
नु विन्दते कापि ॥ २३८६ ॥

कोमलधीरस्मादपि कोमलमेकमपि योऽभि-
नन्देच्छलोकम् । इह यस्तु कोपकारी कवयेऽस्मै
भवति कोऽपकारी तस्मात् ॥ २३८७ ॥

कोमलं न तु कठिनं एकमपि न तु पञ्चषान् वित्राज्वा, श्लोकं
अभिनन्दति यः अस्मात्पुंसः एतदपेक्षया कः पुमान् अमलधीः असू-
याधिकालुष्यविधुरतया स्वच्छधीः अस्ति । इह अस्मिन्नेकस्मिन्नपि
श्लोके यस्तु कोपकारी अस्याकृदिति यावत् तस्मात्पुंसोऽपि अस्मै
ग्रन्थकृते कवये अपकारी कस्त्यात् । असूयापेक्षया कोन्योऽप-
कार इति भावः ॥

दुष्प्रेक्षो यो भविता दुष्प्रेक्षस्तेन हि प्रबन्धोऽय-
म् । सुप्रेक्षस्तु भवेद्यस्तुप्रेक्षस्तेन नात्र संदेहः ॥

दुष्टा अधिवेकासूयादिदोषदूषिता प्रेक्षा मतिः यस्य सः
'प्रेक्षोपलब्धिक्षेप्तावित्' इत्यमरः । दुःखेन प्रेक्ष्यत इति दुष्प्रेक्षः
प्रेक्षितुमशक्य इत्यर्थः । ईक्षतेः 'ईषदुस्तुषु कृष्णकृष्णेषु खल' इति खल । एषमग्रे सुप्रेक्ष इत्यत्रापि ॥

अनधिगतकाव्यपरिमल्लेशाः कतिचन गभी-
रभावाच्चे । कविवचने मा जात्वपि गुणदोषविवे-
कचापलं यान्तु ॥ २३८९ ॥

सरसकविद्वचनपरिमलमभिजानन्ति हि बुधा
न जात्वन्ये । प्रतिपर्वतशिखरस्यैर्न क्षुपलैर्गृह्यते
सूची ॥ २३९० ॥

सरसकवितासर्वस्वज्ञैश्शिरस्पदलालिता कृति-
रतितरां तद्गन्धास्वादनेऽतिदवीयसः । धुरि न पद-
माधत्तां मृद्धी नवा सुमन्मालिका शिरसि सुदृशां
लाल्या हस्ते कपेरिव जात्वपि ॥ २३९१ ॥

अन्तर्बहिरपि रसलवदवीयसीं रसविदग्रणीः
को वा । सिकतामिव दुष्कवितां चर्वितुमीहेत
सर्वतः कठिनाम् ॥ २३९२ ॥

आपाततोऽतिकठिनाऽप्यास्वाद्यत एव रसघ-
नावयवा । कविता प्रौढकवीनां भविता ननु खण्डश-
र्करातुलिता ॥ २३९३ ॥

अविवेचितमपि मधुरं विवेचितं त्वन्तरतिरस-
घनत्वात् । कदलीफलमिव सत्कविकवनं रसिक-
स्य भाति मधुरतमम् ॥ २३९४ ॥

अविवेचितं—अविचारितं अपृथक्कृतोपरिस्वरक । विवेचितं
विचारितं पृथक्कृतस्वरक । रसघनत्वात् केवलरसमयत्वात् । अन्ध-
त्सुगमम् ॥

सम्यग्विवेचनेन स्वच्छीभूतं व्यनक्ति गुणजा-
तम् । तूलमिव काव्यजालं न यदि तथा जातु
न गुणलेशमपि ॥ २३९५ ॥

विवेचनेन विचारणेन । पक्षे वीजतः पृथकरणेन । स्वच्छी-
भूतं निर्मलीभूतं सम्यग्गृहीतार्थमिति च । तूलमिव—कार्पास
तूलमिव काव्यजालं गुणजातं सौशब्दयादिगुणनिबद्धं तन्तुस-
न्तानं च व्यनक्ति ॥

अनुगुणविवरणमसृणं ससितं नवनीतमिव
रसज्ञानाम् । भव्यतमं काव्यमिदं नव्यमतिस्वाद्यतां
प्रपद्येत ॥ २३९६ ॥

ससितं—सशर्करं 'शर्करा सिता' इत्यमरः । रसज्ञानां रसि-
कानां रसज्ञानं च ॥

भूयोगुणे प्रबन्धे प्रायो दोषं न गणयति रसज्ञः ।
मधुरमधुरसनरसिकस्तरघोद्वीर्णमिति चिन्तयति
किं तत् ॥ २३९७ ॥

गुणगणयिता कृताविह निरस्यति तरामनीष-
दपि दोषम् । दूरं त्वचं निरस्यति रसं रसयिता
नरो रसालस्य ॥ २३९८ ॥

सरसकविवचननलिनं समदकुतार्किकलुलाय-

वंदमृद्वन् । अपरुषाविमर्शतः कविरामोदं मन्दपव-
न इव विन्देत् ॥ २३९९ ॥

अपरुषाविमर्शतः—सरलतमविद्यारेण कोमलस्पर्शेन च । आ-
मोदं—हर्षं परिमलं च ॥

न प्राचीनत्वं वा नव्यत्वं वाऽपि रम्यताहेतुः ।
गुण एवैको ग्रन्थं गुणिनो निर्मात्सरा इममुपाध्वम् ॥

उपाध्वं उपासीदुमित्यर्थः । उपपूर्वकादासेल्लोद् मध्यमबहुव-
चनम् । 'धि च' इति सलोपः ॥

प्राचीनमेव कवनं मधुरं न नवीनमिति कृति-
प्रवराः । भवतां हृदि मा भवतादभिनवमपि मधु
कुतो न मधुरं स्यात् ॥ २४०१ ॥

प्रतनं वाऽस्तु नवं वा कवनं गुणबहुधैरुपादे-
यम् । द्वीपेऽन्यस्मिन्निह वाऽप्युदेतु रत्नं बुधा न ना-
ददते ॥ २४०२ ॥

योऽलंकृतीरिमा मुहुरालम्ब्य धियं प्रसाधयेत्
निजाम् । सोऽलं कृतीतरकृतीः कूलंकषधीः कथं
लुलोकिषते ॥ २४०३ ॥

यः कृती इमाः यतावता प्रबन्धेन निरूपिता अलंकृतीः अ-
लंकारान् मूषणानीत्यपि । गम्यते आलम्ब्य प्राप्य निजां धियं स्वव-

ह्युमात्रित्यापि व्यज्यते । प्रसाधयति अलङ्करोति । अलं कूलक-
 धधीः प्रबन्धगतचमत्कृतिसर्वस्ववेदी उचितानुचितविमर्शकारी-
 त्यपि व्यज्यते । सः कृती कुशलः इतरकृतीः वन्यान्सारान् प्रब-
 न्धान् इतरवधूरित्यपि व्यज्यते । कथं लुलोकिषते ब्रह्ममपि नेच्छ-
 ति किमुत पश्येदिति । अत एवात्र समासोक्तचलङ्कारः ॥

अभ्यस्तैकैकविद्याः क्वचन मम कृतिं वीक्ष्य
 हृष्यन्तु मा वा तत्तादृक्सर्वविद्यापरिचयनिपुणा
 हन्त हृष्यन्त्यवश्यम् । प्रायो मात्सर्यमेषां न
 खलु विधिवशाद्यद्यमीषामपि स्यात् किं का-
 र्यं श्रीहयास्योजयति गुणनिधिस्सर्वविद्यानिषद्या ॥

विद्याविहृतिनिषद्या हृद्या तुरगानना धुता-
 वद्या । हृद्याहिता प्रसद्यादाद्या सा देवता बुधा-
 साद्या ॥ २४०५ ॥

ब्रह्माणं प्रविधाय नाभिकमले वेदानपि प्राहिणो-
 द्यत्तस्मै मधुकैटभोत्थविषदो यत्त्रायते स्माथ तान् ।
 तद्धामावतु पाञ्चकालिकपथप्रस्थाननिष्ठैर्यतिश्रेष्ठ-
 श्रीनिगमान्तदेशिकमुखैर्दत्तार्हणं देशिकैः ॥

या वाण्या यतिराजराजवशगा चक्रेऽर्चिता
 या चिरात् प्राचार्यैर्निगमान्तदेशिकमणिश्रीब्रह्म-

तन्त्रादिमैः । याऽध्यास्ते परकालसंयमिवरास्था-
नीमिदानीमपि श्रेयस्संविदधातु सैन्धवमुखी सैषा
परा देवता ॥ २४०७ ॥

श्रीमद्भाष्यं निदान्याद्भुतमिति शिरसा शारदा
श्लाघमाना स्वार्चां यां स्वीयपीठे सह यतिपतये
भाष्यकाराख्ययाऽदात् । सेयं वागीशमूर्तिर्यति-
पतिकुरुकेशागमान्तार्यमुख्यैः कलसार्चा ब्रह्म-
तन्त्रोत्तमकलिमथनास्थानपूज्याऽधुनाऽऽस्ते ॥

ज्ञानानन्दामलात्मा कलिकलुषमहातूलवातूल-
नामा सीमातीतात्मभूमा मम हयवदना देवता
धावितारिः । याता श्वेताब्जमध्यं प्रविमलकमल-
स्रग्धरा दुग्धराशिस्मेरा सा राजराजप्रभृतिनुति-
पदं संपदं संप्रदत्ताम् ॥ २४०९ ॥

वन्दे तं देवमाद्यं नमदमरमहारत्नकोटीरकोटी-
वाटीनिर्यत्ननिर्यद्धृणिगणमसृणीभूतपादाम्बुजातम् ।
श्रीमद्रामानुजार्यश्रुतिशिखरगुरुब्रह्मतन्त्रस्वतन्त्रैः
पूज्यं प्राज्यं सभाज्यं कलिरिपुगुरुभिश्चाश्वदश्वोत्त-
माङ्गम् ॥ २४१० ॥

निरालोके लोके विमतकथकध्वान्तनिवहैः
श्रियःपत्त्याऽऽज्ञप्तो धरणिमवतीर्यातिकृपया । व्य-
तानीद्योभाष्यद्युमणिमखिलाज्ञानहतये स जीया-
च्छीरामानुजमुनिवरात्मा फणिपतिः ॥ २४११ ॥

टीकाकारस्तूत्रकारोऽपि यस्य व्यासाचार्यो भा-
रतरूपातकीर्तिः । तच्छ्रीभाष्यं श्रीयतन्दिप्रणीतं
भूयान्नित्यं भूयसे श्रेयसे नः ॥ २४१२ ॥

शेषाद्रीश्वरपादपद्मयुगलीकैर्कर्यहेतोः पुरा या
घण्टा किल भक्तिनम्रमनसा पद्मासनेनार्पिता । त-
त्तन्त्रपिशाचधूननकृते संकल्पतः श्रीपतेः जातायै
निगमान्तदेशिकनिभात्कस्यैचिदस्यै नमः ॥ २४१३ ॥

जिह्वासिंहासनाग्रस्फुटनटनतुरङ्गास्यमञ्जीराशि-
ज्वास्पर्धानिर्धार्यवाचानिचयनिचुलितप्रत्यनीकप्र-
चारः । श्रीमात्रामानुजार्यप्रथिततममतश्रीलला-
माऽर्कधामा नित्यं श्रुत्यन्तविद्यागुरुरिह जगतां
भद्रवर्त्ता विघत्ताम् ॥ २४१४ ॥

संसाराटोपतापक्षपणनिपुणवाग्धोरणीसारणी-
श्रीः वाणीसंपूज्यपादादिमत्तुरगमहामन्दुराऽऽनन्द-

राशिः । संख्यातीतिप्रबन्धप्रशामितविमतव्रातशङ्का-
कलङ्को मोदान्वेदान्तसूरिर्दिशतु गुरुवरस्तत्सर्वतन्त्र-
स्वतन्त्रः ॥ २४१५ ॥

आदिश्रीवण्ण्ठाठारिर्यतिपतिरभवद्यत्पदाब्जो-
पजीव्यः सोऽयं श्रीवत्सवंश्यो वरदगुरुरपि च्छा-
त्रतां यत्र भेजे । द्वितीयकावतारो य इह यतिपते-
ब्रह्म यश्च द्वितीयं छात्रो वेदान्तसूरेस्स खलु विज-
यतां ब्रह्मतन्त्रस्वतन्त्रः ॥ २४१६ ॥

यच्चक्राङ्कप्रभावाद्यदुनृपतिमुखाः प्राज्यसाम्रा-
ज्यगोपा भूपास्तर्वेऽपि खर्वंतरनिजयशसश्श्रीम-
हीशूरपुयम् । तेऽमी शेषाद्रिवासाश्श्रुतिमकुटगुरु-
त्तंसिद्धान्तसिद्धास्तर्वेऽप्युर्व्यां प्रथन्तां यतिकुलप-
तयो ब्रह्मतन्त्रस्वतन्त्राः ॥ २४१७ ॥

डिल्लीशानार्चिताङ्घ्रिर्यतिकुलनृपतेर्यस्तृतीयोऽव-
तारो दिव्ये देशे समग्रेऽकृत निगमशिरोदेशिकाचा-
प्रतिष्ठाम् । यश्च श्रीमद्ब्रह्मतन्त्रोत्तमयासितिलकास्थान-
लक्ष्मीनिधानं कुर्वन्नार्तप्रपत्तिं स्फुटनिजमहिमां
न्यासविद्यामतानीत् ॥ २४१८ ॥

यश्चश्रीकर्णाटसिंहासनविदितमहीशूरराजाधि-
राजान् कृष्णाद्यान्वैष्णवाग्रयानकृत समहिलात्र
शङ्खचक्राङ्गनाथैः । व्याख्यां भाष्यस्य तद्वत्परमुप-
निषदां द्रामिडीनां च चक्रे विख्यातोदात्तभूमा स
जयतु परकालाभिधानो यतीन्द्रः ॥ २४१९ ॥

श्रीश्रीनिवासनिगमान्तरमानिवासरामानुजा-
ख्यपरकालमहायतीन्द्राः । व्यूहा इवात्तवपुषो ज-
गतां हिताय चत्वार ऊर्जितसमग्रगुणा जयन्तु ॥

घण्टावतारनिगमान्तरमानिवासश्रीदेशिकेन्द्र-
यतिपुङ्गवरङ्गनाथाः । श्रीब्रह्मतन्त्रपरकालपदावर्त-
सा जीयासुरुज्ज्वलगुणा गुरुसार्धभौमाः ॥ २४२१ ॥

वुराधर्षश्रीमद्यतिपतिमत्स्थापनपराः परात्य-
ल्पप्रज्ञप्रथितकुहनापद्धतिहराः । हरौ लक्ष्मीनाथे
निहितनिखिलस्वावनभरा धरायां जीयासुः प्रथि-
तयशसोऽस्मद्गुरुवराः ॥ २४२२ ॥

श्रीवासब्रह्मतन्त्राग्रिमपदकलिजिदेशिकेन्द्रा-
नघाङ्गिद्वन्द्वाब्जानुग्रहात्तप्रतिपदविविधग्रन्थनिर्मा-

णशक्तिः । व्याधत्तैतद्वृषाद्रीश्वरसुगुणमणीहार्यलं-
कारशालं श्रीकृष्णब्रह्मतन्त्रादिमपदपरकालाभि-
धानोयतीन्द्रः ॥ २४२३ ॥

पञ्चसहस्रेष्वेकाधिकेषु (५००१) यातेषु कलि-
युगेऽब्देषु । अब्दे विकारिनामनि पूर्णोऽलंकारम-
णिहारः ॥ २४२४ ॥

अधिकण्ठं सोत्कण्ठं विधृतो यैरेष विश्रुतौ-
ज्ज्वल्यः । प्रथयति लक्ष्मीमेषां प्रायोऽलंकारमणि-
हारः ॥ २४२५ ॥

रसवत्प्रेयस्सुन्दरमूर्जस्विसमाहितप्रियंकरणम् ।
जयतु सनातनमिथुनं सालंकरणं मदीयकवनं च ॥

रसवत् शृङ्गादि रसशालि । प्रेयः अन्योन्यप्रियतमं सुन्द-
रं । पक्षे रसवत्प्रेयोऽस्यां तन्नामालंकाराभ्यां सुन्दरम् । ऊर्जस्वि
बलवत् । समाहितानां समाहितमनस्त्वानां योगिनां प्रियंकरणम् ।
पक्षे ऊर्जस्विसमाहिताभ्यां तन्नामालंकाराभ्यां प्रियंकरणं । सना-
तनमिथुनं लक्ष्मीनारायणात्मकं ब्रह्मं मदीयकवनं च जयतु ॥

भवतु गुणोऽन्यो मा वा भवदैकान्त्यं गुणो
महानस्याः । पत्या सतीव तदियं प्रीत्याऽऽवृत्त्या
त्वयाऽऽप्युत कृतिर्मे ॥ २४२७ ॥

जयतु जगति नित्यं लक्ष्मणार्यस्य पक्षो जयतु
निगमचूडादेशिकेन्द्रस्य सूक्तिः । जयतु हयमुखी-
यास्थानसंपत्समृद्धिः जयतु च वृषशैले श्रीनि-
वासस्थिरश्रीः ॥ २४२८ ॥

इति श्रीमद्वेदमार्गप्रतिष्ठापनाचार्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य सर्व-
तन्त्रस्वतन्त्रोभयवेदास्ताचार्य श्रीमत्कविकथककण्डीरवचरणलि-
नयुगल विन्यस्तसमस्तात्मभर श्रीमद्रामानुजसिद्धान्तनिर्धारण-
सार्वभौम श्रीमच्छ्रीनिवासब्रह्मतन्त्रपरकालसंयमिसार्वभौमकरुणा-
कटाक्षवीक्षिततत्कृपासमाधिगतब्रह्माविद्यावैशद्यस्य तत्तादृश श्री श्री-
निवासदेशिकेन्द्रब्रह्मतन्त्रपरकालयतीन्द्र महादेशिक कृपासमुपा-
र्जितरहस्यसंप्रदायस्य तत्क्षरणनलिनसमर्पिततत्तत्क्षेत्रभरस्य तादृश-
श्रीरक्तायब्रह्मतन्त्रपरकालमुनिवरेण्यमहादेशिककृपासुधासारसं-
प्राप्त तुरीयाश्रम ब्रह्मतन्त्रपरकालगुरुवरास्थानामिषेकस्य श्री
कर्णाटदिव्यरत्नसिंहासनसाम्राज्यामिषिक्त श्रीमम्मही-
शूरनगराधीश्वर श्रीकृष्णराजसार्वभौम संततिसंतत
देशिकस्य श्रीकृष्णब्रह्मतन्त्रपरकालयतीन्द्रस्य
कृतिषु अलङ्कारमणिहारव्यमलङ्कार-
शास्त्रं संपूर्णम्.
श्री श्रीब्रह्मतन्त्रपरकालगुरुपरम्परायै नमः

समाप्तोऽयं प्रबन्धः

श्रीः

अलङ्कारमणिहार लक्षणश्लोकाः.

जयतु श्रीवृषाद्विस्थं जगन्नितयरक्षणम् ।
वदान्यं परमं ब्रह्म वक्षोलङ्कारलक्षणम् ॥

(१) उपमा.

उद्भूता भाति साम्यश्रीरुभयोर्यत्र सोपमा ।
वाक्यार्थोपस्कारकं यस्तादृश्यं चारु सोपमा ॥
पूर्णा लुप्तेत्यलङ्कारतत्त्वज्ञप्ता द्विभोदिता ।
उपमानं चोपमेयं धर्मो वाचकमित्यदः ॥
चतुष्टयमुपात्तं चेत्सा हि पूर्णोपमा मता ।
वर्ण्योपमानयोर्द्धर्मोपमावाचकयोरपि ॥
एकद्विष्यनुपादाने भवेत्सोपमाऽष्टधा ।
वाचकस्यात्र धर्मस्य धर्मवाचकयोस्तथा ॥
वर्ण्यवाचकयोर्लोपे तच्छ्रुताः खलूपमाः ।
उपमानस्य लोपे तु तच्छ्रुता पञ्चमी स्मृता ॥
भोक्ता वष्टी वाचकोपमानलुप्तेति कोविदैः ।
धर्मोपमानलुप्ताऽन्या लोपे धर्मोपमानयोः ॥
अष्टमी धर्मोपमानवाचकानां विलोपने ।
एवं कुबलयानन्दप्रकारेणोपमोदिता ॥

प्राचां मते विभागोऽस्या उपमायाः प्रपञ्चयते ।
 पूर्णां लुप्तेति भेदेन द्विविधा सा तयोः पुनः ॥
 श्रौत्यार्थीति द्विधा पूर्णा वाक्यगा च समासगा ।
 तद्धितस्येति च त्रैधा ते द्वे स्यातां पृथक्पृथक् ॥
 यथैववादिशब्दानां साक्षात्सादृश्यवाचिनाम् ।
 उपादाने भवेच्छ्रौतीत्याहुः सास्त्रविचक्षणाः ॥
 ये धर्मव्यवधानेन सादृश्यमतिपादकाः ।
 सदृह्निभादिशब्दानां तेषामार्थी प्रयोगतः ॥
 त्रिविधा स्यादेकलुप्ता द्विलुप्ता तु चतुर्विधा ।
 एकरूपा त्रिलुप्तेति लुप्ता सामान्यतोऽष्टधा ॥
 धर्मस्याधोपमानस्य वाचकस्य विलोपने ।
 त्रिविधा स्यादेकलुप्ता द्विलुप्ता तु चतुर्विधा ॥
 धर्मवाचकयोर्लोपे तथा धर्मोपमानयोः ।
 वर्ण्यवाचकयोस्तद्वद्वाचकावर्ण्ययोरपि ॥
 त्रिलुप्ता त्वेकधा धर्मवाचकावर्ण्यलोपतः ।
 क्रमेण धर्मलुप्तादेर्विभागोऽयं प्रदर्श्यते ॥
 पूर्णावद्धर्मलुप्ताऽपि श्रौत्यार्थीति द्विधा भवेत् ।
 तत्र श्रौती तद्धिते तु न स्यादन्वयहानतः ॥
 लुप्तोपमाना द्विविधा वाक्यगा च समासगा ।
 वादिलुप्ता समासे स्यात्कर्माधारक्यचोः क्यङि ॥
 कर्मकर्त्रोर्णमुलि च णिनौ क्तिपि च तद्धिते ।
 एवं नवप्रकारैषा ज्ञेया वाचकलोपिनी ॥
 धर्मवाचकलुप्ता तु वर्णिता किप्समासयोः ॥
 धर्मोपमानलुप्ता तु वाक्ये वृद्धौ च तद्धिते ॥

कचिल्लुप्ता वाचकोपमेयाभ्यामपि संमता ।
 कचित्समास एव स्याद्वाचकावर्ण्यलोपिनी ॥
 या धर्मवाचकावर्ण्यल्लुप्ता सा स्यात्समासगा ।
 एवमष्टविधा लुप्ताः प्राचां रीत्या निरूपिताः ॥
 एकस्यैवोपमेयस्य यथनेकोपमानता ।
 तदा मालोपमामेतामाहुः केचिद्विचक्षणाः ॥
 पूर्वपूर्वोपमेयस्य भवेद्युत्तरोत्तरम् ।
 उपमानत्वमेषोक्ता कविभी रञ्जनोपमा ॥

(२) उपमेयोपमा.

उपमेयोपमा सा स्यादुपमानोपमेययोः ।
 पूर्वयोर्विपरीत्यं चेत्परतः पुनरुच्यते ॥

(३) अनन्वयः.

अनन्वयो यदेकस्यैवोपमानोपमेयता ॥

(४) असमः.

उपमायास्सर्वथैव निषेधोऽसम उच्यते ।
 प्राची नेदमलङ्कारान्तरमित्येव मन्वते ॥

(५) उदाहरणम्.

सामान्योक्तमुबोधाय तदेकांशनिरूपणात् ।
 उक्ते तयोरेवयवावयवित्व उदाहृतिः ॥

(६) प्रतीपम्.

प्रतीपमुपमानस्य वर्ण्या चेदुपमेयता ।
 अवर्ण्यस्योपमेयस्य लाभाद्वर्ण्यतिरस्कृतिः ॥

लाभाद्वर्ण्योपमेयस्य स्यादन्यानादरश्च तत् ।
 उपमाया अनिष्पत्तिर्वर्ण्येनान्यस्य चापि तत् ॥
 उपमानस्य कैमर्ष्यं प्रतीपं पञ्चमं विदुः ।

(७) रूपकं.

यत्स्याद्विषयरूपेण विषयस्योपरक्षणम् ।
 रूपकं तद्विधाऽभेदताद्रूप्यावसितं विदुः ॥
 आरोपे सत्यभेदस्याभेदरूपकमुच्यते ।
 ताद्रूप्यरूपकं तत्स्यात्ताद्रूप्यस्य स चेद्भवेत् ॥
 तद्वयं च विधाऽऽधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः ।
 पूर्ववस्थात आरोप्यमाणस्याधिक्यवर्णनम् ॥
 वर्ण्यायां चेदवस्थायामधिकाभेदरूपकम् ।
 न्यूनता प्रागवस्थातश्चेन्न्यूनताभेदरूपकम् ॥
 आधिक्यन्यूनताभावेऽनुभयाभेदरूपकम् ।
 ताद्रूप्यरूपकेऽप्येवं त्रैविध्यं संद्विरूप्यताम् ॥
 प्राचां मते विभागोऽपि रूपकस्य निरूप्यते ।
 विधा साङ्गं निरङ्गं च परस्परितमिसदः ॥
 समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।
 इति सावयवं चापि द्विविधं तत्र रूपकम् ॥
 यत्परस्परसापेक्षनिष्पत्तीनां निबध्यते ।
 रूपकाणां तु संघातो भवेत्सावयवं हि तत् ॥
 निरूपणेऽवयविनोऽवयवानां च शब्दतः ।
 समस्तवस्तुविषयं भवेत्सावयवं हि तत् ॥
 आरोप्यमाणं शाब्दं चेत्कचिदार्थं च कुप्रचित् ।
 एकदेशविवर्त्याख्यमिदं सावयवं विदुः ॥

निरङ्गं तद्विदुर्यत्स्मादङ्गिमात्रस्य रूपणम् ।
तद्विधा केवलं मालारूपं चेति सतां मतम् ॥
एकं विषयि वक्ष्यन्विषयन्वितमुच्यते ।
कार्यकारणभावेन स्यात्परम्परितं तदा ॥
श्लिष्टाश्लिष्टविभेदन तत्परम्परितं द्विधा ।
केवलं मालिका चेति तद्वयं द्विविधं भवेत् ॥
एवमष्टविधं प्राचां मते रूपकमिष्यते ।

(८) परिणामः.

विषयी स्वात्मना यत्र प्रकृतानुपयोगतः ।
विषयात्मत्वमध्येति परिणामस्स ईरितः ॥

(९) उल्लेखः.

ग्रहीतृभिरनैकैर्यदेकस्यानेकधा ग्रहः ।
रुच्यादिकारणवशात् तमुल्लेखं प्रचक्षते ॥
एकस्य विषयादीनामनेकत्वनिबन्धम् ।
नैकधात्वं ग्रहीत्रैक्येऽप्युल्लेखस्योऽपि संमतः ॥

(१०) स्मृतिः

या सादृश्यपरिज्ञानोद्बुद्धसंस्कारतस्स्मृतिः ।
प्रयोज्या सा स्मृतिर्नालङ्घ्यकृतिः कथ्यते बुधैः ॥

(११) भ्रान्तिः.

चमत्कृतिमती भ्रान्तिर्यस्मिन् सादृश्यहेतुका ।
अनूदिता स्यात्सन्दर्भे तमाहुर्भ्रान्तिमानिति ॥

(१२) सन्देहः.

सम्भावनानिश्चयान्यतरभिन्ना मनोरमा ।
सादृश्यहेतुका बुद्धिःसन्देहालङ्घ्यकृतिर्मता ॥

(१३) अपहृतिः.

आहार्योभेदबुद्धेऽन्निषेधोऽङ्गयङ्गमेव वा ॥
 एतां सामान्यतः प्रादुरपहृतिमलङ्कृतिम् ॥
 अन्यारोपफलो यस्यात्मकृते धर्मनिहवः ।
 अलङ्कृतिरियं शुद्धापहृतिर्नाम गद्यते ॥
 स एवापहवो युक्तिपूर्वश्चेदेत्वपहृतिः ।
 पर्यस्तापहृतिर्यत्र कश्चित्दर्पनिहवः ॥
 वर्णनीये तदारोपफलको वर्ण्यते यदि ।
 भ्रान्तेर्निवारणेऽन्यस्य शङ्कायां भ्रान्त्यपहृतिः ॥
 अन्यस्य शङ्कया लेकापहृतिस्तथ्यनिहुतौ ।
 छलच्छद्मनिभायैश्च वपुरात्मादिकैः पदैः ।
 निहुतिश्चेदभिव्यङ्ग्या कैतवापहृतिर्हि सा ॥

(१४) उत्प्रेक्षा.

यदन्यधर्मसंबन्धादन्यस्यान्यत्वतर्कणम् ।
 सोत्प्रेक्षोक्ता त्रिषैषा स्याद्वस्तुहेतुफलात्मना ॥
 उक्तानुक्तास्पदत्वेन वस्तुत्प्रेक्षा द्विधा मता ।
 हेतूत्प्रेक्षाफलोत्प्रेक्षे सिद्धासिद्धास्पदत्वतः ॥

(१५) अतिशयोक्तिः.

निगीर्य विषयं यत्र त्रिषयेषाध्यवस्यते ।
 रूपकातिशयोक्तिं तामलङ्कारविदो विदुः ॥
 उक्ता सापहवा सैव यद्यपहृतिर्गर्भिता ।
 भेदकातिशयोक्तिर्यत्प्रस्तुतस्यान्यतोच्यते ॥
 असंबन्धेऽपि संबन्धो वर्ण्योत्कृष्ट्यै यदीर्यते ।
 संबन्धातिशयोक्तिं तामलङ्कारविदो जनुः ॥

योगेऽप्ययोगोऽसंबन्धातिशयोक्तिरुदीर्यते ।
 हेतुकार्यसहत्वे स्यात्सेयमक्रमपूर्विका ॥
 हेतुप्रसक्तिमात्रेण कार्यं चेद्विनिवध्यते ।
 चपलातिशयोक्तिस्सा निपुणैर्विनिगद्यते ॥
 हेतोः कार्यस्य च स्याच्चेत्पौर्वापर्यविपर्ययः ।
 अत्यन्तातिशयोक्तिं तामाहुः कारुण्यविचक्षणाः ॥

(१६) तुल्ययोगिता

वर्णानामेव वाऽन्येषामेव वा धर्म एककः ।
 अन्वितो वर्ण्यते यत्र तत्र स्यात्तुल्ययोगिता ॥
 हितेऽहिते च यद्वृत्तेस्तौल्यं सा त्वपरा मता ।
 यदुत्कृष्टगुणैस्ताम्यवचनं साऽपरा मता ॥

(१७) वीपकम्

तद्दीपकं स्याद्यद्वर्ण्यवर्ण्ययोरेकधर्मता ॥

(१८) आकृष्टिदीपकम्.

समस्तयोर्व्यस्तयोर्वाऽऽवृत्तौ पदतदर्थयोः ।
 आकृष्टिदीपकं प्राहुस्त्रिविधं बुधसत्तमाः ॥

(१९) प्रतिवस्तूपमा

सादृश्यावसिते वाक्यद्वये चेद्धर्म एककः ।
 द्विरुपासो भवेत्सा तु प्रतिवस्तूपमोच्यते ॥

(२०) दृष्टान्तः

बिम्बत्वप्रतिबिम्बत्वापन्नधर्मादिकं द्वयोः ।
 वाक्यार्थयोश्चेदौपम्यमार्थं दृष्टान्त ईर्यते ॥

(२१) निदर्शना

उपात्तयोरर्थयोश्चेदार्थाभेदः प्रकीर्त्यते ।
 औपम्यपर्यवसितो भवेत्सेषं निदर्शना ॥
 पदार्थपूर्वा साऽन्या स्वादुपमानोपमेययोः ।
 यत्रान्यतरधर्मस्यान्यत्रारोपणमुच्यते ॥
 सदसद्रोधनं स्याच्चेत्किमयाऽन्या निदर्शना ॥

(२२) व्यतिरेकः

उक्तः कश्चिद्विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ।
 तमाहुर्व्यतिरेकाख्यमलंकारं विचक्षणः ॥
 उपमेयस्योपमानाद्यदा गुणविशेषतः ।
 उक्तस्यो वर्ण्यते प्रादुर्व्यतिरेकं तदा बुधाः ॥

(२३) सहोक्तिः

गुणप्रधानताभाजोरर्थयोरुभयोर्यदा ।
 वर्ण्यस्सहार्थसंबन्धस्सहोक्तिं तां तदा विदुः ॥

(२४) विनोक्तिः

किञ्चिद्भिना प्रस्तुतस्य रम्यताऽरम्यताऽपि वा ।
 निबध्यते यदि तदा सा विनोक्तिरलंकृतिः ॥

(२५) समासोक्तिः

साम्याद्भेदकमात्रस्य गम्यमप्रस्तुतं यदि ।
 समासोक्तिमिमां प्राहुः प्राञ्चोऽलंकारवेदिनः ॥

(२६) परिकरः

साभिप्राये परिकरोऽलंकास्स्याद्विशेषणे ।

(२७) परिकराङ्कुरः

विशेष्यं यदि साकूतं भवेत्परिकराङ्कुरः ॥

(२८) श्लेषः

वर्ण्यवर्ण्योभयालम्बी श्लेषोऽनेकार्थसंश्रयः ।
 आद्योऽष्टधा वर्णपदलिङ्गभाषाविभक्तिभिः ॥
 प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां च वचनैश्च श्लेष ईरितः ।
 विभक्त्यादिवशाद्यत्र नानावर्णैकरूपता ■
 श्रूयते स हि विद्वद्भिर्वर्णश्लेष इतीर्यते ।
 पदश्लेषस्स यश्च श्लेषः पदभेदनिवन्धनः ॥
 लिङ्गश्लेषस्स विज्ञेयो ह्रस्वदीर्घसमासतः ।
 स्त्रीपुंनपुंसकानां चेच्छब्दानां तुल्यरूपता ॥
 भाषाश्लेषस्तु भिन्नार्थनानाभाषैक्यतो भवेत् ।
 सुपां तिकां च श्लेषश्चेद्विभक्तिश्लेष ईरितः ॥
 अश्लिष्टप्रत्ययकृता प्रकृत्योश्चेत्सरूपता ।
 स एष प्रकृतिश्लेषो द्विधा सुप्तिङ्लेख्यता ॥
 प्रकृतिप्रत्ययौघस्यानेकस्य प्रत्ययर्येदि ।
 श्लिष्टैस्सरूपता सोऽयं प्रत्ययश्लेष उच्यते ॥
 ■ भवेद्वचनश्लेषश्चिह्नप्यन्ति वचनानि चेत् ॥

(२९) अप्रस्तुतप्रशंसा

स्यात्प्रस्तुतस्य गमकं यत्राप्रस्तुतवर्णनम् ।
 अप्रस्तुतप्रशंसाख्या सैषाऽलङ्कृतिरुच्यते ॥
 कार्ये हेतौ तथा व्याप्ये व्यापके प्रस्तुतेऽन्यगीः ।
 समे समस्य चेत्येवं सैषा भवति पञ्चधा ॥

(३०) प्रस्तुताङ्कुरः

प्रस्तुतस्य प्रस्तुतेन व्यञ्जने प्रस्तुताङ्कुरः ॥

(३१) पर्यायोक्तम्

पर्यायोक्तं स्वन्यमङ्गुया कथितं चेद्विवक्षितम् ।
व्याजनेन रमणीयेन यदि स्वस्य परस्य वा ॥
साध्यतेऽभीप्सितं तच्च पर्यायोक्तं विदुर्बुधाः ॥

(३२) व्याजस्तुतिः

स्तुत्याऽभिव्यज्यते निन्दा निन्दया वा स्तुतिर्यदि ।
तत्र व्याजस्तुतिं नाय प्राज्ञाः प्रादुरलङ्कृतिम् ॥
स्तुत्या निन्दा निन्दया वा स्तुतिभिर्भेदगोचरा ।
व्यङ्ग्या विभिन्नविषया स्तुत्या व्याजस्तुतिस्तुतिः ॥

(३३) व्याजनिन्दा

व्याजनिन्दा तु निन्दाया निन्दया व्यङ्ग्यता यदि ॥

(३४) आक्षेपः

स आक्षेपो भवेत्स्वोक्तिनिषेधो यो विमर्शतः ।
निषेधो यो बाधितस्सन् विशेषं कंचिदाक्षिपेत् ॥
वक्ष्यमाणोक्तविषयं तमाक्षेपं परे जगुः ।
निषेधाभासवद्विध्याभासोऽप्याक्षेप इष्यते ॥

(३५) विरोधः

स विरोधोऽविरोधेऽपि विरोधाभासता यदि ।
जात्यादीनां स्वस्वपरसंबन्धादश्रधा भवेत् ॥

(३६) विभावना

कारणव्यतिरेकेऽपि कार्योत्पत्तिर्विभावना ।
 कारणानामसामग्र्ये कार्यजन्म च सा मता ॥
 तृतीया प्रतिबन्धेऽपि कार्योत्पत्तिर्विभावना ।
 विभावना चतुर्थी स्यात्कार्योत्पत्तिरकारणात् ॥
 कार्योत्पत्तिर्विरुद्धाश्चेत्पञ्चमी सा विभावना ।
 कारणस्योद्भवः कार्यार्थादि षष्ठी विभावना ॥

(३७) विशेषोक्तिः

विशेषोक्तिः पुष्कलेऽपि हेतौ कार्यं न चेद्भवेत् ॥

(३८) असंभवः

असंभाव्यत्वकथनमर्थसिद्धेरसंभवः ॥

(३९) असंगतिः

भिन्नाधिकरणत्वं यद्विरुद्धं हेतुकार्ययोः ।
 वर्ण्यते तमलंकारं प्राज्ञाः प्राहुरसंगतिम् ॥
 कार्यमन्यत्र यत्तस्य ततोऽन्यत्र क्रियापि सा ॥
 कर्तुमन्यत्प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धक्रिया च सा ॥

(४०) विषमम्

अनानुरूप्यभाजोर्यद्वदन् विषमं हि तत् ।
 विलक्षणस्य कार्यस्योत्पत्तिं च विषमं विदुः ।
 इष्टार्थोद्योगतोऽनिष्टावाप्तिश्च विषमं मतम् ॥

(४१) समम्

यत्रानुरूप्यवदन् वर्ण्यते तत्समं विदुः ।
 समं तदपि कार्यस्य सारूप्यं कारणेन यत् ॥

यत्किञ्चिद्विद्वत्सिद्धयर्थं य उद्योगो वितन्वते ।
अनिष्टेन विना तस्य सिद्धिश्च सममुच्यते ॥

(४२) विचित्रम्

इष्टैषिणेष्वसिद्धयै तद्विपरीतं क्रियेत चेत् ।
प्रयत्नस्तामिमां प्रादुर्बिचित्रालंकृतिं बुधाः ॥

(४३) अधिकम्

आधेयाधिक्यकथनमाधाराभ्यस्तोऽधिकम् ।
आधाराधिक्यकथनमाधेयाद्विपुलाश्च तत् ॥

(४४) अल्पम्

आधारसौक्ष्म्यमाधेयात्सूक्ष्मादल्पं तदुच्यते ।
सूक्ष्मादाधारतस्सौक्ष्म्यमाधेयस्य च तद्ववेत् ॥

(४५) अन्योन्यम्

विशेषाधानमन्योन्यमन्योन्यालंकृतिं विदुः ।

(४६) विशेषः

विशेषस्तथादिनाऽऽधारादाधेयं वर्ण्यते यदि ॥
यत्रैकमेव युगपदनेकाधारसंश्रयम् ।

आधेयं वर्ण्यते सोऽपि विशेषः परिकीर्तितः ॥
किञ्चित्कार्यारम्भमात्रादन्यत्कार्यं सुदुष्करम् ।
कृतं निवध्यते यत्र विशेषस्तसोऽपि संमतः ॥

(४७) व्याघातः

तत्कार्यसाधनं वस्तु तद्विरुद्धस्य साधनम् ।
क्रियते चेत्तदा ख्यातो व्याघातोऽसावलंकृतिः ॥
पराभिमतकार्यस्य विरुद्धो केनचित् क्रिया ।

सौकर्यतो निबद्धा वेदभाषातस्सोपि कथ्यते ॥
 यद्युत्तरोत्तरस्य स्यात्पूर्वपूर्वानुबन्धिता ।
 अर्थेषु पक्षिषद्धेषु व्यत्ययो वाऽपि गृह्यला ॥

(४८) कारणमाळा

पूर्वपूर्वैवंस्तुमिस्स्यादुत्तरोत्तरकारणैः ।
 गुग्मः कारणमालैषा वैपरित्येऽपि वेष्यते ॥

(४९) एकावली

उत्तरस्योत्तरस्य स्यात्पूर्वं पूर्वं विशेषणम् ।
 विशेष्यं वा यदा माहुरिमाणेकावलीं तदा ॥

(५०) मालादीपकम्

मालादीपकमेतत्स्यादीपकैकावलीयुतेः ।

(५१) सारः

सैवोत्तरोत्तरोत्कर्षे सार इत्युच्यते बुधैः ।

(५२) यथासंख्यम्.

उद्देशक्रमतोऽर्थानां संबन्धो यत्र कथ्यते ।
 माञ्जस्तत्र यथासंख्यमपरे क्रममूचिरे ॥

(५३) पर्यायः

आधेयस्य क्रमादेकस्यानेकाधारसंश्रयः ।
 वर्ण्यते यत्र तत्रोक्ता पर्यायोऽयमलंकृतिः ॥
 क्रमादाधार एकस्मिन्नाधेयानेकताऽपि सः ॥

(५४) परिवृत्तिः

निमयः परिवृत्तिस्स्यादर्थानां स्यात्समासवैः ।

(५५) परिसंख्या

एकस्यानेकसंज्ञासौ यदेकत्र नियन्त्रणम् ।
परिसंख्येति तत् प्रादुरलंकाराध्वयायिनः ॥

(५६) विकल्पः

विकल्पः पाक्षिकप्रतिवर्ष्यते चेद्विरुद्धयोः ।

(५७) समुच्चयः

योग्यघात्यदार्थानामन्वयस्स्यात्समुच्चयः ।

(५८) कारकदीपकम्

क्रियाकाणां क्रियाणां चेदेककारकगामिनाम् ।
गुम्भनं क्रियते तत्तु भवेत्कारकदीपकम् ॥

(५९) समाधिः

कारणान्तरसाभिध्यवशात्कार्यस्य कस्यचित् ।
सौकर्यं वर्ण्यते यत्र समाधिस्तत्र गीयते ॥

(६०) प्रत्यनीकम्

बलिनि प्रतिपक्षे वा तत्पक्षे वा तिरस्कृतिः ।
तत्प्रतिद्वन्द्विसाक्षं वा प्रत्यनीकमितीर्यते ॥

(६१) काव्यार्थापत्तिः

दण्डापूर्पिकया यत्रार्थान्तरापत्तनं भवेत् ।
काव्यार्थापत्तिरेषा स्यादलंकारविदां मता ॥
अर्थेन केनचित्तुल्यन्यायादर्थान्तरस्य चेत् ।
आपत्तिः कथ्यते सैषा काव्यार्थापत्तिरुच्यते ॥

(६१) काव्यलिङ्गम्

यत्सामान्यविशेषत्वानालीढं स्यात्समर्थनम् ।
समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं तदुच्यते ॥

(६२) अर्थान्तरन्यासः

समर्थनं विशेषस्य सामान्येनास्य तेन वा ।
आहुरर्थान्तरन्यासं साधर्म्येणेतरेण वा ॥

(६३) विकस्वरः

सामान्येन विशेषस्य क्रियते यत्समर्थनम् ।
पुनस्तस्य विशेषेण स विकस्वर ईर्यते ॥

(६५) प्रौढोक्तिः

यदुत्कर्षानिमित्तस्य तन्निमित्तत्वकल्पनम् ।
प्रौढोक्तिरेषा कथिता जयदेवमुत्तुर्बुधैः ॥

(६६) सम्भावना

सम्भावनं स्याद्यद्येवं स्वमदित्यूहोऽन्यसिद्धये ॥

(६७) मिथ्याध्यवसितिः

मिथ्यार्थोऽन्यः कल्प्यते चेत्किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्धये ।
मिथ्याध्यवसितिर्नाम सालङ्काररुदाहृता ॥

(६८) ललितम्

धर्मिणि प्रस्तुते वर्ण्यवृत्तान्तोल्लेखनं विना ।
तत्र तत्प्रतिबिम्बस्य वर्णनं ललितं मतम् ॥

(६९) प्रहर्षणम्

विना यत्रादभीष्टार्थसिद्धिस्तथाचेत्प्रहर्षणम् ।
अभीष्टितार्थादधिकलाभश्चापि प्रहर्षणम् ॥

उपायसिद्धये यत्र क्रियमाणे यदृच्छया ।
साक्षात्फलस्य लाभोऽपि महर्षणमितीरितम् ॥

(७०) विषादनम्

यदभीष्टविरुद्धार्थलाभस्तत्स्याद्विषादनम् ।

(७१) उल्लासः

यदन्यगुणदोषाभ्यामन्यस्य गुणदोषयोः ।
आधानं वर्ण्यते प्रादुर्ल्लासालंकृतिं तु ताम् ॥

(७२) अभज्ञा

न स्यातां यदि ते ताभ्यां साऽवज्ञालंकृतिर्भवेत् ।

(७३) अनुज्ञा

अनुज्ञा सा गुणौत्सुक्यादोषस्याभ्यर्थेना यदि ।

(७४) तिरस्कृतिः

गुणस्य दोषसंबन्धादोषश्रेयसा तिरस्कृतिः ।

(७५) लेशः

गुणो दोषतया दोषो गुणत्वेनाथवा यदि ।
वर्ण्यते तमलंकारं लेशमाहुर्मनीषिणः ॥

(७६) मुद्रा

प्रकृतार्थपरैश्शब्दैर्मुद्रा सूच्यार्थसूचनम् ।

(७७) रत्नावली

प्रसिद्धसहपाठानामर्थानां न्यसनं यदि ।
रत्नावली सा विख्याता सक्रमाक्रमवाभिदा ॥

(७८) तद्गुणः

स्वगुणस्य परित्यागात्तद्गुणोऽन्यगुणग्रहः ।

(७९) पूर्वरूपम्

स्वगुणस्य पुनः प्राप्तिः पूर्वरूपमितीर्षते ॥

यत्तु स्याद्विकृतेऽप्यर्थे पूर्वावस्थानुवर्तनम् ।

पूर्वरूपं तमप्याहुरलंकृतिविशारदाः ॥

(८०) अतद्गुणः

अतद्गुणं सङ्गतान्यगुणानङ्गीकृतिं विदुः ।

(८१) अनुगुणः

स्वसजातीयगुणवदन्यसाम्निध्यतो यदि ।

उत्कर्षः पूर्वसिद्धस्य गुणस्यानुगुणं हि तत् ॥

(८२) मीलितम्

न दृश्यते भेद एव सादृश्याद्यदि मीलितम् ।

वस्तुतुल्येन लिङ्गेन निजेनागन्तुकेन वा ॥

पिधीयते वस्तुना चेन्मीलितं तदुदाहृतम् ॥

(८३) सामान्यम्

न पृथक्ते विशेषश्चेत्साम्यात्सामान्यमीरितम् ।

गुणतौल्यविवक्षातः परस्य प्रस्तुतेन यत् ॥

एकात्म्यमुच्यते योगात्सामान्यं तदुदीरितम् ॥

(८४) उन्मीलितम्

स्फूर्तौ समानगुणयोर्भेदस्योन्मीलितं विदुः ।

(८५) विशेषकम्

द्वयोर्वैधर्म्यसंस्फूर्तौ तुल्ययोस्स्याद्विशेषकः ।

(८६) उत्तरम्

उज्जतिप्रश्नमथवा निबद्धप्रश्नमुत्तरत् ।
 साकूतमुच्यते यत्र तत्रोत्तरमुदीरितम् ॥
 चित्रोत्तरमलंकारः प्रज्ञामिज्ञोत्तरं भवेत् ।
 यच्चोत्तरान्तराभिज्ञमुत्तरं तदपीष्यते ॥

(८७) चित्रप्रश्नः

प्रश्नः प्रश्नान्तराभिज्ञो यदि वान्यार्थगमितः ।
 निबध्यते तं कतिचिच्चित्रप्रश्नाख्यमूचिरे ॥

(८८) सूक्ष्मम्

अन्याशयज्ञसाकूतचेष्टितं सूक्ष्ममीर्यते ।

(८९) पहितम्

परवृत्तज्ञसाकूतचेष्टितं पिहितं मतम् ॥

(९०) व्याजोक्तिः

हेत्वन्तरोक्त्या व्याजोक्तिर्यदाकारस्य गूहनम् ।

(९१) गूढोक्तिः

गूढोक्तिरितरोद्देश्यमन्यं प्रत्युच्यते यदि ॥

(९२) विवृतोक्तिः

विवृतोक्तिः श्लेषगूढं विवृतं कविना यदि ।

(९३) युक्तिः

युक्तिस्त्यान्मर्मणो गुप्तथै क्रियया परवक्ष्यनम् ॥

(९४) लोकोक्तिः

लोकोक्तिस्त्यादसौ लोकप्रवादानुकृतिर्यदि ।

(९५) छेकोक्तिः

स्याच्चेच्छेकोक्तिरन्यार्थगर्भा छेकोक्तिरिष्यते ॥

(९६) वक्रोक्तिः

अन्याभिप्रायकान्वोक्तमन्यथाऽन्येन योज्यते ।
श्लेषेण यदि काका वा सा वक्रोक्तिरितीर्यते ॥

(९७) स्वभावोक्तिः

जात्यादिस्थस्वभावोक्तिस्त्वभावोक्तिरितीर्यते ।

(९८) भाविकम्

वर्णनादद्गुतार्यस्य वस्तुनी भूतभाविनी ॥
प्रत्यक्षे इव दृश्येते यत्र तद्भाविकं मतम् ।

(९९) उदात्तम्

तदुदात्तं वस्तु यत्र वर्ण्यते सुसम्प्राद्धिमत् ।
अन्योपलक्षकं श्लाघ्यचरित्रं वा निबध्यते ॥

(१००) अत्युक्तिः

अद्भुतातथ्यशौर्यादिवर्णनाऽत्युक्तिरिष्यते ।

(१०१) निरुक्तिः

सा निरुक्तिर्योगतो यस्माग्नोऽर्थान्तरकल्पनम् ॥

(१०२) प्रतिषेधः

प्रतिषेधः प्रतीतस्य प्रतिषेधस्य वर्णनम् ॥

(१०३) विधिः

सा विध्यलङ्घातयत्र सिद्धयेव विधीयते ॥

(१०४) हेतुः

साकं हेतुमता हेतुरुक्तश्रेद्धेतुरीरितः ।
 केचिद्धेतुमतो हेतोश्चैक्यं हेतुं बुधा जगुः ॥
 इत्थं यथामतिं प्राचाभर्वाचा च मतान्यलम् ।
 प्रविचार्य शतं साग्रमलङ्कारा निरूपिताः ॥
 रसभावतदाभासभावशान्तिनिबन्धनाः ।
 रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितमिति श्रुताः ॥
 अपराङ्गव्यङ्ग्यभेदा ये प्रोक्ताः प्राक्तनैर्बुधैः ।
 अलङ्कारत्वमापन्नाश्चत्वारस्तेऽतिसुन्दराः ॥
 भावस्य चोदयस्सन्धिऽश्लेषत्वमिति त्रयः ।
 एवं सप्ताप्यलङ्कारा निरूप्यन्तेऽपरेऽधुना ॥

(१०५) रसवान्

रसे रसाङ्गे भावाङ्गेऽप्येष्वाहू रसवद्बुधाः ।

(१०६) प्रेयः

यदि भावरसाङ्गत्वं भावस्य प्रेय इष्यते ॥

(१०७) ऊर्जस्वी

भावाङ्गता रसाभासो भावाभासोऽथवाऽश्रुते ।
 यदा तदेयमूर्जास्विनामाऽलङ्कृतिरुच्यते ॥

(१०८) समाहितम्

समाहितं भावशान्तेर्भावाङ्गत्वे त्वलङ्कृतिः ।

(१०९) भावोदयः

भावोदयस्य भावाङ्गभावे भावोदयो मतः ॥

(११०) भावसन्धिः

भावाङ्गत्वे भावसन्धेर्भावसन्धिरलंकृतिः ।

(१११) भावशाबलता

भावाङ्गे भावशाबल्ये भावशाबल्यमुच्यते ॥
 मल्लादिप्रमाणानां स्याच्चमत्कारिता यदि ।
 तदा प्रमाणालङ्कारानष्टौ प्राहुः परे बुधाः ॥

(११२) प्रत्यक्षम्

अर्थानामिन्द्रियाणां च सन्निकर्षेण यद्भवेत् ।
 ज्ञानं तदाहुः प्रत्यक्षं चारु चेत्तदलंकृतिः ॥

(११३) अनुमानम्

अनुमानं लिङ्गजन्यलिङ्गिज्ञानमुदाहृतम् ।

(११४) उपमानम्

संज्ञायास्संज्ञितश्चापि संबन्धप्रत्ययो हि यः ।
 सादृश्यज्ञानकरण उपमानं तदुच्यते ॥

(११५) शब्दप्रमाणम्

स शब्दो यत्तु शब्दस्य प्रमाणत्वेन कीर्तनम् ।
 श्रुतिस्मृतीतिहासादिरूपः शब्द इतीर्यते ॥

(११६) अर्थापत्तिः

अन्यथाऽनुपपत्त्या यत्किञ्चिदर्थस्य कल्प्यते ।
 अर्थान्तरं तां कथयन्त्यर्थापत्तिं विचक्षणाः ॥

(११७) अनुपलब्धिः

यद्योग्यानुपलब्धेस्स्यादभावस्यावधारणम् ।
 कृतिनोऽनुपलब्धिं तां रम्यां विदुरलंकृतिम् ॥

(११८) संभवाः

सम्भवोऽधिकसङ्गावासचूनस्थिसवचारणम् ।

(११९) ऐतिह्यम्

यत्रेतिहोचुरित्वाद्यमनिर्दिष्टप्रवक्तृकम् ।

पारम्पर्यं प्रवादस्य तत्रैतिह्यमलंकृतिः ॥

(१२०) संसृष्टिः

अलंकृतीनां सर्वासां ययासंभवमेळने ।

लौकिकानामिवैतासां चारुताशियेषणात् ॥

नरसिंहप्रक्रियया भात्यलंकारता पृथक् ।

अतस्तन्निर्णयं प्राचां मतेनात्राभिदध्यहे ॥

तिलतण्डुलससंगरीत्या यत्रेतरेतरम् ।

संसृज्येरल्लंकारास्सा संमृष्टिरितीर्यते ॥

शब्दालंकारयोरर्यालंकृत्योश्च परस्परम् ।

उभयोरपि संसृष्टिरिति सा त्रिविधा मता ॥

(१२१) सङ्करः

यत्रान्योन्यमलंकाराः क्षीरनीरनयादमी ।

संकीर्येरन् संकरोऽयमिति काव्यविदो विदुः ॥

सोऽयमङ्गाङ्गिभावेन समप्राधान्यतस्तथा ।

संदेहेन तथा चैकवाचकानुप्रवेशतः ॥

चतुर्धा सङ्करः प्रोक्तश्श्रीमदप्पयदीक्षितैः ।

एवं नृसिंहाकृतयः पञ्चालंकृतयो मताः ॥

अङ्गाङ्गिभावसङ्करः

अप्रधानालंक्रियया प्रधानालंक्रिया यदि ।
लज्जीक्येत तदाऽङ्गाङ्गिभावसङ्कर इष्यते ॥

समप्राधान्यसंकरः

अन्यालंकारगर्भैवोन्नते काऽप्यलंकृतिः ।
अन्यया तुल्यकालं चेत्समप्राधान्यसङ्करः ॥
एककालिकताभावेऽप्यलंकारद्वयं यदि ।
एकेनोन्नते सोऽपि समप्राधान्यसंकरः ॥

संदेहसंकरः

साधकं बाधकं वाऽपि यत्रान्यतरसङ्ग्रेहे ।
प्रमाणं नैव दृश्येत स्यात्स संदेहसंकरः ॥

एकवाचकानुप्रवेशसङ्करः

अभिन्नपदयोष्यास्स्युर्नालंकृतयो यदि ।
तदैकवाचकानुप्रवेशसंकर इष्यते ॥
अर्थयोश्शब्दयोश्शब्दार्थयोर्वाऽप्येकवाचके ।
अनुप्रवेक्षतस्सोऽयं त्रिविधः परिकीर्तितः ॥

(१९२) शब्दालङ्कारः

इत्यमर्यालंकृतयो यथामति निरूपिताः ।
निरूप्यन्तेऽथ दिग्भावं शब्दालंकृतयः क्रमात् ॥
साम्यं व्यञ्जनमात्रस्य वर्णानुपास ईरितः ।
द्विधा भवेदयं छेकवृत्त्यनुमासभेदतः ॥

छेकानुप्रासः

छेकानुप्रासमाद्वयत्साम्यं व्यञ्जनयोस्तकृत् ।
 द्वयोर्द्वयोर्व्यञ्जनयोर्युग्मयोर्या निरन्तरा ।
 आहृत्तिः क्रियते सोऽयं छेकानुप्रास ईर्यते ॥

वृत्त्यनुप्रासः

उल्लङ्घ्य सङ्ख्यानियमं पौनरुक्त्यं भवेद्यदि ।
 एकद्वित्रयादिवर्णानां वृत्त्यनुप्रासमूचिरे ॥

छाटानुप्रासः

तात्पर्यमाश्रयिष्ठा या शब्दार्थपुनरुक्तता ।
 सोऽयं शाब्दः काव्यविद्विर्छाटानुप्रास ईर्यते ॥
 वाक्यावृत्तौ पदावृत्तौ नामावृत्तौ च तन्निधा ।
 समासैक्ये तद्विज्ञायां स्यात्समासासमासयोः ॥
 नामावृत्तौ पुनस्त्रेधा छाटानुप्रास ईरितः ।
 पञ्चमकार एवं च छाटानुप्रास ईरितः ॥

यमकम्

अनर्थका वा भिन्नार्थस्सार्थकानर्थकाश्च वा ।
 क्रमादावर्तिता वर्णा यदि तद्यमकं भवेत् ॥
 श्लोकार्थपादतद्भागावृत्त्या स्यात्तच्चतुर्विधम् ।
 आवृत्तावाच्यपादादेर्द्वितीयादौ भिदा न च ॥
 द्विधा विभागे पादानां प्रथमाद्यादिमा यदि ।
 द्वितीयाद्यादिभागेषु यम्यन्ते स्युर्भिदा दश ॥
 प्रथमाद्यन्तिमा भागा द्वितीयाद्यन्तिमांशगाः ।

भवेयुश्चेत्तदाऽपि स्युरेवमेव भिदा दश ॥
 एवं द्विधा विभागे तु भेदानां विंशतिर्भवेत् ।
 त्रिधा पादविभागे तु त्रिंशदित्यूषतां क्रमात् ॥
 एवमन्त्यादिकाद्यान्तमध्यादीन्यादिमध्यगम् ।
 अन्त्यमध्यं च मध्यान्त्यमेतेषां च समुच्चयाः ॥
 एकैकपादे नियता नियतक्रमशास्त्रिनः ।
 यम्यन्ते चेदादिमध्यान्तभासास्तद्विदाश्शतम् ॥

पुनरुक्तवदाभासः

पुनरुक्तवदाभाति यत्रार्थो न तु वस्तुतः ।
 पुनरुक्तवदाभासस्स नामारूपात्तगोचरः ॥
 शब्दैकनिष्ठशब्दार्थद्वयस्थश्चेत्यसौ द्विधा ।
 सभङ्गाभङ्गभेदेन द्विधा शब्दैकसंश्रयः ॥

अपशब्दवदाभासः

निवर्तते साधुभावज्ञानाद्यत्रापशब्दधीः ।
 अपशब्दवदाभासस्सोलंकारो निगद्यते ॥

अव्ययाभासः

पदानां सुतिङन्तानामन्यार्थानां निगुम्भने ।
 यथाऽव्ययवदाभासश्चित्रं तन्नाम तद्विदुः ॥

तिङन्तवदाभासः

यत्राभासस्तिङन्तानां स्यादर्थान्तरगैः पदैः ।
 तत्तिङन्तवदाभासश्चित्रं चित्रहसंमतम् ॥

गूढपादचित्रम्

अन्यपादगता वर्णा गूढाः पादान्तरेषु चेत् ।
चित्रं तत् गूढपादाख्यं चतुर्थाद्यादिगूहनात् ॥

क्रियावञ्चनचित्रम्

क्रियादिकं विद्यमानमपि सन्दर्भकौशलात् ।
स्पष्टं न दृश्यते चेत्तत्क्रियादेर्वञ्चनं विदुः ॥

सप्तविभक्तिवञ्चनचित्रम्

यत्रैकस्यैव शब्दस्य गुप्तास्सप्त विभक्तयः ।
तत्र सप्तविभक्तीनां वञ्चनं चित्रमुच्यते ॥

स्वरस्थानव्यञ्जनादिनियमचित्रम्

स्वरस्थानव्यञ्जनानां नियमो दुष्करो हि यः ।
योक्तुश्चतुःप्रभृत्येष दृश्यते सुकरः परः ॥

अपुनरुक्तव्यञ्जनचित्रम्

व्यञ्जनानां कखादीनां यत्रावृत्तिर्न दृश्यते ।
चित्रमेतद्विज्ञानीयात्तदनावृत्तवर्णकम् ॥

पद्यादिचित्राणि

पद्याद्याकारमापन्ना वर्णाश्चित्रमुदाहृतम् ॥

षोडशदलपद्यम्

एकं यदि भवेत्सर्वमेकान्तरितमक्षरम् ।
तत्पद्यं षोडशदलं कर्णिकाश्लिष्टवर्णकम् ॥

द्विचतुष्कम्

बहिरन्तर्मण्डलस्थं तावत्कोष्ठविहारि यत् ।
कोणाष्टकयुतं तच्च द्विचतुष्कं विदुर्बुधाः ॥

गोमूत्रिका

तत्रायुग्माक्षरैश्चिह्नीष्या यदि युग्माक्षरैस्तु वा ।
गोमूत्रिकेति विख्यातिमिदमेव भजेत्तदा ॥
एकान्तरं तु वर्णानामेकरूपत्वमर्थयोः ।
गोमूत्रिकाख्यं चित्रं तदाहुश्चित्रविदो बुधाः ॥

गवाक्षबन्धः

उर्ध्वयुपरि कोष्ठानि भवेयुर्नव मध्यतः ।
तिर्य्यकोष्ठान्यपि तथा भवेयुर्मध्यतो नव ॥
उभयोरनयोः पार्श्वद्वये कोष्ठान्यनक्रमात् ।
सप्त पञ्च तथा त्रीणि निष्पद्येरन्यथा तथा ॥
तुल्यप्रमाणा विलिखेत्तिर्य्यगूर्ध्वं च रेखिकाः ।
मध्यवीथीशिरःकोष्ठादारभ्य विलिखेदुधः ॥
एकं त्रिपञ्च सप्ताथ नव सप्त च पञ्च च ।
त्रीनेकं चेति पद्यस्य वर्णास्तिर्य्यगनुक्रमात् ॥
ऊर्ध्वमध्यमवीथीस्थवर्णैः प्रमिळितैः क्रमात् ।
स्वोद्देश्यकविकान्यादिनाम्नामुद्धृतिरिष्यते ॥
गवाक्षो नाम बन्धोऽयं सरलः कविसम्मतः ॥

समाप्ता अलंकारमणिहारलक्षणश्लोकाः.

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Borrowers record.

Call No.— Sa4A/Pri-8091

Author— Sri Krishna Brahmatantra
Parakalaswamin.

Title—Alankāra-Manihāra. Pt.4.

Borrower's Name	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.

✓ See Vol I

